

А. ҚАЮМОВ, И. САФАРОВ, М. ТИЛЛАБОЕВА, В. ФЕДОРКО

ГЕОГРАФИЯ

ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИЙ- ИҶТИМОИИ ҶАҲОН

Вазорати таълими Халқи Республикаи Ўзбекистон
ба сифати китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои
9 – уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ тавсия намурааст

Наири панҷуми такмилёфта ва нуррашуда.

ТОШКАНД – «O‘ZBEKISTON» – 2019

УЎК 33.91(100) (075)

КБК 65.04я721

Қ 33

Мутарчим – *Каримов Ризомат*

Мукаризон:

П. Ғуломов – номзади илмҳои география, дотсент; **Х. Иноғомов** – омӯзгори Халқии Ўзбекистон; **Р. Қодиров** – мудири кафедраи географияи Донишгоҳи Давлатии Андижон, номзади илмҳои география, дотсент; **С. Бердиева** – омӯзгори мактаби таълими миёнаи умумии рақами 213 – юми ноҳияи Мирободи шаҳри Тошканд; **М. Авезов** – омӯзгори мактаби таълими миёнаи умумии рақами 278 – уми ноҳияи Олмазори шаҳри Тошканд; **Қ. Исмаилов** – омӯзгори фанни географияи ихтисосонидашудай Вазорати Корҳои Дохилии Республикаи Ўзбекистон, аълоҷии таълими Халқ.

Аломатҳои шартӣ:

– Мафҳум ва истилоҳоти тақияҳӣ

– Савол ва супоришҳо

Қ 33

А. Қайюмов ва дигарон, «Географияи иқтисодӣ-иҷтимоии ҷаҳон» ба сифати китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои 9 – уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ. (А. Қайюмов, И. Сафаров, М. Тиллабоева, В. Федорко) – Т.: «О‘ЗБЕКISTON», соли 2019 – 176 саҳ.

1,2 Ҳаммуаллиф

ISBN 978-9943-01-583-8

УЎК 33.91(100)(075)

КБК 65.04я 721

Аз ҳисоби маблағҳои Бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст.

ISBN 978-9943-01-583-8

© А. Қайюмов ва диг., 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.

© ХЭТН «О‘ЗБЕКISTON», 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.

Мукаддима

Шумо дар синфҳои ибтидоӣ бо «Курси ибтидоии географияи табиӣ», «Географияи материкҳо ва уқёнусҳо», «Географияи табиӣи Осиёи Миёна ва Ўзбекистон» ва «Географияи иқтисодӣ – иҷтимоии Ўзбекистон» оид ба фанни география бо маълумотҳои гуногун шинос шудед. Дар синфи – 9-ум курси «Географияи иқтисодӣ – иҷтимоии ҷаҳон» омӯзонидани мешавад, ки он ба иқтисодиёт, сиёсат, экология, маданият, ҳулоса ба ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёт робита дорад. Аҳамияти фанни мазкур дар он аст, ки ташаккули маданияти географии донишомӯзонро таъмин намуда, ҳозирбаи равшану бетакрори географияи ҷаҳон ва қисмҳои ба он ҳосро нишон дода метавонад, махсусан оиди қонуниятҳо ва муҳимтарин хусусиятҳои тараққиёти иҷтимоӣ – иқтисодӣ маълумотҳои муфасссал медиҳад.

Мақсади асосии китоби дарсӣ ба шумоён, донишомӯзони азиз, омӯзонидани дониши амиқ оид ба географияи иқтисодӣ – иҷтимоии мамлакатҳои дунё, ёд додани роҳи мустакилона, омӯхтани дониш ва дар амал татбиқ намудани он аст.

Китоби дарсӣ аз ду қисм «Тавсифи умумии ҷаҳон» ва «Тавсифи минтақавии ҷаҳон» иборат аст. Вазифаҳои асосии қисмҳои умумӣ дар бораи харитаи сиёсӣ, ресурсҳои табиӣ, аҳоли ва ҳоҷагии ҷаҳонӣ, ташаккули тасаввури умумии илмӣ иборат аст. Қариб аз 2/3 ҳаҷми китоби дарсиро, яъне қисми минтақавии мамлакатҳои бузурги ҷаҳон – харитаи сиёсии Европа, Осиё, Африка, Америка ва Австралия, ресурсҳои табиӣ, аҳоли ва хусусиятҳои ба худ ҳоси онҳоро дар бар мегирад.

Аз ҷумла, дар ин қисми китоби мазкур мавзӯҳо оиди тавсифи географии давлатҳои тақягоҳии тамоми қитъаҳо, ки аз ҳар як ҷиҳат ба эътибор сазоворанд, ҷой гирифтааст. Эътибори аз ҳама калон ба мамлакатҳои қитъаи Осиё нигаронида шудааст, ки дар он ҷумҳурияҳои ҷойгир шудааст. Тавсифи иқтисодӣ – географии баъзе мамлакатҳо дар фанни мазкур бо усули методологӣ қабул ва санҷида шуд.

Дар он мавқеи географӣ, шароити табиӣ, ресурсҳо ва аҳамияти аҳоли дар ҳоҷагӣ аз нуқтаи назарӣ баҳо дода мешавад.

Дар навиштани китоби дарсӣ муаллиф аз маълумотҳои расмӣ Созмони Милали Муттаҳид, Бонки Ҷаҳонӣ, аз маълумотҳои расмӣ шӯъбаҳои омор ва Федератсияи Россия, ШМА мамлакатҳои Европа ва аз атласҳои географӣ, материалҳои гуногуни илмӣ – услубӣ истифода бурдаанд.

ҚИСМИ – I ТАВСИФИ УМУМИИ ЧАҲОН

БОБИ 1. ХАРИТАИ СИЁСИИ ЧАҲОН

§ 1. Харитаи сиёсии ҷаҳон

Харитаи сиёсӣ, давлат, Созмони Милали Муттаҳид (СММ), давлатҳои аз ҳама бузург ва хурд, давлатҳои ҷазиравӣ, давлатҳои континенталии дохилӣ, давлатҳои мустақил.

Мувофиқи ҳолати соли – 2018 дар харитаи сиёсии ҷаҳон зиёда аз 240 мамлакат мавҷуд буда, аз он ҷумла аз тарафи ҳамҷамбияти ҷаҳон расман 194-то ҳамчун давлати мустақил тан гирифта шудаанд мавҷуд аст. 193- тои онҳо аъзои фаъолиятноки СММ буда, 1 – тои он (Ватикан) бошад, ҳамчун давлати мушоҳидакунанда шуда иштирок мекунад.

Давлатҳо аз ҳамдигар бо хусусиятҳои гуногуни худ ҷудо мешаванд. Яке аз ҷиҳатҳои муҳими онҳо бузургии ҳудудашон аст. Дар ҷаҳон ҳудуди 29 – то давлати мустақил бештар аз 1 млн. км² буда, аз ҷумла ҳудуди 12 – тои онҳо аз 2 млн км², майдони 6 тояшон аз 5 млн. км² бештар аст. Ба ғайр аз ин дар байни давлатҳои ҷаҳон як гурӯҳ аз ҷиҳати ҳудудӣ хурд, ё ки «микро» давлатҳо ҳам ба худ эътибори ҷиддӣ медиҳанд. (Ба ҷадвали 1 нигаред). Дар харитаи сиёсии ҷаҳон 24 – то давлати мустақил ҳастанд, ки майдони онҳо камтар аз 1 ҳазор км² аст. Ин гуна давлатҳо дар қитъаҳои гуногун, хусусан дар Европа (Ватикан, Монако, Сан – Марино, Лихтенштейн ва диг.), дар Осиё (Республикаи Малдив, Сингапур, Баҳрайн), дар Америка (Сент – Китс ва Невис, Гренада, Барбадос ва диг.), дар Океания (Науру, Тувалу, Ҷазираҳои Маршалл ва диг.) ҷойгир шудааст.

Давлатҳои аз ҷиҳати мавқеи географӣ, дар навбати аввал роҳи баромади ба баҳр дошта, баъзеи онҳо имконияти баромадан ба баҳр надорад, ҷудо мешаванд. Дар байни давлатҳое, ки имконияти ба баҳр баромадан доранд, ба давлатҳои ҷазиравӣ, нимҷазиравӣ ва континенталии наздизоҳилӣ ҷудо мешаванд.

Ба қатори давлатҳои қазирави Индонезия, Филиппин, Япония, Шри – Ланка дар Осиё; Британияи Кабир, Ирландия, Исландия дар Европа; Мадагаскар, Кабо – Верде, Қазираҳои Комор дар Африка; Куба, Гаити, Ямайка дар Америка; Папуа – Гвинеяи Нав, Зеландияи Нав ва Фиджи дар Океания дохил мешаванд. Давлатҳои Арабистони Саудӣ, Испания, Италия, Норвегия, Республикаи Корея ва Вьетнамро ба гурӯҳи давлатҳои нимқазирави мисол овардан мумкин.

Давлатҳои наздизоҳилии континентали дар қисми асосии материк ҷойгир шуда, онҳо роҳи баромад ба баҳр доранд. Ин гуна давлатҳо дар ҷаҳон бисёранд: Франция, Германия, Полша, Хитой, Миср, ШМА ва дигарҳо.

Ҷадвали 1

Дахто давлатҳои бузург ва дахто ниҳоят хурди ҷаҳон

№	Давлатҳо	Ҳудудаш ҳазор км ² млн. км ²)	№	Давлатҳо	Ҳудудаш ҳазор км ² (км ²)
1	Россия	17075	185	Малта	0,32
2	Канада	9976	186	Республикаи Малдив	0,3
3	Хитой	9599	187	Сент – Китс ва Невис	0,26
4	Штатҳои Муттаҳидаи Америка	9519,4	188	Қазираҳои Маршал	0,18
5	Бразилия	8515,7	189	Лихтенштейн	0,16
6	Австралия	7692,0	190	Сан – Марино	0,06
7	Ҳиндустон	3287,2	191	Науру	0,02
8	Аргентина	2780,4	192	Тувалу	0,02
9	Қазоқистон	2724,9	193	Монако	0,002
10	Алҷазоир	2381,7	194	Ватикан	0,0004

Давлатҳое, ки бевосита ба уқёнуи ҷаҳонӣ ва баҳрҳои он имконияти баромадан надоранд, гурӯҳи давлатҳои континенталии дохилиро ташкил медиҳанд. Ин гуна давлатҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон 44 тоанд. Республикаи Ёзбекистон ҳам давлати континенталии дохилӣ ҳисоб меёбад.

Харитаи сиёсии ҳозираи ҷаҳон зери таъсири ҷараёнҳои гуногуни таърихӣ шакл гирифтааст. Дар байни онҳо дар ҷанги Якуми ҷаҳон, ҷанги Дуюми ҷаҳон ва оқибатҳои онҳо ба вучуд омадани давлатҳо, таназзули сохти мустамликадорӣ, барҳамхӯрии сохти сотсиалистӣ ва ҷараёнҳои дигар ба эътибори алоҳида логунаиқанд. Дар зери таъсири ин воқеаҳои таърихи дар байни асрҳои XX ва XXI микдори давлатҳои мустақил дар дунё зиёд шуд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2

Тағйирёбии микдори давлатҳои мустақили ҷаҳон ва қитъаҳо

Худуд	Микдори давлатҳои мустақил				
	С. 1900	С. 1945	С. 1990	С. 2000	С. 2018
Европа	24	31	33	43	44
Осиё	9	18	40	47	48
Африка	4	3	52	53	54
Америка	20	22	35	35	35
Австралия ва Океания	0	2	12	13	13
Ҷаҳон	57	76	172	191	194

Дар ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳон воқеаҳои сиёсии соли 1991 баъди пошхӯрии Собиқ Иттифоқи Советӣ тағйиротҳои хеле калон ба вучуд омад. Дар натиҷаи он 15 – то давлатҳои мустақил ба вучуд омад: Россия, Украина, Белорус, Молдава, Литва, Латвия, Эстония, Грузия, Арманистон, Озарбайҷон, Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Ёзбекистон.

Солҳои 1991–1992 дар Европа дар натиҷаи пошхӯрии Югославия давлатҳои Словения, Хорватия, Босния ва Герсеговина, Македония (аз соли 2019 Македонияи Шимолӣ) мустақил шуд. Ҳамон вақт дар таркиби Югославия фақат Сербия ва Черногория монд. Соли 2006 ум бошад, Чернигория аз Сербия ҷудо шуда давлати мустақил шуд.

1-уми январӣ соли 1993 дар ҷойи давлати Чехославакия, республикаҳои мустақили Чехия ва Словакия барпо шуд.

Ин тағйиротҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон ба барҳамхӯрии сохти байналхалқии сотсиалистӣ вобаста буд. Аз он ҷумла дар зери таъсири ин ҷараён соли 1990 дар Европа дар натиҷаи якҷояшавии ду давлати немис (Республикаи Федеративии Германия ва Респуб-

ликаи Германия) Республикаи Федеративии Германия, дар Осиё бошад, дар натиҷаи якҷояшавии Республикаи Араби Яман ва Республикаи Халқӣ Демократии Яман, ягона Республикаи Яман ташқил шуд.

Дар зери таъсири ҷараёнҳои сиёсӣ низ дар харитаи сиёсии ҷаҳон пайдо шудани давлатҳои мустақил давом кард. Соли 1993 дар Африка дар натиҷаи ҷангҳои тӯлонӣ Эритрея аз таркиби Эфиопия баромада, ба мақоми давлати мустақил соҳиб шуд. Соли 1994 дар Океания давлати Палау аз назорати зери ҳудудии ШМА ба давлати мустақил табдил ёфт. Файр аз он 9 – июли соли 2011 дар қитъаи Африка Судани Ҷанубӣ аз таркиби Судан дар натиҷаи референдум ҷудо шуда баромад.

1. Тағйиротҳое, ки дар харитаи сиёсии ҷаҳон дар давоми асрҳои XX ва XXI рӯй додаанд, асосан ба чӣ гуна воқеаҳои таърихӣ ва ҷараёнҳои вобаста шуда мوند?
2. Дар натиҷаи пошхӯрии Иттифоқи Советӣ кадом давлатҳо мустақил шуданд?
3. Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳонӣ дар атлас буда, ҷойгиршавии давлатҳои дар як ҷазираи калон ва гурӯҳҳои ҷазираҳои калонро аниқ намоед.

§ 2. Тавсифи ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакатҳои ҷаҳон

Тараққиётӣ иҷтимоӣ – иқтисодӣ, маҳсулоти умумии дохилӣ (МУД) мамлакатҳои ривҷёфта, мамлакатҳои ривҷёфтаистода, гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон».

Яке аз аломатҳои муҳими мамлакатҳои ҷаҳон – дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ – иқтисодии он аст. Барои баҳо додан, ба тараққиёти иҷтимоӣ – иқтисодии давлатҳо якҷанд мезонҳо истифода мешаванд.

Мезонҳои асосӣ инҳоянд:

- Ҳаҷми маҳсулоти умумии дохилӣ (МУД) нисбат ба шумораи аҳоли;
- Таркиби соҳавии иқтисодиёти миллӣ;
- Таркиби содироти маҳсулот ва ихтисосонӣ – дар байналхалқии мамлакат;
- Дараҷаи зиндагии аҳоли нисбат ба нишондодҳои гуногун.

Аз тарафа СММ дар асоси ҳамин мезонҳо мамлакатҳои ҷаҳонро ба 3 блоки калон ҷудо мекунанд; *ривочёфта*, *ривочёфтаи*стода ва *гузариш ба иқтисодиёт*.

Одатан ба қатори мамлакатҳои ривочёфта якҷанд давлатҳои Европа (ба ғайр аз Европай Шарқӣ), ШМА, Канада, Япония, Австралия, Зеландияи Нав, Исроил ва Республикаи Африкаи Ҷанубӣ дохил мешаванд. Солҳои охир ба қатори мамлакатҳои ривочёфта Республикаи Корея ва Сингапурро ҳам дохил мекунанд. Дар мамлакатҳои ривочёфта ҳаҷми МУД нисбат ба шумораи аҳоли аз 25000 доллари ШМА бештар буда, дар асоси технологияи замонавии асосёфта, саноати азнавкоркард ба дараҷаи баланд ривочёфта, дар таркиби содирот асосан бартарии маҳсулоти тайёр, дараҷаи баланди саломати ва маълумотнокии аҳоли ҷудо шуда меистад.

Дар байни мамлакатҳои ривочёфта аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодии бузург ва ҳаҷми коркарди истеҳсолот гурӯҳи «*Ҳафтгонаи калон*» – ро ташкилкунанда ҷудо шуда меистанд. Ба ин гурӯҳ ШМА, Канада, Япония, Германия, Франция, Британияи Кабир ва Италия дохил мешавад. Ин мамлакатҳо дар сохти муносибатҳои иқтисодӣ ва сиёсии байналхалқӣ мавқеи муҳим дорад. Дар Европа Австрия, Белгия, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Шветсия, Финландия, Шветсария ва як қатор давлатҳои ба «*Ҳафтгонаи калон*» мансуб набуда, гурӯҳи *хурди давлатҳои ривочёфта*ро ташкил медиҳанд.

Дар байни мамлакатҳои тараққикарда *мамлакатҳои капитализми «кӯчонидашуда»*, Австралия, Зеландияи Нав, Исроил, РАҶ. ва ғайраро ҷудо кардан мумкин аст.

Аксарияти давлатҳои Осиё, Африка, Америка ва Океания ба блоки мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ дохил мешаванд. Қисми зиёди аҳолии ҷаҳон (мувофиқи маълумоти соли 2018 6 млрд одамон), ки дар ин давлатҳо умр ба сар мебаранд, бо дараҷа ва хусусиятҳои ривочёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Хусусан Хитой, Ҳиндустон, Бразилия ва Мексика, ки ресурсҳои табиӣ бузург ва салоҳияти демографию иқтисодӣ доранд, гурӯҳи мамлакатҳои *таъғаҳои рӯ ба ривочёфта*ро ташкил медиҳанд.

Арабистони Саудӣ, АМА, Қувайт, Баҳрайн, Уммон ва Бруней гурӯҳи *давлатҳои содиркунандаи* нефт мебошанд. Қатар мамлакати истеҳсолкунанда ва экспорткунандаи нефт аст. Дар ин мамлакат

ҳачми МУД нисбат ба шумораи аҳоли ниҳоят баланд, аст. (Масалан мувофиқи ҳолати соли 2017, Қатар аз ҷиҳати ин нишондод дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол кардааст – 121740 доллари ШМА). Азбаски иқтисодиёти онҳо ба ресурсҳои ашёи хом асос ёфтааст, ин давлатҳоро ба қатори мамлакатҳои ривочёфта дохил намекунамд.

Туркия, Эрон, Покистон, Индонезия, Аргентина, ки аз ҷиҳати захираҳои калон ва гуногунии ресурсҳои табиӣ, салоҳияти бузурги ресурсҳои меҳнат ва аҳоли, дар соҳаи саноат ва хоҷагии кишлоқ натиҷаҳои бузургро доранд, ба гурӯҳи *мамлакатҳои шаклёфтаи индустриалӣ – аграрӣ* мансубанд.

Баъзе мамлакатҳои ҷазиравии баҳри Кариб ва Океания *ба туризми байналхалқӣ иқтисосонида* шудааст, дараҷаи зиндагонии аҳоли нишондодҳои нисбатан баландро ифода карда, гурӯҳи алоҳидаи мамлакатҳои рӯ ба ривочро ташкил мекунамд.

Дар байни мамлакатҳои рӯ ба ривоч, ки ҳолати ниҳоят вазнини иқтисодӣ – иҷтимоӣ доранд, гурӯҳи *мамлакатҳои ниҳоят суст ривоч* ёфтаанд. Ба таркиби ин гурӯҳ аз тарафи СММ 48 – то давлат дохил карда шуда, аз онҳо дар Африка 34 – то, Осиё 9 то, Океания 4 – то ва Америка 1 – то мавҷуд мебошад.

Республикаҳои собиқ Иттифок то солҳои 1990 дар асоси сохти сотсиалистӣ ривоч ёфтаанд ва баъд аз он даст кашидаанд. Давлатҳои Европай Шарқӣ (Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Болгария ва дигарон) ва Муғулистон аз тарафи СММ ба блоки *давлатҳои гузарии ба иқтисодиёт муттаҳид* карда шуданд. Ёзбекистон ҳам ба ин гуна давлатҳо мансуб аст.

1. Мамлакатҳои ҷаҳонро аз ҷиҳати ривочёбии иҷтимоӣ дар асоси кадом мезонҳо баҳо медиҳанд?
2. Кадом гурӯҳҳои мамлакатҳоро аз ҷиҳати иқтисодӣ ба ривочёфта чудо мекунамд?
3. Дар харитаи ангорӣ мамлакатҳо ва пойтахтҳои давлатҳои «Ҳафтгонаи калон», «Капитализми кўчонидашуда» ва мамлакатҳои тақягоҳӣ рӯ ба ривочро дар харитаи ангорӣ ишора кунед.

§ 3. Сохти давлатӣ ва шаклҳои идоракунии мамлакатҳои ҷаҳон

Шакли идоракунӣ, республика, республикаи президентӣ, республикаи парламентӣ, монархия, монархияи конституционӣ, монархияи мутлақ, давлати унитарӣ, давлати федеративӣ.

Ду шакли асосии идоракунӣ – шакли *республика* ва *монархия* мавҷуд аст. Маълум аст, ки ин ду шакли идоракунӣ дар навбати аввал бо ташаққулёбии ҳокимияти давлатӣ фарқ мекунад.

Шакли республика аз қадим (Рими қадим) маълум бошад ҳам, ба таври васеъ паҳн шудани он ба нимаи дуҷуми асри XX рост меояд. Дар харитаи сиёсии ҷаҳон мувофиқи ҳолати 2018, 150 – то республика мавҷуд аст. Республикаҳо асосан 3 хел мешаванд: *президентӣ*, *парламентӣ* ва *омехта*.

Дар республикаҳои президентӣ ваколатҳои асосии ҳокимият дар дасти президент мешавад (Вай сарвари давлат ва ҳукумат, сарфармондеҳи олии ва ҳоказо). Ба республикаҳои президентӣ ШМА, Мексика, Аргентина, Индонезия, Афғонистон, Беларус, Қазоқистон ва Ўзбекистон мансубанд.

Дар республикаҳои парламентӣ ваколатҳои асосии ҳокимият дар дасти парламент аст. Дар ин гуна давлатҳо функцияҳои президент андак маҳдуд мешавад. Германия, Австрия Италия, Болгария, Латвия, Эстония, Юнон, Исроил, Ҳиндустон, Республикаи Африкаи Ҷанубӣ ва ғайра ба қабилӣ чунин давлатҳо дохил мешаванд. (ба илова нигаред). Республикаҳои парламентӣ асосан дар Европа ҷойгир шудааст.

Дар республикаҳои омехта бошад, президент ва парламент дар якҷоягӣ таркиби ҳукуматро ташкил мекунад ва фаъолияти онро назорат мекунад. Ба қатори ин республикаҳо Россия, Португалия, Украина, Хорватия, Франция, Алҷазоир, Миср ва дигар мамлакатҳо мансуб мебошад.

Дар замони ҳозира дар ҷаҳон 44 – то давлати монархиявӣ мавҷуд буда, онҳо *монархияи конституционӣ* ва *мутлақ* мебошанд. Дар монархияи конституционӣ роҳбари давлат (шох, амир, княз ва диг.), яъне ваколати сиёсии онҳо ба дараҷаи маълум маҳдуд буда, дар идоракунии давлат мавқеи парламент ва ҳукумат муҳим ҳисоб мешавад. Дар давлатҳои сохташон монархияи мутлақ бошад, ваколати монарх номаҳдуд аст. Ҳоло аксарияти давлатҳои монархистӣ (39 – то) – и онҳо монархияи конституционӣ аст. Ингуна давлатҳо дар Европа 11 – то, дар Осиё 9 – то, дар Африка 3 – то, дар Америка 10 то, дар Австралия ва Океания 6 – то ҷойгир шудааст. Аз давлатҳои монархияи конституционӣ 15 – тояшон аъзои *шоҳигарии Ҳамдӯстии Британи*

яи Кабир буда, дар онҳо роҳбари давлат расман монархи Британияи Кабир (шоҳ ёки малика) буда, дар амал дар сохти сиёсии давлат сарвазир роли асосӣ мебозад. Ба ин тоифаи давлатҳо Канада, Австралия, Зеландияи Нав, Папуа – Гвинеяи Нав мансубанд.

Расми 1. Монархҳои баъзе давлатҳо (аз чап ба рост): Маликаи Дания Маргрете II, шоҳи Лесото Летсие III, султони Уммон Ҷобус.

Шумораи давлатҳои монархияи мутлақ 5 – то буда, аз онҳо дар Осиё 4 – то (Арабистони Саудӣ, Уммон, Қатар, Бруней) ва Европа 1 – то (Ватикан) ҷойгир шудааст. Арабистони Саудӣ ва Ватикан монархияи мутлақи теократӣ буда, дар ҳар ду давлат монарх вазифаи раҳбари диниро иҷро мекунад.

Аз ҷиҳати сохти маъмурӣ – ҳудудӣ (шакли сохти давлатӣ) мамлакатҳои ҷаҳонро ба ду навъ *унитарӣ* ва *федеративӣ* ҷудо мекунанд. Дар давлатҳои унитарӣ дар тамоми ҳудуди мамлакат сохти ягонагии қонун амал мекунад. Дар чунин давлатҳо идоракунии мутамарказонида шудааст. Аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон (166 то) давлатҳои унитарӣ мебошанд.

Шакли нисбаттан мураккаби сохти давлатӣ – федератсия ё давлати федеративӣ мебошад. Он аз субъектҳои федератсия (штатҳо, провинсияҳо, республикаҳо ва ҳоказо) ташкил меёбад. Теъдоди давлатҳои федеративӣ мувофиқи ҳолати соли 2018 ум 28 – то, аз ҷумла дар Европа 6 – то, дар Осиё 7 – то, дар Африка 6 – то, дар Америка 7 – то, инчунин дар Австралия ва Океания 2 – то мебошанд.

Барои барпо намудани давлатҳои федеративӣ хусусиятҳои таърихан ривҷоёфтаи онҳо (ШМА, Германия, АМА ва ғайра) беҳад қалон будани ҳудуд (Канада, Австралия, Бразилия), ё худ парокандагии ҳудуд (Штатҳои Федеративии Микронезия, ҷазираҳои Комор ва ғайра) ё сермиллатии таркиби аҳоли (Ҳиндустон, Нигерия, Босния ва Герцеговина ва ғайра) ва дигар сабабҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Дар замони ҳозира дар сохти давлатӣ ва шаклҳои идоракунии баъзе давлатҳо ҳолатҳои дигаршавӣ мавҷуданд.

Масалан, соли 2018 дар Непал аз сохти монархистӣ даст кашида, ба сохти идоракунии республика, соли 2017 бошад, Туркия аз республикаи парламентӣ ба республикаи президентӣ гузашт. Солҳои охир шумораи давлатҳои федеративӣ зиёд шуд. (Ироқ, Непал, Судан ва Судани Ҷанубӣ).

1. Фарқи асосии республикаҳои президентӣ ва парламентариро эзоҳ диҳед?
2. Дар кадом қитъаҳо намудҳои гуногуни республикаҳо бештаранд?
3. Аз маълумотҳои дар илова буда истифода бурда, ба дафтаратон рӯйхати давлатҳои монархистии Европа ва Осиёро тартиб диҳед.
4. Сохти давлати шаклашон федеративӣ дар кадом омилҳо ташкил меёбанд?

БОБИ 2. РЕСУРСҲОИ ТАБИИИ ҶАҲОН

§ 4. Ресурсҳои табиии ҷаҳон

Ресурҳои табиӣ, ресурсҳои табиии тамомнашаванда ва тамомнашаванда, ресурсҳои барқароршаванда ва барқарорнашаванда, бо ресурсҳо таъмин шудан, пайвастиҳои ҳудудии ресурсҳои табиӣ.

Инсоният дар давоми фаолияти иҷтимоӣ ва ҳаёти худ аз намудҳои гуногуни бойиғарии табиӣ (ресурсҳо) истифода мебарад. *Ресурсҳои табиӣ* гуфта, тамоми навъи неъматҳои табииро меноманд, ин дар давоми ҳаёт ва фаъолияти иҷтимоии инсон истифода мешавад. Кӯраи Замин ресурсҳои табиӣ зиёд ва гуногун дорад. Онҳо ресурсҳои замин, об, минералӣ, биологӣ ва иқлимӣ буда, дар рӯйи замин хеле нобаробар ҷойгир шудаанд.

Ресурсҳои табиӣ ба гурӯҳҳои *тамомнашаванда* ва *тамомнашаванда* тақсим мегарданд. Ресурсҳои замин, об, минералӣ ва биологӣ ба ресурсҳои тамомнашаванда дохил мешаванд. Онҳо дар навбати худ ба гурӯҳҳои *барқароршаванда* ва *барқарорнашаванда* тақсим мешаванд.

Ба ресурсҳои табиӣ барқароршаванда хок, растанӣ, ҳайвонот, рекреатсия, оби ширин дохил мешавад.

Дар табиат ресурсҳои табиӣ дар амал тамомнашаванда низ мавҷуданд. Онҳо энергияи Офтоб, шамол, баҳр ва энергияи дохилии (геотермалӣ) Замин мебошанд.

Баъзан ресурсҳои табиӣ гуногун дар як ҳудуд ҷойгир шудааст ва ин ҳолат барои ривочи коркарди истеҳсолот ниҳоят қулай ҳисоб мешавад. Дар ҳудуди доираи нисбаттан хурд, навъи ресурсҳои табиӣ зиёд бошанд, *иттиҳодияи минтақавии ресурсҳои табиӣ* меноманд. Масалан, агар дар як ҳудуд маъдани оҳан ва ангиштсанг, ё ки маъдани металҳои ранга ва ресурсҳои гидроэнергетикӣ бисёр бошад, бо туфайли онҳо ташкил кардани ноҳияҳои саноатӣ, металлургияи сиёҳ ва ранга, имконияти қулай пайдо мешавад.

Ресурсҳои табиӣ ва пайвастагиҳои ҳудудии онҳо дар рӯйи замин нобаробар ҷойгир шудаанд. Сабабҳои асосии он сохти геологӣ, пӯсти замин, тарзи таърихӣ, ривҷёбии он ва гуногунии шароитҳои иқлимӣ ва биологӣ мебошанд.

Аз ҳамин сабаб, ҳудудҳои алоҳида, материкҳо, мамлакатҳо бо ресурсҳои табиӣ ҳар хел таъмин шудаанд. Ин ҳолат дар навбати худ мафҳуми *таъмин гардидан бо ресурсҳо*ро ҳосил менамояд. Таъмин гардидан бо ресурсҳои табиӣ гуфта, нисбати байни нишондиҳандаҳои ҳаҷми умумии ресурсҳои табиӣ ва миқдори истифода аз онҳо доништа мешавад. Он бо нишондиҳандаи барои чанд сол кифоят намудан ба ҳар сари аҳоли чӣ қадар рост омадани захираи ресурсҳои табиӣ ифода карда мешавад.

Одатан мамлакатҳои ҷаҳонро аз рӯйи дараҷаи бо ресурсҳои табиӣ таъмин шуданашон, ба се гурӯҳ ҷудо мекунанд:

1. Мамлакатҳое, ки бо навъҳои бисёри ресурсҳои табиӣ таъмин шудаанд;

2. Мамлакатҳое, ки бо баъзе намудҳои ресурсҳои табиӣ хуб таъмин шудаанд;

3. Мамлакатҳое, ки бо ресурсҳои табиӣ таъмин нашудаанд.

Ба гурӯҳи якум мамлакатҳои аз ҷиҳати ҳудуд калонтарин – Россия, Канада, Хитой, ШМА, Бразилия, Австралия, Ҳиндустон, РАҚ ва Қазоқистон мансубанд.

Дар ҷаҳон аксарияти мамлакатҳо ба гурӯҳи дуюм дохил мешаванд. Масалан, давлатҳои халиҷи Форс бо нефт ва газ табиӣ, мамлакатҳои кӯҳии Америкаи Ҷанубӣ бо маъданҳои мис ва полиметалл, Финляндия бо ресурсҳои обӣ ва ҷангалзорҳо ниҳоят бой мебошад.

Ба гурӯҳи сеюм бошад, мамлакатҳое, ки асосан бо боигарии минералӣ ва табиӣ ба дараҷаи кофӣ таъмин нашудаанд, «микро» давлатҳо (Ватикан, Андорра, Сан – Марино, Сент – Лусия, Тувалу ва ғайраҳо) дохил мешаванд.

Ресурсҳои табиӣ гуногун, пеш аз ҳама ба соҳаҳои коркарди саноат ашёи хоми қимматбаҳо ҳисоб мешавад. Аз ҳамин сабаб муаммои саноатро бо ашёи хом таъмин намудан, дар пеши аксарияти мамлакатҳо муҳим мебошад.

1. Ресурсҳои табиӣ ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мешавад ва онҳо ба кадом хусусияташон фарқ мекунанд?
2. Кадом давлат бо ресурсҳои табиӣ гуногун хеле хуб таъмин шудааст?
3. Аз маълумоти додашудаи ҷадвали зерин истифода бурда, нишондодҳои бо ресурсҳои табиӣ таъминшудаҳо ҳисоб кунед.

№	Назви ресурси табиӣ	Захираи ресурс млн. т	Истихроҷи солона млн. т.	Миқдори аҳоли млн. нафар	Таъминнокӣ бо ресурс	
					Ба ҳисоби солона	Ба ҳар сари аҳоли, т.
1	Нефт	36 000	500	120		
2	Ангишт	27 000	900	54		
3	Мис	800	20	25		

§ 5. Географияи ресурсҳои минералӣ

Ресурсҳои минералӣ, ресурсҳои сӯзишворӣ, ресурсҳои маъданӣ, ресурсҳои ғайримаъданӣ, захира, кон, ҷавза.

Дар табиат бойиғарии табиӣ, ки дар ҳоли минералҳо рост меояд, *ресурсҳои минералӣ (қанданиҳои ғойданок)* меноманд. Инсон ҳанӯз аз замонҳои хеле қадим аз ресурсҳои мавҷудбуда истифода

мебурд. Бо мурури замон навъ ва ҳаҷми ресурсҳои маъданӣ меафзуд. Дар замони ҳозира қариб 200 намуди ресурсҳои минералӣ барои эҳтиёҷоти хоҷагӣ истифода мешавад. Онҳо ба 3 гурӯҳ, яъне ба ресурсҳои минералии сӯзишворию – энергетикӣ, маъданӣ ва ғайримаъданӣ чудо мешаванд.

Ҳаҷми истифодаи сарватҳои зеризаминӣ низ, ки ресурсҳои таъминшаванда ва барқароршаванда ҳисоб меёбад, сол аз сол зиёд мешаванд. Инҳо ангишт, нефт, газ, табиӣ, маъданҳои оҳан ва масолеҳи сохтмон мебошад (ҷадвали 3).

Ба ресурсҳои минералии сӯзишворию энергетикӣ ангишт, нефт, газ, табиӣ, торф, сланеси сӯзанда ва уран мансубанд. Қисми асосии сӯзишвории минералӣ ба ангишт (то 70 – 75 %) рост меояд. Конҳои ресурсҳои минералии сӯзишворӣ, асосан, дар қисмҳои паҳлӯи канони тахтасанги қадим бештар дучор меояд.

Алҳол дар ҷаҳон 3600 ҳавзаҳои ангишт мавҷуд буда, онҳо 15%-и хушкіро дар бар мегирад. Ҳавзаҳои калони ангишт дар нимкураи Шимолии сатҳи Замин ҷойгиранд. Конҳои калонтарини ангишт ба давлатҳои ШМА, Россия, Хитой, Австралия, Ҳиндустон, Германия, Украина, Қазоқистон, РАҶ ва Индонезия рост меояд.

Ҷадвали 3

**Захираҳои аниқшудаи канданиҳои ғайриминералии аз ҷаҳони муҳим
ва истихроҷи он (соли 2016)**

Намудҳои канданиҳои ғайриминералии ғайриминералии	Воҳиди ҷаҳонӣ	Захираҳои аниқшуда	Истихроҷи соли
Ангишт	млрд.т	861,5	7,3
Нефт	млрд.т	191,3	4,3
Газ табиӣ	трл. м³	180	3,6
Маъдани оҳан	млрд.т	160	2,1

Дар саросари ҷаҳон қариб 600 ҳавзаҳои нефт ва газ аниқ карда шудаанд. Қисми асосии конҳои нефт ва газ дар нимкураи Шимолии сайёраамон ҷойгир шудааст. Захираҳои аз ҷаҳони калонтарини нефту газ ба давлатҳои халиҷи Форс, Венесуэла, Америкаи Шимолӣ (ШМА, Канада, Мексика), Россия (Сибири Ғарбӣ), мамлакатҳои (соҳили

Каспий), Африкаи Шимолӣ, (Лубнон, Алчазоир), мамлакатҳои халиҷи Гвинея (асосан, Нигерия) ва Хитой рост меояд.

Дар иқтисодиёти имрӯзаи ҷаҳон аҳамияти ресурсҳои канданиҳои маъданӣ хеле афзудааст. Дар сатҳи Замин минтақаҳои, ки ресурсҳои бойи минералҳои маъданӣ доранд, халқаҳои Алп – Ҳимолой ва соҳили уқёнуси Ором мебошад. Ин гуна минтақаҳо барои саноат чун базаи калони ашёи хом хизмат карда, ихтисоси хоҷагии кишвар ё мамлакатҳои алоҳидаро муайян месозад: Хитой, Россия, ШМА, Канада, Австралия, Бразилия, РАҚ, Қазоқистон, Ҳиндустон, Чили ва Перу мамлакатҳои аз ашёи хоми металлҳои сиёҳ ва ранга бойтарини ҷаҳон ба шумор мераванд.

Аз бойигарии муҳими минералии ғайримаъданӣ намаки ош, намакҳои калий, фосфоритҳо, алмос, сулфур, ашёҳои сохтмонӣ дучор меоянд. Конҳои дар платформаҳои қадим кӯҳҳои чинкдор ва пастхамии кӯлҳои шӯр дучор меоянд. Аз ҷиҳати захираҳои гуногуни намакҳои минералӣ Россия, ШМА, Хитой, Ҳиндустон, Боливия, Беларус, Австралия мавқеи муҳим дорад. Захираҳои калони алмос ба ҳамаи давлатҳои Россия, Австралия, Ботсвана, РАҚ, Республикаи Демократии Конго, Канада ва Ангола рост меояд.

То имрӯз асосан конҳои аз ҷиҳати иқтисодию техникӣ қулайи ресурсҳои минералии табиӣ аз худ карда шудаанд. Корҳои пайдо кардани конҳои нав вақтҳои охир, хусусан дар ҳудудҳои Шимолӣ ва Шарқии Россия, Аляска ва кӯҳҳои Кордильераи ШМА, шимолӣ Канада, Америкаи Ҷанубӣ, Австралия дар ҳудудҳои кам аз худ кардашудаи кишварҳои биёбон, кӯҳ ва бешазори Африка бо муваффақият пеш бурда мешавад. Аммо нархи ашёи хоми минералӣ, ки аз ҳудудҳои дурдаст кофта мешавад, хеле қиммат аст. Яке аз вазифаҳои муҳимтарини инсоният дар роҳи аз худ намудани ресурсҳои минералии табиӣ – сарфакорона аз худ намудани онҳо мебошад.

1. Кадом ресурсҳои табиӣ бештар истифода мешавад?
2. Захираҳои асосии нафт ва гази табиӣ ба кадом ҳудудҳо рост меояд?
3. Давлатҳоро аниқ намоед, ки аз ресурсҳои минералии сӯзишворию энергетикӣ, маъданӣ ва ғайримаъданӣ бой мебошанд.

§ 6. Географияи ресурсҳои табиӣ тамомнашаванда ва барқароршаванда

Ресурсҳои агроиклимӣ, ресурсҳои замин, ресурсҳои об, ресурсҳои биологӣ, ресурсҳои геотермалӣ.

Ресурсҳои агроиклимӣ. Имкониятҳои ҳудудҳо барои парвариши зироатҳои гуногун аз бисёр ҷиҳат ба иқлим вобаста аст. Имкониятҳои иқлимии барои ривҷёбии соҳаҳои хоҷагии қишлоқ таъсиркунадаро, *ресурсҳои агроиклимӣ* меноманд. Нишондиҳандаҳои аз ҳама муҳими агроиклимӣ, ҷамъи солонаи ҳароратҳои самаранок (аз $+10^{\circ}\text{C}$ баланд) ва коэффисенти намшавӣ (нисбати миқдори боришот ба бӯғшавӣ) ҳисоб мешавад.

Маълум аст, ки ҳарорати ҳаво аз экватор ба сӯйи қутбӣ торафт паст мешавад. Дар атрофи экватор ҷамъи солонаи ҳарорати самаранок аз 800°C баланд бошад, дар минтақаҳои иқлимӣ арктикӣ ва субарктикӣ он 400°C ҳам намерасад. Барои ин ҳам дар минтақаҳои иқлимии тропикӣ, субэкваториалӣ ва экваториалӣ зироатҳои гуногуни гармидӯст парвариш мекунанд ва аз онҳо дар давоми сол ду – се маротиба ҳосил мегиранд.

Барои деҳқонӣ омили рутубати табиӣ ҳам аҳамияти калон дорад. Дар ҳудудҳое, ки дар даври гармии сол боришот бисёр мешавад, деҳқониро бе обёрии сунъӣ ривҷ додан мумкин ва ин ҳолат дар хоҷагии қишлоқ маблағи калонро иқтисод менамояд.

Дар кишварҳои дохилии континенталӣ, ки иқлимашон гарм ва хушк буда, намигариӣ табиӣ намерасад, зироаткориҳои обёришаванда хос аст. Дар ҳудудҳои иқлими гарми муссонӣ обёрии сунъӣ, асосан дар фасли зимистон, ки гарм ва хушк аст, истифода мешавад.

Ресурсҳои замин. Замин барои инсон аз ҳар ҷиҳат аҳамиятноктарин ресурси табиӣ ҳисоб мешавад, чунки қариб тамоми воситаҳои эҳтиёҷоти рӯзмарраи ҳаёти аҳоли аз замин гирифта мешавад.

Дар замони ҳозира, ҳаҷми умумии фонди ҷаҳонии Замин ба 13,4 млрд. гектар баробар аст. Заминҳое, ки барои инсоният ғайрихизмат мерасонанд (заминҳои хоҷагии қишлоқ, танҳо 34 %-и фонди ҷаҳонии заминро ташкил медиҳад. Аз ҷумла, заминҳои қорам 11 %,

чарогоҳҳо 23 %) мебошанд. Аз онҳо заминҳои қорам 88% чарогоҳҳо бошанд 10 % – и воситаҳои барои инсон зарурии ҳӯроквориро медиҳанд. Дар таркиби фонди Замин, ҷангалзорҳо (30 %) пунктҳои аҳолинишин, дигар иншоотҳои муҳандисӣ (3 %) ва заминҳои камистифодашаванда ё умуман беҳосил (33 %) мебошанд.

Майдонҳои ниҳоят қалони Замин, ки барои деҳқонӣ истифода мешаванд, асосан дар ШМА, Ҳиндустон, Россия, Хитой, Канада, Бразилия, Қазоқистон ва Украина ҷойгир шудаанд. Дар давоми асри XX ҳаҷми заминҳои қорам дар миқёси ҷаҳон 2 баробар васеъ шуданд. Аз худ қардани заминҳои бекорхобида, ба қор андохтани заминҳои заҳқашида ва ботлоқ, ба даштҳо об бароварда васеъ қардани заминҳои қорам, хусусан дар ШМА, Россия, Хитой, Канада, Бразилия, Қазоқистон ва Австралия барин давлатҳо пеш бурда шудаанд.

Аммо, ин гуна заминҳои бо душвории зиёд аз худ шуда, тадриҷан аз қор мебароянд. Пеш аз ҳама ҷараёни эрозия, ки ба туфайли беэҳтиётии инсон рӯй медиҳад, ҳар сол 6 – 7 млн. гектар заминҳои мавриди истифодаи хоҷагии қишлоқро маҳрум месозад. Ба сабаби ботлоқшавӣ ва шӯр зер қардани заминҳо бошад, боз 1-1.5 млн. гектар майдонҳои киштзор аз қор мебароянд. Дар натиҷаи беист афзудани сохтмонҳои саноатӣ ва нақлиётҳои шаҳру деҳот ҳам ба қамшавии заминҳои кишт оварда расонд.

Ресурсҳои об. Қисми асосии оби қураи Замин дар уқёнуси Ҷаҳонӣ ва баҳрҳо ҷамъ омадаанд. Чунки захираи оби ширин ҳамагӣ 2,5 % -и ҳаҷми умумии гидросфераро ташкил медиҳад. Лекин қисми асосии оби ширин дар қанораҳои қураи Замин чун Антарктида, Арктика ва дар барфу пирахҳои зиёд, кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон ҷамъ шудаанд.

Расми 2. Яке аз обанборҳои қалони дунё – обанбори Гури дар дарёи Каруна (Венесуэла).

Манбаи асосии бо оби ширин қонё қардани эҳтиёҷоти инсоният дарёҳо буда, миқдори умумии оби онҳо ҳамагӣ 47 ҳазор км² аст. Дар минтақаҳои иқлимии экваториалӣ ва мӯътадил дарёҳо ва кӯлҳо бисёр буда, ин ҳудудҳо ба оби ширин хеле фаровон аст. Ба қатори давлатҳои бо оби ширин хуб таъмингардида, Бразилия,

Россия, Канада, ШМА, Индонезия, Венесуэла, Мянма, Тоҷикистон дохил мешаванд.

Дар минтақаҳои хушки дашт, ки қисми калони хушкіро ташкил медиҳанд, ҳаҷми ресурсҳои об дар ҳолати табиӣ кам аст. Илова бар ин, дар он ҷойҳо деҳқонӣ асосан тавассути обёрии сунъӣ пеш бурда мешавад.

Барои аз оби дарёҳо самаранок истифода бурдан обанборҳо сохта шудаанд (расми 2). Алҳол дар ҷаҳон шумораи обанборҳои сохташуда аз 40 ҳазор бештар аст. Аз рӯйи миқдори обанборҳои азим ШМА, Хитой, Ҳиндустон, Бразилия ва Россия мавқеи хос доранд.

Ресурсҳои биологӣ. Ресурсҳои биологӣ гуфта бойигарихои наботот ва ҳайвоноти сатҳи заминро меноманд. Махсусан роли ҷангалзорҳо дар ҳақиқат калон аст. Майдони умумии ҷангалзорҳо дар ҷаҳон 40 млн км² (4 млрд гектар) ё худ 30 % – и тамоми хушкіро дар бар мегирад. Аммо ҳолатҳои гуногун, ба монанди торафт афзудани ҳаҷми бурида шудани ҷангалзорҳо, аз худ карда шудани заминҳои нави қорам, авҷгирии сохтмонҳои гуногуни саноатӣ ба кам шудани ҷангалзорҳо оварда истодааст.

Расми 3. Бешазорҳои сӯзанбарги тайга (дар тарафи чап) – бешазорҳои пахнбарги тропикӣ (дар тарафи рост).

Дар пахноии васеъ дар дунё ба масофаи калон ду минтақаи ҷангалзорҳо – минтақаи ҷангалзорҳои Шимолӣ ва Ҷанубӣ тӯл кашидаанд. Минтақаи ҷангалзорҳои Шимолӣ қад – қадӣ ҳудудҳои иқлими мӯътадил ва қисман субтропикӣ ҷойгир аст. Хусусияти муҳими ҷангалзорҳои ин минтақа, дар онҳо сабзидани дарахтони рост ва сӯзанбарги хушсифат аст. Аз чунин ҷангалзорҳо Россия, Канада, ШМА ва Финляндия бой мебошанд.

Расми 4. Яке аз стансияҳои геотермалии электрикӣ дар Исландия.

Минтақаи ҷангалзори Ҷанубӣ, асосан қад – қади минтақаҳои иқлимӣ тропикӣ ва экваторӣ ҷойгир шудааст. Дар ҷангалзорҳои тропикӣ, асосан дарахтони паҳнбарг, зич ва омехтаи серқабат месабзад. Ин ҷангалзорҳо аз дарахтони қимматбаҳои хусусиятҳои ҷӯбиашон баланд хеле бой ҳастанд. Дар минтақаи ҷангалзорҳои Ҷанубии мамлакатҳои Бразилия, Перу, Боливия, Колумбия, Венесуэла, Республикаи Демократии Конго, Ҳиндустон, Мянма ва Индонезия ба

майдонҳои калони ҷангалзорҳо соҳибанд.

Ресурси геотермалӣ. Ресурсҳо, яке аз манбаи муҳими энергияи ноанъанавии ҳуди Замин, энергияи дохилии он мебошад. Ин энергияро энергияи геотермалӣ низ меноманд. Аз энергияи геотермалӣ хусусан он ҳудудҳое, бой ҳастанд, ки дар он ҷойҳо гармии табиӣ ва обҳои гарм аз тариқи тарқишҳои тектоникӣ ба сатҳи Замин ғаввора зада мебароянд. Мамлакатҳои Исландия, Япония, Зеландияи Нав, Филиппин, Папуа-Гвенияи Нав, Италия, Мексика, минтақаҳои ғарбии ШМА ва қисмҳои шарқии Россия аз ресурсҳои геотермалӣ бой ҳастанд (расми 4).

1. Ресурсҳои агроиклимӣ, асосан бо кадом нишондодҳо ишора карда мешавад?
2. Ба ресурсҳои об таъмин шудан ба кадом омилҳо вобаста аст?
3. Ҷараёнҳои, ки ба зиёдшавӣ ва камшавии ресурсҳои Замин оварда мерасонад, эзоҳ диҳед.

§ 7. Муаммоҳои замонавии экологӣ

Истифода аз табиат, муаммоҳои глобалӣ, регионалӣ ва локалӣ, самарҳои гармхона, «даричаи озон», биёбоншавӣ, бечангалгардонӣ, ресурсҳои оби ширин, сиёсати экологӣ.

Ҷамъият дар давоми таърих бо муҳити табиӣ бевосита узван инкишоф ёфтааст. Соҳаи фаъолияти истифода аз ресурсҳои табиӣ муҳофизаи онҳо ва аз нав барқарор намудани онҳо вобаста аст, *истифода аз табиат* меноманд. Аз табиат истифода бурданро ба тарзи оқилона ва *нооқилона* ба амал баровардан мумкин. Ҳангоми оқилона ғоида бур-

дан аз табиат, бойигариҳои табииро бо меъёр истеъмол кардан, ҳифз ва аз нав барқарор кардани онҳо, ҳолати солими муҳити атрофро ба дараҷаи зарурӣ нигоҳ доштан эътибор медиҳад. Агар дар натиҷаи фазолияти хоҷагии ҷамъият ба муҳити табиӣ ва ҳолати ресурсҳои табиӣ ба тарафи манфӣ дигаргун шавад, истифодаи нооқилона ҳисоб мешавад. Истифодаи нодуруст аз табиат ба вайроншавии мувозинати табиӣ сабаб мешавад ва муаммоҳои гуногуни экологиро ба миён меорад.

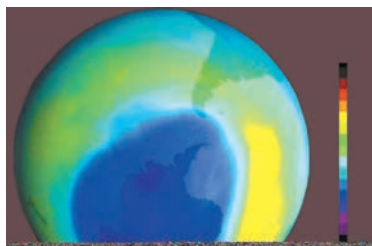
Муаммои экологӣ. Муаммои экологӣ дар натиҷаи нооқилона истифода бурдан аз табиат, бад шудани сифати муҳити табиӣ аст. Муаммоҳои экологӣ аз ҷиҳати ҳудудӣ ба се зина чудо мешавад:

- глобалӣ (сайёравӣ);
- регионалӣ (минтақавӣ);
- локалӣ (маҳаллӣ).

Муаммоҳои глобалии экологӣ ба ҳолати тамоми кишрҳои географӣ таъсир мерасонад ва барои ҳал намудани онҳо тамоми давлатҳои дунё муттаҳид шуданашон лозим. Оқибатҳои муаммоҳои экологии *регионалӣ* дар ҳудуди як ёки якчанд давлат намоён мешавад. Муаммоҳои экологии *локалӣ* дар доираи ҳудудҳои хурд рӯй медиҳад. Дар бораи баъзе муаммоҳои экологии глобалии аз ҳама муҳими давраи ҳозира маълумотҳо оварда шудааст:

«*Муаммои самарани гармхона*». Атмосфера ба туфайли чунин соҳаҳои саноат аз қабилӣ энергияи энергетикӣ, металлургия, кимиё, инчунин воситаҳои нақлиёт, ба фазо баровардани киштиҳои кайҳонӣ ва сӯхторҳо ифлос мешавад. Дар натиҷаи ин ҳар сол ба атмосфера миллиардҳо тонна партофтҳои саҳт, газмонанд, аэрозол бароварда мешавад. Афзудани саҳми гази бӯйнок (CO) ангидриди карбонат (CO_2) оксидҳои сулфур (SO_2 , SO_3) диоксиди нитроген (NO) дар атмосфера боиси ба вучуд омадани муаммоҳои ҷиддии экологӣ гардид.

Дар натиҷаи зиёдшавии миқдори ин газҳои гуногун дар атмосфера, тартиби гармдихии Оғтоб вайрон гардид. Заррачаҳои моддаҳои газмонанди атмосфера радиатсияро ба сатҳи Замин гузаронида, радиатсияи гарми гузарандаро аз қабатҳои поёни атмосфера ба боло хуб намегузаронанд. Ин чараён ба баландшавии ҳарорати миёнаи солони қабати поёни атмосфера, яъне ба тағйирёбии глобалии шароити иқлим меоварад. Ин ҳолат мумкин аст ба тағйирёбии иқлим, тадриҷан тамош шудани пирияхҳои абадии кӯҳҳои баланд ва қутбҳои сайёраи мо оваранд.

Расми 5. Шакли схематикии тунукшавии кабати озон дар болои Антарктида.

Барои бартараф намудани ин муаммоҳо тамоми давлатҳои ҷаҳон ба атмосфера баровардани газҳои «гармхона» – ро кам намуданашон лозим.

Соли 1997 дар шаҳри Киотои Япония якчанд давлатҳои ривҷёфта ва рӯ ба ривҷ шартномаи махсус «Баённомаи Киото» – ро имзо намуда, дар ин бора маҷбуриятҳои амиқро ба зиммаи худ гирифтанд.

Муаммои тунукшавии қабати озон. Ифлосшавии атмосфера дар назди инсоният боз як муаммои мураккабро меғузо-

рад. Солҳои охир дар натиҷаи ба ҳаво бисёр бароварда шудани пайвастиҳои фтору хлор оқибат тунукшавии қабати азони атмосфера, ки сипари ҳаёти рӯи заминӣ ба ҳисоб меравад, ба мушоҳида мерасад. Ҳамин ҳолат, ки «Даричаи азон» номида мешавад, аввал дар ҳудудҳои ба Антарктида пайвасти Америкаи Ҷанубӣ, солҳои минбаъда бошад, дар болои ҳамвориҳои шимолии Евроосиё низ мушоҳида гардиданд (расми 5). Соли 1987 дар шаҳри Монреали Канада якчанд давлатҳо дар бораи коркарди гази фреон ва аз он истифода бурданро таҳқиқ намуда, шартномаи байналмиллалиро имзо карданд. Ҳоло ҳозир ба ин шартнома якчанд давлатҳо аъзо шудаанд. Мувофиқи фикри мутахассисон агар шартномаи Монреал қатъӣ иҷро карда шавад қабати меъёрии ғафсии озон то соли – 2050 аз нав барқарор мешавад.

Муаммои биёбоншавӣ. Биёбоншавӣ гуфта – чараёни васеъшавии майдонҳои ҳудудҳои хусусиятҳои хоси биёбон доштаро меноманд. Сабабҳои асосии он, бурида шудани дарахт ва буттаҳо, бетартибона парвариш кардани чорвоҳо, нооқилона истифода бурдан аз ресурсҳои об ба ҳисоб меравад. Биёбоншавӣ дар дахҳо давлатҳо заминҳои аз ҳама ҳосилхезро ба доми худ кашида истодааст. Биёбоншавӣ, хусусан ба давлатҳои Африка, Осиёи Ҷанубӣ Ғарбӣ, Марказӣ ва Ҷанубӣ Шарқӣ хавфу хатар пайдо мекунад. Аломатҳои биёбоншавӣ дар 40 % – и хушкӣ ба назар мерасад. Дар қисми мансуб будаи сатҳи Замин зиёда аз 2 млрд. одамон зиндагӣ мекунанд.

Соли 1994 СММ конференсияи Байналхалқӣ мубориза бар зидди биёбоншавиро қабул кард. Аз соли 1995 сар карда, ҳар сол 17-уми июн рӯзи мубориза бар зидди биёбоншавии умумичаҳонӣ қайд карда мешавад. Солҳои 2010 – 2020 аз тарафи СММ муборизаи даҳсола бар зидди «Биёбонҳо ва биёбоншавӣ» эълон гардид.

Муаммои бечангалгардонӣ. Инсоният дар давоми таърихи худ ҷангалзорҳоро бурида, ба кам гаштани майдони онҳо сабабгор шудааст. Ин ҳамон ҳудудҳои бисёр, аз он ҷумла, шароити табиӣи Осиёи Марказиро хеле тағйир дод. Аммо чараёни бечангалгардонӣ дар давоми 100 соли охир ниҳоят тез рӯй дод. Асосан майдони ҷангалзорҳои минтақаҳои экваториалӣ ва ҳудудҳои кӯҳӣи иқлимашон хушк хеле кам шуд ва ба мувозинати табиӣи қабати географӣ хавф меоварад. Роҳҳои асосии мубориза ба ин муаммо, набуридани ҷангалзорҳо ва бо роҳи сунъӣ зиёд кардани онҳо аст. Дар ин бора мисолҳои мусбиро дидан мумкин аст. Масалан дар Британияи Кабир дар солҳои 50 – 60 – и охир майдони ҷангалзорҳо се баробар афзуд. Дар Япония буридани майдони ҷангалзорҳо қатъиян манъ шудааст. То ҳол 2/3 қисми ҳудуди мамлакат бо ландшафтҳои ҷангал банд аст. Солҳои охир дар Аморати Муттаҳидаи Араб миллионҳо ниҳолҳо ба биёбон шинонда шуданд. Дар Ўзбекистон як нақшаи ҳамаҷонибаи захбурҳои дарахтони баҳри Арал, ки барои наздиктарин сол пешбинӣ шудааст, татбиқ карда шуда, тадричан амалӣ карда мешавад.

Муаммои нарасидани оби ширин. Манбаи асосии талаботи эҳтиёҷии инсон ба оби ширин дарёҳо буда, қисми калони онҳо аз ҳудудҳои иқлимии ниҳоят аҳоли кам истиқоматкунандаи сард ва экваториалӣ ҷорӣ мешаванд.

Норасоии об асосан дар 1/3 қисми зиёди ҳудудҳои иқлимашон хушк мавҷуд аст. Ин муаммо дар давлатҳои Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ, Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубӣ Ғарбӣ аз он ҷумла, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қазоқистон муаммои ниҳоят муҳим мебошад.

Дар замони ҳозира дар мамлакатҳои халиҷи Форс, наздибаҳрии Миёна, Қазоқистон, ШМА, Япония, мамлакатҳои ҷазиравии баҳри Кариб тоза намудани оби баҳрҳо васеъ истифода мебаранд.

Сиёсати экологӣ – ин маҷмӯи ҳаракатҳои мебошад, ки дар ҳоли ба инобат гирифтани тавсиҳои илмӣ оқилона ба ҳифз ва беҳдошти муҳити табиӣ, истифодаи самараноки ресурсҳои табиӣ ва афзун гар-

донидани онҳо нигаронида шудааст. Ин гуна сиёсат мумкин аст дар доираи давлат, минтақа ва глобалӣ пеш бурда шавад ва он офаридан ва назорати риояи асосҳои ҳукукии ҳифзи табиатро дар назар дорад.

Дар солҳои охир ШМА, Япония, аксарияти давлатҳои Европа ва ИДМ, баъзе мамлакатҳои ривҷёфта ҳуҷҷатҳои зарурии ҳукукиро оид ба беҳдошти ҳолати мураккаби экологӣ қарор ба амал барномадаанд, қонунҳо қабул кардаанд ва дар амал татбиқ менамоянд. Аксарияти давлатҳо барои солим гардонидани шароити экологӣ ҳаракатҳои халқӣ ва ҳизбҳо ҷалб кардаанд.

Ҷиҳати ҷолиб он аст, ки дар ҳама муаммоҳои ҳифзи муҳити зист ва беҳдошти экологӣ СММ ва шӯъбаҳои зиёди он ҷалб кардаанд. Барномаи ҳифзи муҳити зист (YUNEP) низ аз он ҷумла аст. Идораи маркази YUNEP дар пойтахти Кения шаҳри Найроби ҷойгир шудааст.

1. Муаммоҳои экологӣ чист? Сабабҳои асосии ба вучуд омадани онҳо аз чӣ иборат аст?
2. Фарқи муаммоҳои экологии глобалӣ ва муаммоҳои дар зинабудаи экологии регионалӣ ва локалиро фаҳмонед.
3. Сабабҳо ва моҳияти муаммои экологиро баён намоед.
4. Самараи гармхонаро эзоҳ диҳед.
5. Чиро сиёсати экологӣ меноманд?

БОБИ 3. АҲОЛИИ ҶАҲОН

§ 8. Миқдор, афзоиш ва ҷойгиршавии аҳолии ҷаҳон

Миқдори аҳоли, афзоиши миқдори аҳоли, барқарорсозии аҳоли, афзоиши табиӣ, ҷойгиршавии ҳудудии аҳоли, зичи аҳоли.

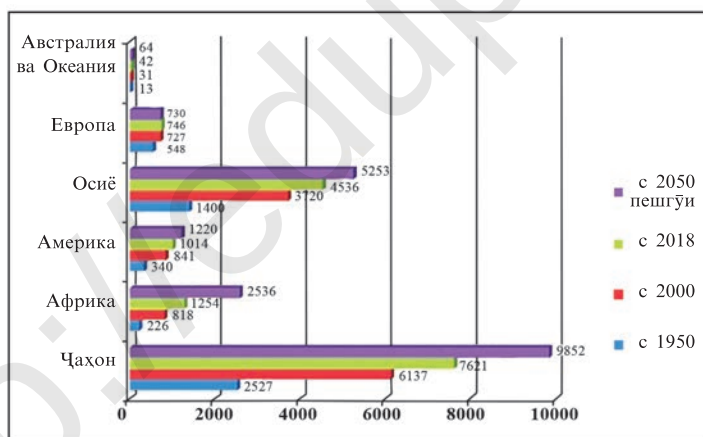
Мувофиқи маълумотҳои соли 2018 миқдори аҳолии ҷаҳон аз 7 млрд. 620 млн. нафар зиёд аст. Таърихи ба худ хоси ба ин миқдор расидани сайёраамон мавҷуд аст.

Маълумотҳои манбаъҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки вакилони инсонии боақли аз ҳама қадим – *Homo sapiens* тахминан 50 ҳазор сол муқаддам пайдо шудааст. Аввалин одамон дар Африкаи Шарқӣ,

Шимоли Шарқӣ, Европаи Ҷанубӣ ва Осиёи Пеш пайдо шудаанд ва аз тарафи онҳо бори аввал ҳудудҳои аз ҳудкардашуда мебошанд. Баъдтар одамони қадимтарин ба минтақаҳои гуногун сафар карда дар натиҷаи мигратсияҳо ин заминҳо аз тарафи аҳоли аз худ карда шудаанд. Дар давраҳои дуру дароз қисми асосии одамон, дар қитъаҳои Европа, Осиё ва Африка истиқомат кардаанд. Қашфиётҳои бузурги географӣ сабабгори асосии кӯчида рафтани аҳоли ба заминҳои нав шуд ва дар натиҷаи он дар байни қитъаҳо аз нав тақсимшавии аҳоли ба миён омад.

Пеш аз ҳама дар ҳолати ғайриқаноатбахш қарор доштани шароитҳои моддӣ, санитарӣ – гигиенӣ, тез – тез такроршавии гуруснагӣ, муромурӣ ва аз эпидемия нобуд гаштани садҳо ҳазор одамон буд. Дар давоми давраҳои тӯлонии таърихӣ дараҷаи ғавти аҳолии ҷаҳон баланд, дараҷаи афзоиши табиӣ паст буд.

Дар асри XIX дар Европа ва Америка инқилоби саноатӣ рӯй дод. Дар натиҷаи ривожёбии хизматҳои тиббӣ дар ин қитъаҳо даври миёнаи умр ва дараҷаи афзоиши табиӣ афзуд.

Расми 6. Динамикаи миқдори аҳолии минтақаи ҷаҳон.

Миқдори аҳолии ҷаҳон дар давоми асри XX аз 1.6 млрд нафар ба 6.1 млрд нафар расид. Суръатҳои аз ҳама баланди он ба солҳои баъди солҳои 1960 рост меояд. Ин ҳолат баъди ҷанги Дуюми ҷаҳонӣ дар Осиё, Африка ва Океания дар натиҷаи мустақил

шудани давлатҳо ва аз самараи аз тарафи СММ додани ёриҳои инсонпарварӣ кам шудани дараҷаи фавт дар байни аҳоли ва афзоиши босуръати аҳоли ба миён омад. Дар натиҷа солҳои 1960 – 1980 дар ҷаҳон ҷараёни «таркиши **демографӣ**» (бо тӯфайли дараҷаи пастии фавт ва бо суръат афзоишёбии аҳоли) ба вучуд омад (расми 6).

Солҳои охир олимони аҳолишинос ба таркиши демографӣ, ҳамчун ба сифати ҷараёни нисбатан ба охир расидаистода баҳо медиҳанд ҳам дар як қатор давлатҳои Африка ва Осиё ҳоло ҳам ба дараҷаи баланд ба ҷашм мерасад. Бо баробари ин дар давлатҳои ривҷёфта афзоиши табиӣ ҳолати манфӣ – **инқирози демографӣ** ё худ **депопулятсия** (кам будани таваллуд нисбати фавт) рӯй медиҳад. Ин ҳолатро дар аксарияти мамлакатҳо Европа (масалан Германия, Украина, Сербия ва ғайра дидан мумкин).

Ҷадвали 4

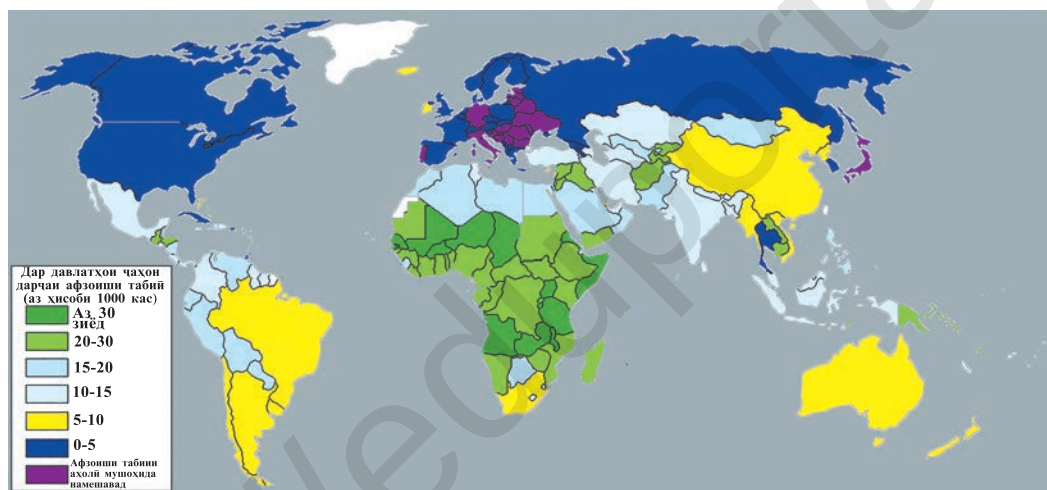
**Коэффитсентҳои таваллуд, фавт ва афзоиши табиӣ
(маълумотҳои соли 2018 нисбат ба 1000 нафар аҳоли)**

Қитъаҳо	Коэф тавал.	Коэф фавт.	Коэф афзоиш табиӣ.	Коэф.фавти кӯдак (нисбат ба сари 1000 кӯдак)	Дарозии миёнаи умр	
					мрд	зан
Ҷаҳон	19	7	12	31	70	74
Африка	35	9	26	50	61	64
Америка	15	7	8	13	74	80
Осиё	17	7	10	26	71	74
Европа	10	11	-1	4	75	82
Австралия ва Океания	17	7	10	21	76	80

Тағйирёбии даври микдори аҳолии минтақаҳо дар навбати аввал дар асоси нисбати нишондодҳои ба вучуд омадани таваллуд ва фавт, яъне дараҷаи афзоиши табиӣ вобаста аст. Аз рӯйи маълумотҳои ҷадвали 4 нишондодҳои микдори дар қитъаҳои гуногун такрор барпошавии аҳоли ҳар хел будунашон намоён шуд. Дар Африка коэффитсенти афзоиши табиӣ аҳоли аз коэффитсенти миёнаи ҷаҳон баланд, дар қитъаҳои боқимонда бошад, ба дараҷаи паст аст.

Дар давлатҳое, ки афзоиши табиӣ аҳоли ба дараҷаи баланд аст, он ба омилҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ таъсири калон мерасонад. Чараҳои шаҳршавӣ маълумотнокии занҳо ба дараҷаи баландӣ бо меҳнати иҷтимоӣ банд будани онҳо, дараҷаи баланди зиндагӣ ва васеъшавии эҳтиёҷҳои моддӣ одамон дар як қатор давлатҳо ба паст шудани коэффитсенти таваллуд ва афзоиши табиӣ аҳоли таъсир мерасонад (расми 7).

Нишондоди дараҷаи фавт ва ба ҳисоби миёна умр дидани кӯдакони то 1 сола ҳам ба ҳолати ривҷёбии иқтисодии давлатҳо, ривҷи хизмати тиббӣ ва дараҷаи зиндагии аҳоли вобастагии зич дорад.

Расми 7. Афзоиши табиӣ аҳолии ҷаҳон.

Маълум аст, ки аҳолии ҷаҳон аз ҷиҳати ҳудудӣ нобаробар ҷойгир шудааст. Ба он омилҳои табиӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ таъсир мерасонад. Дар ҳамворихо, назди дарёҳо ва ҳудудҳои наздизоҳили аҳоли зич ҷойгир шудааст. (масалан водии дарёи Ганг ва пасти Конто). Дар ҳудудҳои Месопотамия ва наздизоҳилии баҳри Миёна ташаккулёбии ин ҳолат ба замони аз худ қардани онҳо вобаста аст. Дар давлатҳои ривҷёфта ва марказҳои гуногуни қорқарди истехсолот ба афзоиши миқдори аҳоли, аҳамияти дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ – иқтисодӣ калон аст.

Зичии миёнаи аҳолии ҷаҳон ба 1км^2 аз 50 нафар зиёд аст. Зичии қитъаи Осиё аз ҷиҳати дараҷаи зичии аҳоли аз ҳама баланд ҳисоб шуда, дар қисмҳои Шарқӣ, Ҷанубӣ, ва Ҷанубӣ Шарқии он аҳоли хеле зич ҷойгир шудааст. Дар қисмҳои аз тарафи европӣ аз худ кардашудаи қитъаҳои Америка, Австралия ва Океания аҳоли зич мебошад. Муғулистон, Намибия, Австралия ва Қазоқистон ба қатори давлатҳои дохил мешаванд, ки дар онҳо нишондодҳои зичии аҳоли хеле паст мебошанд. Ин ҳолат ба шароити табиӣ ноқулай вобаста аст.

1. Барои чӣ дар таърихи дуру дарози вақт миқдори аҳолии рӯи Замиш қариб бетағйир монд?
2. Кашфиётҳои бузурги географӣ барои ба минтақаҳо тақсимшавии аҳоли чӣ гуна таъсир расонд?
3. Дар асоси маълумотҳои дар илова буда, 5-то давлати пешқадами аз ҷиҳати миқдори аҳоли зиёд будаи Европа, Осиё, Африка, Америка, Австралия ва Океанияро аниқ намоед ва рӯйхати онҳоро ба дафтарадон тартиб диҳед.
4. Кадом омилҳо ба ҷойгиршавии ҳудудии аҳолии ҷаҳон таъсир мерасонад?

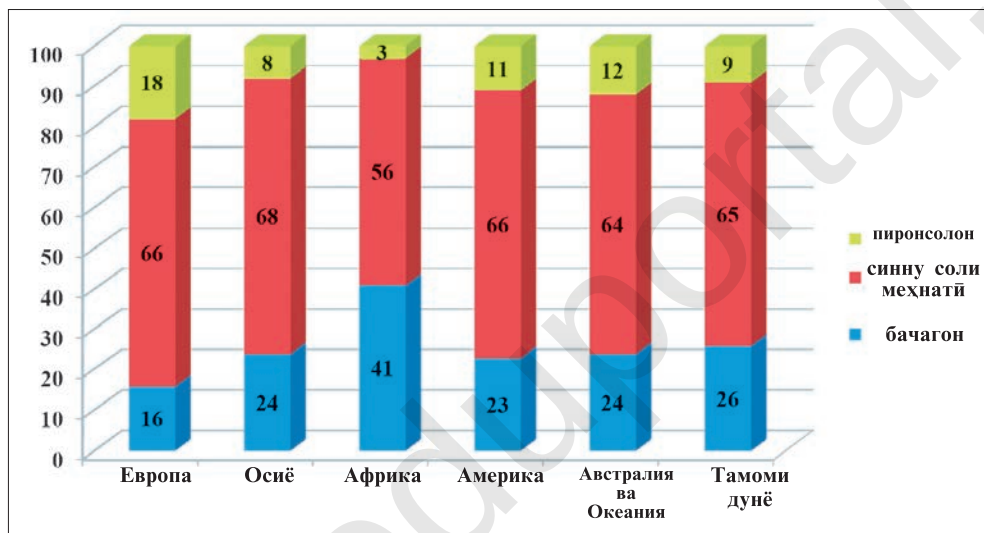
§ 9. Таркиби ҷинсӣ, синну сол ва ирқии аҳолии ҷаҳон

Занҳо, мардон, бачаҳо, қалонсолон, ирқ, европоид, муғулоид, негроид, австралоид, метис, мулат, самбо.

Суръати афзоиши табиӣ аҳоли ба таркиби ҷинси ва синну соли аҳоли таъсир мерасонад. Аҳоли аз ҷиҳати таркиби синну сол ба бачаҳо (0 – 14 сол), ба меҳнат лаёқатмандҳо (15 – 64 сол) ва пиронсолон (65 сол ва аз он баланд) ҷудо мешаванд. Дар давоми давраи таърихӣ гузашта фарқ дар байни гурӯҳҳои синну соли дигар шуда омадааст. Дар таркиби синну соли аҳолии ҷаҳон давраҳои дуру дароз ҳиссаи пиронсолон паст буд. Ба асри XX омада, сол аз сол ҳиссаи вакилони ин гурӯҳ зиёд шуданд. Ба он дар навбати аввал ривҷёбии хизмати тиббӣ, баландшавии сатҳи зиндагии аҳоли сабаб шуд. Дар давраи ҳозира таркиби синну соли аҳолии минтақаи ҷаҳон гуногунанд. (расми 8).

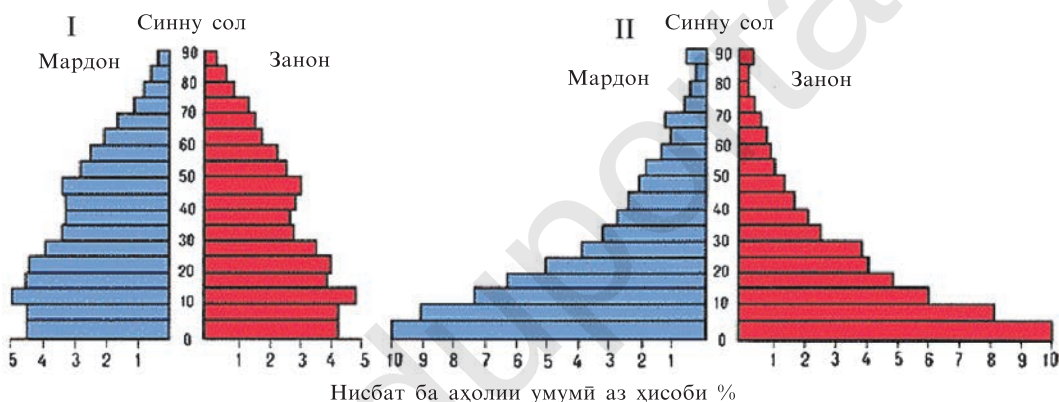
Дар таркиби синну соли аҳолии Африка ва Осиё, ки афзоиши табиӣ баланд аст, ҳиссаи бачагон нисбати калонсолон бештар ба чашм мерасад. Баръакси ин ҳолатро дар давлатҳои Европа, ки онҳо инқирози демографиро аз сар мегузаронанд, дидан мумкин. Ба ҳиссаи баланди бачагон давлатҳои Нигер (50 %), Мали (48 %) ва Уганда (48 %) ҷудо мешаванд. Дар ин бора нишондоди аз ҳама паст дар Япония (12 %), Германия (15 %), Юнон (14 %) қайд шудааст.

Расми 8. Таркиби синну солии аҳолии ҷаҳон (с.2018. ба ҳисоби %).

Таркиби ҷинсии аҳолӣ. Агар ба таркиби ҷинсии аҳолӣ эътибор диҳем, миқдори мардону занон қариб баробар аст. Аммо давлатҳое ҳастанд, ки дар онҳо миқдори занон аз мардон бештаранд. Дар таркиби ҷинсии ҷаҳон ҳиссаи мардон ба 50,5 % ва занон 49,5 % баробар аст (соли 2018). Дар қитъаҳои Африка, Америкаи Ҷанубӣ, Австралия ва Океания миқдори занон бо мардон баробар бошад, дар давлатҳои Европа ва Америкаи Шимоли миқдори занон зиёд аст. Миқдори мардон нисбати занон дар аксарияти давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ Ғарбӣ бештар аст. Дар давлатҳои минтақаи халиҷи Форс мардон зиёд буда, мигратсияи хориҷии қувваҳои коргарӣ таъсир мерасонад.

Барои таҳлил намудани таркиби синну солӣ ва ҷинсии аҳоли аз пирамидаи синну сол ва ҷинсӣ истифода мебаранд. Дар миқдори аҳолии як ҳудуди маълум дар миқёси синну соли гурӯҳҳо ва нисбат ба ҷинсро дидан мумкин аст. Дараҷаи афзоиши табиӣ аҳоли дар мамлакатҳои ривожёфта сол аз сол кам мешавад, дар натиҷа миқдори бачаҳо кам шуда, миқдори миёнсолҳо ва пиронсолон зиёд мешаванд. Баланд будани афзоиши табиӣ аҳоли дар аксари мамлакатҳои рӯ ба ривож ба баланд будани қисми поёни пирамидаи синну сол ва ҷинсӣ овард. Ин давлатҳо барои зиёд будани миқдори мардонаш ба ҷашм мерасад. (расми 9)

Расми 9. Пирамидаи синну солӣ ва ҷинсӣ дар давлатҳои ҷаҳон (I ривожёфта, II рӯ ба ривож).

Ирқҳои инсоният. Бо тӯфайли мос шудани организми инсон аз давраҳои қадим ба муҳити табиӣ, асосан ба шароити иқлим ирқҳои инсонӣ ба вучуд омаданд ва онҳо аз ҳамдигар бо аломатҳои берунӣ намуд фарқ мекунанд. Қисми калони аҳолии ҷаҳон асосан ба 4 ирқи асосӣ (европоид, муғулоид, негроид ва австролоид) қисми боқимонда бошад, ба ирқҳои мобайнӣ ва омехта мансубанд.

Ба ирқи европоид пӯсти кушод, мӯйи мулоим, ҳамвор ва мавҷмонанд, ранги ҷашмони кабуд, бинии дароз ва лаби борику миёна дошта хос аст. Вакилони ин ирқҳо дар Европа, Америка, Австралия ва Океания қисми асосии аҳолиро ташкил медиҳанд. Ба ғайр аз он дар қисмҳои ҷанубӣ, ҷануби ғарбии Осиё, қисми шимолии Африка ҳам миқдори зиёди европоидҳо зиндагӣ мекунанд.

Аломатҳои дар боло овардашуда асосан ба европоидҳое, ки дар ҳудудҳои шимолӣ зиндагӣ мекунанд, хос аст. Дар қисми ҷанубӣ вобаста ба тарзи муҳити зиндагӣ тана, мӯй ва ранги чашмони европоидҳо дигар мешавад. Умуман зиёда аз 40 фоизи инсоният вакилони ирқи мазкур мебошад.

Ирқи муғулоид. Вакилони ирқи муғулоид пӯсти қаҳваранг, мӯйи ҳамвор, намудҳои торики чашм, бинии на он қадар дароз, бо пешонаи паҳн ҷудо шуда меистанд.

Муғулоидҳо асосан дар қитъаи Осиё васеъ паҳн шудаанд. Ҳиндуҳо ва эскимосҳое, ки аҳолии маҳаллии Америка мебошанд ба ҳамин ирқ мансубанд (расми 10).

Ирқи европоид

Ирқи муғулоид

Ирқи негроид

Расми 10. Вакилони ирқи асосӣ

Вакилони ирқи негроид, асосан дар давлатҳои қитъаҳои Африка ва Америка истиқомат мекунанд. Ба онҳо ранги пӯсти сиёҳ, мӯйи ҳамвор, саҳт ва чингилаи сиёҳ, намудҳои торики чашм, ҷоғҳои ба пеш баромада, бинии паҳн, лаби ғафс хос аст. Ватани модарии онҳо Африка буда, қисми зиёди онҳо дар давраи кашфиётҳои Бузурги географӣ ба минтақаҳои гуногуни Америка маҷбуран чун ғулом бурда шудаанд.

Ирқи австралоидро дар давоми даври дуру дароз ба ирқи негроид дохил мекарданд. Лекин дар натиҷаи тадқиқотҳои солҳои охир ба ирқи алоҳида мансуб будани онҳо маълум гашт. Вакилони ин ирқ пӯсти сиёҳ бинии паҳн, лабҳои ғафс ва мӯйҳои сиёҳ доранд. Онҳо дар ҳудудҳои Австралия ва Океания истиқомат мекунанд. Аборегиҳои Австралия, папуасҳо, меланезиягӣҳо ба ҳамин ирқ мансубанд.

Дар асоси ирқҳои асосӣ якчанд ирқҳои мобайнӣ ва омехта пайдо шудааст. Ба ирқҳои мобайнӣ ирқҳои эфиопӣ, уралӣ ва помир – фарғона (давлатҳои Осиёи Марказӣ аз ҷумла дар Ўзбекистон васеъ паҳн шудааст) мисол шуда метавонанд. Дар таркиби ирқии аҳолии қитъаи Америка вакилони ирқи омехтаи метисҳо, мулатҳо, ва самбоҳо мавҷеи муҳимро ишғол мекунанд.

1. Ба таркиби синну соли аҳоли дараҷаи афзоиши табиӣ чӣ хел таъсир мекунад?
2. Барои чӣ дар давлатҳои ривҷёфта миқдори бачаҳо нисбатан паст аст?
3. Чаро вакилони ирқи европоид дар тамоми ҷаҳон паҳн шудааст?
4. Кадом омилҳо ба ташаккули ирқҳои омехта дар қитъаи Америка вобаста аст?

§ 10. Таркиби этникӣ ва динии аҳолии ҷаҳон

Халқ, қабила, миллат, гурӯҳҳо ва оилаҳои забон, забонҳои байналхалқӣ, дин, дини содда, дини маҳаллӣ, буддӣ, христианӣ, дини ислом.

Таркиби миллии аҳоли аз этносҳо (аз юнонӣ этнос – «халқ») – халқҳои дар зинаҳои гуногуни тараққиёти иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва фарҳангӣ қарордошта иборат мебошад. *Этносҳо* ташаккули таърихӣ инсонҳо, бо ҳудуди зиндагӣ, маданият ва тарзи ҳаёташон, ки аз ҳамдигар фарқ мекунад, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ҳисоб мешаванд.

Қабила иттиҳодҳои оддии иҷтимоии одамони аз ҳама қадим мебошад. Дар вақти ҳозир онҳо асосан дар ҳудудҳои Амазония, Океания ва Африкаи Марказӣ вомехӯранд. *Халқ* бошад, байни қабила ва миллат ягонагии этникӣ буда, аз этносоҳи камшумор иборат аст. Халқҳо асосан дар давлатҳои Осиё ва Африка мавҷуданд. *Миллат* гуфта, хусусиятҳои ба дараҷаи баланд ташаккули халқҳои калон, забони умумӣ, ҳудуд, менталитет, ҳудушинуи миллий, дар бисёр ҳолатҳо анъанаҳои давлатдорӣ сиёсии ҳудро доранд, меноманд. Дар байни вакилони миллатҳои дунё, ки миқдорашон аз 100 млн. нафар одамон зиёд 12 – то (ҷадвали 6) аз 50 – 100 млн нафар одамон 12 – то, аз 25 – 50 млн нафар одамон дошта 17 – то миллат мавҷуд.

Аз рӯи хусусиятҳои таркиби миллий давлатҳои ҷаҳонро ба як миллата (масалан, Япония, Исландия, Норвегия), бештар будани

як миллат нисбати дигар миллатҳо (масалан, ШМА, Франция, Туркия), думиллата (масалан, Канада, Белгия) миллатҳое, ки асосан ба якдигар наздиктар аст (масалан, Афғонистон, Покистон) ва бисёр-миллата (масалан, Ҳиндустон, Индонезия) чудо мекунамд. Решаи маданияти халқ забон ҳисоб мешавад. Дар асоси монеа ва равобити забонҳои қавмии ҷаҳон зиёда аз 20 – то оилаҳои забон муттаҳид мешаванд. Дар байни онҳо халқҳое, ки ба оилаи ҳинд – европа мансубанд, аксариятро ташкил медиҳанд. Қариб 1/2 қисми аҳолии ҷаҳон, ба забонҳои ба таркиби ҳамин оила дохилшуда ҳарф мезананд. Ёзбекон ба оилаи забонҳои олтойии гурӯҳи туркӣ мансубанд.

Ҷадвали 5

**Вакилони миллатҳое, ки миқдорашон аз 100 млн. нафар
зиёд мебошанд (соли 2018).**

№	Миллатҳо	Миқдори умумӣ, нафар
1	Ханҳо (хитойҳо)	1 млрд. 310 млн.
2	Ҳиндуҳо	280 млн.
3	Бенгалҳо	235 млн.
4	Америкагӣҳо	200 млн.
5	Бразилиягӣҳо	175 млн.
6	Русҳо	150 млн.
7	Японҳо	130 млн.
8	Мексикагӣҳо	147 млн.
9	Немисҳо	140 млн.
10	Панҷобӣҳо	110–120 млн.
11	Бихарҳо	115 млн.
12	Явагӣҳо	105 млн.

Дар дунё 11 – то забон вучуд дорад, ки дар ҳар яки он зиёда аз 100 млн. нафар одамон ҳарф мезананд. Забонҳои хитойӣ (1 млрд. 310 млн. нафар), англисӣ (420 млн. нафар), ҳиндӣ (350 млн. нафар), русӣ (250 млн. нафар), дар байни забонҳо мавқеи муҳимро доранд. Забонҳои хитойӣ, англисӣ, испанӣ, франсузӣ, арабӣ ва русӣ чун забонҳои расмӣ дар ҷаҳонияти СММ истифода мешаванд.

Таркиби динии аҳоли. Динҳо ба динҳои содда, (примитӣ), маҳаллӣ ва дунёвӣ чудо мешаванд. Ётикоди динии аз ҳама содда (примитӣ) асосан дар байни қабила боқӣ мондааст. Намудҳои тотемизм, анимизм ва фетимизми ин дин мавҷуд аст.

Динҳои маҳаллӣ, (динҳое, ки дар байни як ё янчанд миллатҳои бародар паҳн шудааст) асосан дар як давлат ё ки дар доираи минтақа паҳн шудаанд. Дар байни динҳои маҳаллӣ эътиқодчиёни дини Ҳиндуизм пешқадам аст. Ба динҳои маҳаллӣ динҳои синхӣ, конфутсӣ, иудаизм ва синтоӣ дохил мешавад (ҷадвали 6).

Ҷадвали 6

Минтақаҳои паҳншавии динҳои маҳаллӣ

№	Динҳои маҳаллӣ	Минтақаҳои паҳншудаи қисми асосии эътиқодкунандагон
1	Ҳиндуизм	Ҳиндустон, Непал, Шри – Ланка
2	Синхӣ	Ҳиндустон (Штати Панҷоб)
3	Конфутсӣ	Хитой
4	Синтоизм	Япония
5	Иудаизм	Исроил, ШМА

Дар ҷаҳон сето динҳои ҷаҳонӣ, ки аз миқдори эътиқодкунандагон ба ин динҳо хеле зиёданд, мавҷуд аст. Инҳо динҳои буддӣ, насронӣ ва ислом мебошад. Аз ҷиҳати эътиқодкунандагон дини насронӣ (зиёда аз 2 млрд. 400 млн нафар) ки равиҳои католикӣ, православӣ ва протестантӣ дорад, дар ҷаҳон мавқеи муҳимро дорад. Вакилони ин дин дар тамоми минтақаҳо паҳн гаштаанд.

Ҷадвали 7

Минтақаҳои паҳншавии динҳои дунё

№	Динҳои ҷаҳонӣ	Минтақаҳои паҳншудаи қисми асосии эътиқодкунандагон
1	Буддӣ	Осиёи Шарқӣ ва Ҷануби Шарқӣ
2	Насронӣ	Европа, Осиёи Шимолӣ, Америка, Австралия, Африкаи Тропикӣ
3	аз ин: католикӣ	Европаи Ғарбӣ ва Ҷанубӣ, Америкаи Ҷанубӣ, Африкаи Тропикӣ
4	протестантӣ	Европаи Шимолӣ, Америкаи Шимолӣ, Австралия.
5	православӣ	Европаи Шарқӣ ва Ҷанубӣ, Осиёи Шимолӣ
6	ислом	Осиёи Ҷануби Ғарбӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Марказӣ, Африкаи Шимолӣ
7	аз ин: сунниҳо	Давлатҳои зиёди мусулмон
8	шиаҳо	Эрон, Озарбайҷон, Ироқ, Баҳрайн

Дини ислом аз ҷиҳати пайдоиши худ дар байни динҳои ҷаҳонӣ аз ҳама ҷавон буда, ба он зиёда аз 1 млрд. 600 млн. нафар одамон эътиқод мекунанд. Ин дин дар 50 давлат дини давлатӣ ҳисоб шуда, дар ҳудудҳои Африкаи Шимолӣ, Осиёи Ҷануби Ғарбӣ, Марказӣ, Ҷануби Шарқӣ васеъ паҳн шудааст. Равияҳои суннӣ ва шиа дорад.

Дини буддӣ асосан дар мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ ва Ҷануби Шарқӣ (Хитой, Япония, Муғулистон ва ғайра) дини асосӣ буда, ба он зиёда аз 700 млн. нафар одамон эътиқод мекунанд. Равияҳои хинаяна, махаяна ва ламаизм дорад.

1. Хусусиятҳои паҳншавии ҳудудҳои миллатҳои микдорашон аз 100 млн. нафар зиёдро аниқ кунед.
2. Дар паҳншавии географии динҳо кадом омил таъсир расондааст?
3. Аз харита ҳудудҳои динҳои содда мавҷуд бударо нишон диҳед.

§ 11. Урбанизатсияҳои мамлакатҳои ҷаҳон

Шаҳр, ҷараёни урбанизатсия, шаҳрҳои миллионер, агломератсия, мегаполис.

Қишлоқ ва шаҳрҳо ду пункти асосии аҳолинишин мебошад. Маълум аст, ки шаҳр гуфта, қисми асосии аҳолии он ба ғайр аз хоҷагии қишлоқ дар дигар соҳаҳо банд будаи пунктҳои аҳолинишинро меноманд. Дар замони ҳозира шаҳрҳо дар ҳамаи давлатҳо ба марказҳои нақлиёт, идоракунӣ ва истеҳсоли асосӣ баргаштанашон ба ҳеҷ кас сир намебошад. Айнан шаҳрҳо манзилгоҳҳои таъминкунандаи истироҳатии маданияи аҳоли ҳисоб мешавад.

Ривҷёбии соҳаи истеҳсолӣ, хусусан, ба вучуд омадани инқилоби саноатӣ, барпо намудани роҳҳои нақлиётӣ дар ҳудудҳои дурдаст ва канорӣ дар ҷаҳон ба зиёдшавии миқдори шаҳрҳо оварда расонд. Тарзи ҳаёти ба шаҳр хос бошад, одамони бисёрро ба худ ҷалб намуда, онҳоро ба шаҳр кӯчида омадани водор кард. Дар натиҷа дар ҷаҳон ҷараёни урбанизатсия бо суръат ривҷ меёбад.

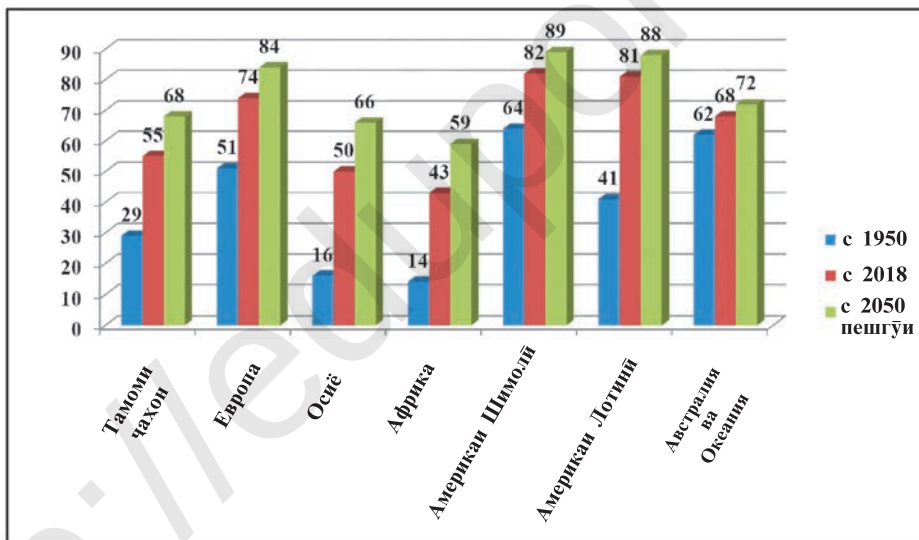
Урбанизатсия – (аз латини «урб» – шаҳр) – шаҳрҳо, афзоиш шумораи шаҳрҳо ва аҳолии он, ҷараёни паҳншавии тарзи ҳаёти шаҳр.

Дараҷаи урбанизатсия, одатан бо ҳиссаи аҳолии шаҳр дар таркиби умумии аҳоли ҳисоб карда мешавад.

Агар соли 1800 3 % – и аҳолии кураи Замин дар шаҳрҳо истиқомат карда бошанд, баъди гузаштани 100 сол ин рақам 14 % – ро ташкил додааст. Соли 2000-ум дараҷаи урбанизатсия ба 47 % расид. Мувофиқи ҳолати соли 2018 нишондоди миёнаи урбанизатсия ба 55 % баробар шуд.

Аз ҷиҳати нишондодҳои дараҷаи урбанизатсия давлатҳои ҷаҳонро ба се тоифа ҷудо мекунанд.

1. Мамлакатҳои дараҷаи баланди урбанизатсия (ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 75 % зиёд масалан, ШМА, Япония, Белгия ва дигарон);
2. Мамлакатҳои дараҷаи миёнаи урбанизатсия (ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 50 % то 75 % масалан, РАҚ, Перу, Хитой ва диг.);
3. Мамлакатҳои дараҷаи пастии урбанизатсия (ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 50 % кам масалан, Миср, Бангладеш, Молдова ва диг.);

Расми 11. Тағйирёбии дараҷаи урбанизатсия дар минтақаҳои ҷаҳон (ба ҳисоби %).

Дар байни минтақаҳо дараҷаи аз ҳама баланди урбанизатсия ба Америкаи Шимолӣ рост меояд. (82 %). Ин нишондод дар Америкаи Лотинӣ 81%, Европа 74%, Австралия ва Океания 68%, Осиё 50%, Африка 43% – ро ташкил медиҳад. Дар тамоми минтақаҳои ҷаҳон дараҷаи урбанизатсия тадричан афзоиш меёбад.

Дар худудҳои Европа, Америкаи Шимолӣ, Австралия ва Океания тағйирёбии ин нишондодҳо охиста рӯй медиҳад. Дар Африка ва Осиё бошад, ки афзоиши табиӣ аҳоли хеле баланд аст, дар натиҷаи мигратсияи ғайри аҳоли аз қишлоқҳо ба шаҳрҳо дараҷаи урбанизатсия тез зиёд шуда истодааст.

Лекин дар давлатҳои рӯ ба ривож зиёдшавии аҳолии шаҳр *урбанизатсияи сохтара* пайдо мекунад. Дар натиҷаи урбанизатсияи сохта, дар атрофи шаҳрҳои бузург, аҳолии аз қишлоқҳо кӯчида омада, ки элементҳои инфрасохтори зарурӣ надоранд, бетартибона манзилгоҳҳо бунёд мекунанд (расми 12). Майдони ин гуна манзилгоҳҳо хусусан дар шаҳрҳои бузурги Бразилия ва Ҳиндустон ниҳоят калон аст.

Расми 12. Намудҳои урбанизатсияи сохта.

Дар натиҷаи урбанизатсия васеъшавии нафақат шаҳрҳо ва аҳолии шаҳрҳо зиёд мешавад, балки майдони ҳамманизилҳои шаҳр низ рӯй медиҳад. Дар натиҷаи агломератсияи шаҳри ва мегалополисҳо ба вучуд меояд.

Агломератсияи шаҳр – дар натиҷаи муттаҳидшавии алоқаҳои иҷтимоӣ, истехсолкунӣ ва маъмурии шаҳрҳои гуногун ба вучуд меоянд.

Агломератсияҳои мавҷуд буда марказонидашуда ва бисёрмарказонидашуданашон мумкин.

Мегаполис – (аз лотинии мегали – «калон», полис – «шаҳр») гуфта, шаҳрҳои бузург ва агломератсияҳои шаҳрҳои бо ҳамдигар якҷояшавандаро меноманд. Мегаполисҳоро ҳамми якчанд агломератсияҳои шаҳр гуфтан мумкин. Ҳамагӣ дар ҷаҳон 6 – то мегаполиси пурра ташаккулёфта мавҷуд (ҷадвали 8).

Ҷадвали 8

Маълумот дар бораи мегаполисҳои пурра ташаккулёфтаи ҷаҳон

№	Мегаполисҳо	Давлати ҷойгиршуда	Миқдори агломератсия	Агломератсияи аз ҳама калон	Дарозии умумӣ, км
1	Шимолӣ-шарқӣ (Босваш)	ШМА	40	Ню –Йорк	800
2	Соҳили кӯл (Чипитс)	ШМА	35	Чикаго	900
3	Назди уқёнуси Ором (Сансан)	ШМА	15	Лос – Анжелес	800
4	Англис	Британияи Кабир	30	Лондон	400
5	Рейн	Нидерландия Германия Белгия Франсия	30	Рейн – Рур	500
6	Япон (Токайдо)	Япония	20	Токио Иокагама	700

1. Кадом омилҳо дар асри XX бо суръат ба ривожёбии дараҷаи урбанизатсия таъсир расонид?

2. Аз нишондодҳои дараҷаи урбанизатсия истифода бурда, давлатҳои зеринро ба гурӯҳҳо ҷудо кунед:

Марокаш 62 %, Кения 32 %, Канада 81 %, Бразилия 86 %, Куба 77 %, Шветсия 87 %, Франсия 80 %, Болгария 73 %, Ёзбекистон 51 %, Туркия 75 %, Индонезия 54 %, Австралия 86 %, Фиджи 56 %, Тувалу 62 %.

3. Ҷараёни урбанизатсия дар давлатҳои ривожёфта ва рӯ ба ривож аз ҳамдигар бо кадом ҷиҳатҳои худ фарқ мекунад?

§ 12. Машгулоти амалӣ

1. Зичии аҳолии давлатҳои зеринро аниқ кунед:

А) Италия – майдонаш 301,2 ҳазор км², миқдори умумии аҳолиаш – 60,6 млн. нафар;

Б) Никарагуа – майдонаш – 129,4 ҳазор км², миқдори умумии аҳолиаш – 6,3 млн. нафар;

С) Муғулистон – майдонаш – 1566,6 ҳазор км², миқдори умумии аҳолиаш – 3,2 млн. нафар;

Д) Камерун – майдонаш – 475,4 ҳазор км², миқдори умумии аҳолиаш – 25,6 млн. нафар;

2. Ҷадвали зеринро пур кунед:

Давлатҳо	Миқдори аҳоли млн. нафар	Аҳолии шаҳр млн. нафар	Аҳолии қишлоқ млн. нафар	Дарачаи урбанизатсия
Туркия	81,3	61	...	...
Уганда	...	10,6	...	2,4
Шветсия	...	8,8	1,4	...
Панама	...	...	1,3	6,9

3. Рамзҳои масканҳои ибодатии зерин ба кадом дин мансуб буданаширо аниқ намоед.

I

II

III

БОБИ 4. ХОҶАГИИ ҶАҶОНӢ

§ 13. Хоҷагии ҷаҳонӣ ва тақсимои байналхалқии меҳнат

Хоҷагии ҷаҳонӣ, тақсимои байналхалқии меҳнат, тахассусонидан, соҳаҳои иқтисодиёти ҷаҳон, соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ, соҳаҳои истеҳсолоти номоддӣ.

Хоҷагии ҷаҳон (иқтисодиёт). Хоҷагии ҷаҳон ин маҷмӯи хоҷагии миллии тамоми мамлакатҳои ҷаҳон мебошад, ки бо воситаи муносабатҳои иқтисодии умумиҷаҳонӣ ба ҳам пайваستا гардидаанд.

Хоҷагии миллии дар асрҳои XV – XVI дар ҳолати умумигардида ба сифати хоҷагии ҷаҳонӣ фаъолият нишон доданд, ки он ба кашфиёти Бузурги географӣ вобаста аст. Маълум аст, ки то асри XVIII барои иқтисодиёти ҷаҳон хоҷагии кишлоқ соҳаи пешқадам ҳисоб мешуд. Дар баробари ҳамин соҳаи хунармандӣ ҳам ба дараҷаи маълум ривоч ёфта буд.

Инқилоби саноатии дар Европа ба вуҷуд омада, ба ривочёбии истеҳсолоти саноат шароит офарид. Дар охири асри XVIII Ҷ. Уатт мошинаи буғӣ ихтироъ намуд, ки он ба кор даровардани корхонаҳои калони саноатии маҳсулотҳои гуногуни истеҳсолкунанда ёрӣ расонд. Дар солҳои 1960 дар соҳаҳои истеҳсолот ҷараёни автоматикунӣ сар шуд. Ин ҳолат дар навбати худ ба ривочёбии соҳаҳои истеҳсолоти номоддӣ сабаб шуд. Дар натиҷа соҳаҳои хизматрасонӣ дар иқтисодиёти ҷаҳон аҳамияти хурдо пайдо карданд.

Барои ривочёбии хоҷагии ҷаҳонӣ, соҳаҳои асосии он аҳамияти калон доранд. Онҳо одатан ба се сектор ҷудо мешаванд. Хоҷагии кишлоқ ва ҷангал, моҳидорӣ, шикор бо баробари ҳамин саноати маъдани кӯҳӣ ба таркиби *сектори аввалин* дохил мешавад. Соҳаҳои ин сектор, ки асосан ба соҳаҳои саноат ашъи хоми зарурӣ тайёр карда мешавад, ихтисосонида шудааст. Соҳаҳои *сектори дуюмин* барои бунёд намудани маҳсулоти тайёр равона карда шуда бошад,

хизматрасонӣ ба аҳоли вазифаи асосии *сектори сеюмин* ҳисобида мешавад (расми 13).

Расми 13. Соҳти таркибии иқтисодиёти ҷаҳон.

Мамлакатҳо дар иқтисодиёти соҳаҳои зироаткорӣ, бахшҳои саноатӣ ва хизматрасонӣ метавонанд ба гурӯҳҳои гуногун тақсим карда шаванд.

Давлатҳои ҳозираи ҷаҳонро аз рӯи ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ ба аграрӣ (дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт саҳми ҳоҷагии қишлоқ баланд), индустриалӣ (дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт саҳми соҳаҳои саноат ва соҳтмон баланд) ва постиндустриалӣ (дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт саҳми соҳаҳои хизматрасонӣ, асосан интеллектуалӣ баланд аст) барин типҳо ҷудо мекунанд. Дар баробари ҳамин аз рӯи саҳми ҳоҷагии қишлоқ ва саноат онҳоро дар иқтисодиётшон ба давлатҳои аграрӣ – индустриалӣ ва индустриалӣ – аграрӣ ҷудо мекунанд. Сенегал ба давлати аграрӣ, Бразилия индустриалӣ, РФГ постиндустриалӣ, Ўзбекистон индустриалӣ – аграрӣ ва Камбоджа аграрӣ – индустриалӣ мисол шуда метавонад.

Ривҷёбии ҳоҷагии ҷаҳонӣ ба сифати соҳти ягона ба тақсимои байналхалқии меҳнат таъя мекунанд.

Тақсимои байналхалқии меҳнат истеҳсоли навъи муайяни маҳсулот ва хизматрасонӣ, минбаъд ихтисосгардони таъодуло бо баъзе мамлакатро мефаҳмонад. Ба мавқеи давлатҳо дар тақсимои

байналхалқии меҳнат ривочёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ, хусусиятҳои мавқеи иқтисодию – географӣ (хусусан, ҷойгиршавии онҳо дар роҳҳои баҳрӣ), ресурсҳои табиӣ барин омилҳо таъсир мерасонанд.

Дар ҳар як давлат соҳаҳои ихтисосшудаи байналхалқӣ, яъне соҳаҳо, ки барои содирот маҳсулот истеҳсол мекунанд, ташаққули ёфтааст. Масалан, Япония дар ҷаҳон аз ҷиҳати содироти маҳсулотҳои радиоэлектроникӣ, техникаи роботӣ, автомобил ва киштиҳои баҳрӣ пешсаф бошад, Арабистони Саудӣ, АМА ва Қувайт содиркунандаи асосии ашёи хоми сӯзишворӣ ҳисоб мешаванд. Ба бозори ҷаҳонӣ Перу, Замбия ва Республикаи Демократии Конго маъдани мис ва миси тоза, Брунди ва Уганда бошад, ба миқдори зиёд ашёи хоми кофери мебароранд. Айнан ихтисосшавии байналхалқӣ мавқеи давлатҳоро дар ҷаҳон муайян мекунанд.

1. Хоҷагии ҷаҳонӣ гуфта чиро меноманд?
2. Тақсими байналхалқии меҳнат чист?
3. Хоҷагии ҷаҳон ба чӣ гуна секторҳо ҷудо мешавад?
4. Баҳши ихтисосшудаи байналхалқӣ гуфта, ҷиҳати фаҳмида мешавад?

§ 14. Марказҳои иқтисодии ҷаҳон ва ҷараёнҳои интеграцияи байналхалқӣ

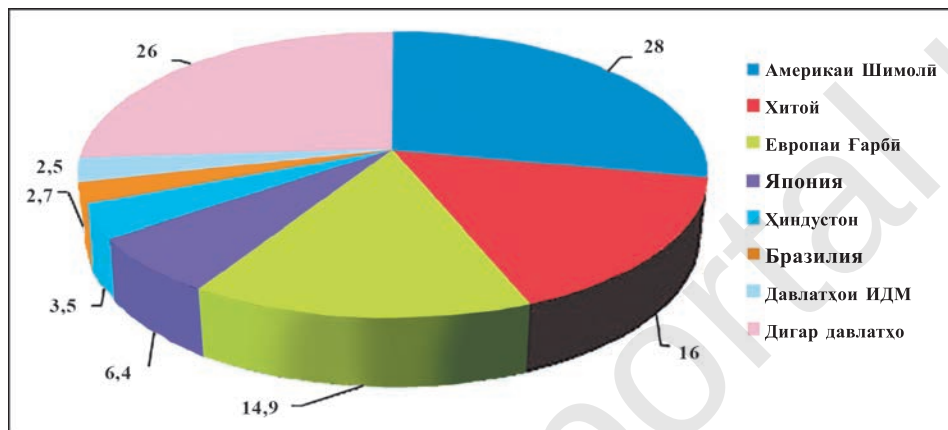

Марказҳои иқтисодии ҷаҳон, глобализацияи бисёрмарказона, интеграцияи иқтисодии байналхалқӣ, компанияҳои трансмиллӣ.

Ривочёбии иқтисодии ҷаҳон ба фаъолияти марказҳои муҳими иқтисодии он вобаста аст. Давлатҳои аз ҷиҳати коркарди истеҳсолот, ресурсҳои фан – техника ва молиявӣ бузург, дар сиёсат ва хоҷагии ҷаҳон мавқеи муҳим доранд, чун *марказҳои асосии иқтисодии ҷаҳон* ба забон гирифта мешаванд. Ҳамин марказҳо дар ташаққули ва ривочёбии хоҷагии ҷаҳонӣ таъсири калон мерасонанд.

Иқтисодии ҷаҳонии асри XXI аз ҷиҳати миқёси худ глобалӣ буда, вай пурра дар асоси тамоилҳои иқтисодии бозор, истеҳсолоти байналмилликунонӣ асос меёбад. Ин ҳолат бошад, дар иқтисодии бозор *полицентрик* – ба ташаққули ҳолати *бисёрмарказона* оварда расонд. Дар замони ҳозира бо баробари Европайи Ғарбӣ, Америкаи Шимолӣ, давлатҳои ИДМ, Хитой, Япония давлатҳои нави саноатишудаи Осиё, давлатҳои халиҷи Форс, Ҳиндустон, Бразил

лия ҳам дар иқтисодиёти ҷаҳон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Мувофиқи ҳолати соли 2017 маълумотҳои фонди Байналхалқии асъор маҳсулоти умумии миллии ҷаҳон (МУМ) ба ҳиссаи Америкаи Шимолӣ 28 % (25,8 фоизаш ба ШМА), Европаи Ғарбӣ 15 % ва Хитой 16 % рост омаданашро нишон дод (расми 14).

Расми 14. Ҳиссаҳои марказҳои бузурги иқтисодӣ дар таркиби маҳсулоти умумии милли (МУМ) ҷаҳон (соли 2017 %).

Давлатҳои ҷаҳон тавассути алоқаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ бо ҳам наздик шуда, ривҷёбӣ дар муҳити ягонаи ахборот, яъне ҷараёни *глобалшавӣ* барои ривҷёбии хоҷагии тамоми минтақаҳо ва давлатҳо таъсир мерасонанд. Ҷараёни глобалшавӣ сабабгори ба вуҷуд омадани интегратсияи иқтисодии Байналхалқӣ мегардад. **Интегратсияи иқтисодии Байналхалқӣ** – ҷараёни объективии ба ривҷи байниҳамдигарии хеле амиқ ва устувор, барои амалӣ намудани сиёсати байнидавлатӣ аз ҷониби тарафҳо мувофиқшудаи асосёфтаи гурӯҳҳои баъзе мамлакатҳо мебошад.

Ассотсиатсияи интегратсионии минтақавӣ (масалан, Иттифоқи Европа), соҳа (масалан, мамлакатҳои содиркунандаи нафт ОПЕК) ва намудҳои дар шакли монополияҳои байналхалқӣ мавҷуданд. Ҳар як ассотсиатсияи интегратсионӣ барои ривҷёбии хоҷагии ҷаҳонӣ аҳамияти калон дорад. Дар байни онҳо монополияҳои байналхалқӣ, ки *компанияҳои трансмиллӣ* мебошанд, аз ҷиҳати имкониятҳои баланди иқтисодиашон фарқ мекунад. Корхонаҳое, ки дар ду ва зиёда давлатҳо фаъолият нишон медаҳанд ва ба миқдори зиёд активҳои

хориҷӣ доранд, компанияҳои трансмиллӣ меноманд. Дар замони ҳозира онҳо дар соҳаҳои гуногуни истеҳсолии иқтисодии ҷиёди ҷаҳон ғайолият мебаранд.

Нишондодҳои киммати бозори корпоратсияҳо, даромади солонашон, маъкеи онҳоро дар рейтингҳои ҷаҳон аниқ мекунад. Мувофиқи он компанияҳои бисёрсоҳавии «Wal – Mart Stores» – и ШМА, «China Petroieum Chemical (Sinopec)» ва «China National Petroleum (Petro Chin)» – Хитой «Royal Dutch Shell»- и Нидерландия ва Британияи Кабир дар ҷаҳон компанияҳои трансмиллии аз ҳама машхуртарин мебошанд. Аз 500 – то компанияҳои трансмиллии бонуфузи ҷаҳон дар ШМА (128 то), Хитой (106 – то) ва Япония (53 – то) ба рӯихат гирифта шудааст.

1. Марказҳои иқтисодӣ дар ташаккулёбии ва ривҷёбии хоҷагии ҷаҳон чӣ аҳамият доранд?
2. Дар нимаи дууми асри XX ривҷёбии хоҷагии ҷаҳонӣ аз ҳисоби чӣ ба амал омад?
3. Ҷаҳатҳои ба худ ҳоси иқтисодии замонавии ҷаҳон дар чӣ мебошад?

§ 15. Инқилоби илмӣ – технологӣ ва таъсири технологияҳои инноватсионӣ ба ривҷи истеҳсолот

Инқилоби илмӣ – технологӣ, илм, техника ва технология, истеҳсолкунӣ, азхудкунии коинот, нанотехнологияҳо.

Ривҷёбии босуръати соҳаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ, ва тақомулшавии таркиби онҳо, ба инқилоби илмӣ – технологӣ таъсири калон расонд. Ҷараёнҳои, ки дар натиҷаи барҷамият баргаштани ған ба қувваи асосии истеҳсолӣ, дар истеҳсолот тағйиротҳои куллӣ ба амал меоянд, **инқилоби илмӣ – технологӣ (ИИТ)** меноманд. Солҳои 1950–1960 давлатҳои пешқадам ба илм эътибори калон доданд. Дар натиҷаи босуръат кашфҳои илмиро ба амалиёт тадбиқ намуда, дар таркиби истеҳсолот дигаргунӣҳо рӯй дода, соҳаҳои нави он пайдо шуданд.

Ҳаракатҳои аз тарафи инсон барои азхудкунии кайҳон, барои истифода аз энергияи атомӣ (СЕА ба мақсади осоиштагӣ), пайдоиши мошинаҳои ҳисоббарорӣ (МЭХ) дар тараққиёти инсоният

навигариҳо шуда, онҳо алоқамандии илмро бо истеҳсолот нишон доданд. Аз ҷиҳати хусусияти худ ИИТ серкирра буда, дар таркиби қисмҳои худ илм, техника, технология, истеҳсолкунӣ ва идоракунӣ барои дигаргуниҳои калон ба вучуд омаданад сабаб шуд.

Зери таъсири ИТТ аз тарафи давлат барои корҳои тадқиқоти илмӣ маблағҳои сарфшаванда зиёд шуданд, дар соҳаи таълим дигаргуниҳо ба амал омаданд. Дар ҷаҳон 4/5 қисми корҳои илмӣ тадқиқоти иҷрошаванда ба сатҳи Япония, ШМА, Германия ва 10 – то давлати дигари ривҷифта мансубанд. Дар ин давлатҳо 2 – 3 % – и МУМ ба илм сарф мешавад. Боқимонда ҳамаи мамлакатҳои рӯ ба ривҷ барои инкишофи илм, ҳамагӣ 4-5 % -и маблағашонро сарф мекунад.

Ҷори намудани ҷараёнҳои нави технологӣ дар соҳаи техника ва технология аз МЭҲ ва роботҳо дар истеҳсолот васеъ истифода бурдан, ривҷибии техникаи квант (лазерҳо), дар истеҳсолкунӣ дигаргунии самаранок ва маҳсулнокии меҳнат афзуд. Дар истеҳсолот ҷараёнҳои автоматикунӣ ва роботкунӣ меҳнати инсонро сабук кард. Ҳоли ҳозир дар зери таъсири навигариҳои дар соҳаи техника ва технологияҳо ба вучуд омада, бо баробари ба сарфа намудани дигар ресурсҳо ҳам эътибори калон медиҳад. Ба ғайр аз ин барои беҳтар намудани ҳолати экологӣ як қатор тадбирҳо ба амал ҷорӣ шудаанд. Масалан, дар Британияи Кабир ва Италия 2/3 қисми пӯлодро аз оҳанпораҳо, дар Япония ва Британияи Кабир 1/2 коғазро аз партофҳои коғаз мегиранд. Дар таркиби соҳаҳои истеҳсоли нави илмӣ, соҳаҳои нав пайдо шуданд (масалан, саноати кимиё, полимерҳо). Ба ғайр аз ин, ИТТ дар байни соҳаҳои саноат ба ташаккулёбии соҳаҳои нави саноат замина ба вучуд овард (масалан, саноати микробиология). Ҷойи ашёҳои хоми табиӣ қимматро, маҳсулотҳои арзони сунъӣ гирифтанд (масалан, каучуки сунъӣ).

Ҷараёни идоракунӣ иқтисодиёти самаранок ба ҷӣ хел ташкил ёбӣ ва ташкил намудани он вобаста аст. Дар замони ҳозира ИТТ барои ташкил намудани ҷараёнҳои кор, ба илмҳои замонавӣ соҳиб будани идоракунандагон (менеджерҳо) таъмин мекунад.

Ҳангоми баҳо додани таъсири ИТТ ба ривҷи иқтисодиёти давлатҳо, аз тарафи соҳаҳои илмталаб ҳаҷми маҳсулоти истеҳсоли онҳо ба эътибор гирифта мешавад. Соҳаҳои саноати мошинсозии электротехникӣ, микроэлектроника ва авиакосмикӣ ҳамин гуна

маҳсулот истеҳсол мекунанд. Аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти соҳаҳои саноати илмталаб давлатҳои ШМА, Япония, Германия, Франция, Британияи Кабир ва Республикаи Корея пешқадам мебошанд.

Инқилоби илмӣ – технологӣ дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт таъсири худро нишон дод. Дар зер таъсири он бо баробари истеҳсолоти моддӣ, дар як қатор, соҳаҳои хизматрасонии номоддӣ, ҳам дар хоҷагии ҷаҳонӣ ба мавқеи худ соҳиб гашт. Ин ҳолат, дар навбати худ ба оғозшавии даври постиндустриалӣ овард.

1. Моҳияти инқилоби илму техникаро фаҳмонида диҳед.
2. Инқилоби илму техника ба ривожёбии хоҷагии ҷаҳонӣ чӣ гуна таъсир расонидааст?
3. Соҳаҳои илмталаби иқтисодиёти ҷаҳониро гуфта диҳед.
4. Бар мақсадҳои ороиштагӣ истифодабарӣ аз энергияи атом гуфта, чиро меноманд?

§ 16. Географияи энергетикаи ҷаҳон

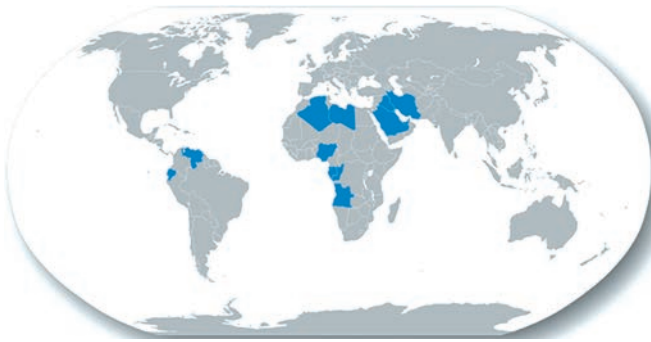

Баланси сӯзишвории энергетикӣ, саноати ангишт, саноати газ, саноати нефт, электроэнергетика, электроэнергияи гармӣ, гидроэнергетика, электроэнергияи атомӣ, ресурсҳои энергияи ноанъанавӣ.

Дар байни соҳаҳои саноат энергетика мавқеи алоҳидаро мегирад. Саноати сӯзишворӣ – энергетикӣ дар худ шабакаҳои гуногуни сӯзишворӣ (ангишт, нефт, гази табиӣ, сланеси сӯзанда), ва энергияи электрикиро (энергетикаи гармӣ, обӣ, атомӣ, электрӣ) муттаҳид менамоянд. Энергетика соҳаи муҳими саноат буда, барои ривочи дигар соҳаҳо хизмат мекунад.

Саноати нефт, ангишт, газ ва электроэнергетика, соҳаҳои асосии маҷмӯаи сӯзишворӣ – энергетикӣ ҳисобида мешавад.

Саноати нефт. Мувофиқи маълумотҳои соли 2016, дар ҷаҳон 4.3 млрд. тонна нефт истихроҷ шуда, қисми асосии он ба соҳили мамлакатҳои содиркунандаи нефт, ташкилоти (ОРЕК) рост меояд. Дар ҳудуди ОРЕК Амроти Муттаҳидаи Араб, Эрон, Ироқ, Қувайт, Арабистони Саудӣ, Ангола, Габон, Алҷазоир, Гвинеяи Экваториалӣ, Конго, Лубнон, Нигерия, Эквадор 2/3 қисми захираи нефти ҷаҳон ҷойгир буда, 1/3 қисми нефти истихроҷшудаи солони ҷаҳон ба саҳми онҳо рост меояд (расми 15).

Расми 15. Давлатҳои аъзои ташкило ти ОПЕК (соли 2018).

Соли 2016 аз ҷиҳати истихроҷ намудани нафт давлатҳои Арабистони Саудӣ (583 млн.т), Россия (548 млн.т), ШМА (537 млн.т), Канада (220 млн. т) ва Эрон (200 млн.т) пешқадаманд. Ба саҳми давлатҳои мазкур 48.3 % – и нафти истихроҷшуда рост меояд. Агар давлатҳои Арабистони Саудӣ, АМА, Қувайт, Ироқ содиркунандаи калони нафт бошанд, ба қатори давлатҳои нафтверидкунанда ШМА, Хитой, Япония ва давлатҳои Европа мансубанд.

Саноати газ аз кофта гирифтани газ, аз сӯзишворихои саҳт ва моеъ, гирифтани гази сунъӣ ва ҷудо кардани маҳсулоти кимиёӣ аз газро дар бар мегирад. Гази табиӣ ҳамчун сӯзишворӣ аз дигар сӯзишворӣ якҷанд афзалият дорад. Нисбатан ба дигар намудҳои сӯзишворӣ, истихроҷи гази табиӣ осон буда, дараҷаи гармидиҳии он баланд аст. Он нисбат ба ангишт ва нафт аз ҷиҳати экологӣ тоза аст, ин ҳолат ба ҷустуҷӯи конҳои газ ва ба кор даровардани он сабаб шуд.

Мувофиқи маълумотҳо захираҳои умумигеологии газ, тақрибан 180 триллион м³ – ро ташкил мекунад. Ҳаҷми солонаи истихроҷи он ба 3,6 трлн.м³ баробар аст. Дар истихроҷи газ минтақаҳои Осиё, Америкаи Шимолӣ ва Европа пешқадам бошад, дар байни давлатҳо ШМА (749 млрд.м³), Россия (641 млрд.м³), Эрон (190 млрд.м³), Қатар (182,8 млрд.м³), Канада (174 млрд.м³) роли муҳимро мебозанд.

Солҳои охир барои содироти газ, савдо намудан бо гази моеъ-кардашуда аҳамият пайдо кард (расми 16). Дар ҷараёни гузаронидаани гази табиӣ ба ҳолати моеъ газ то 600 маротиба фишурда мешавад. Дар натиҷа бо танкерҳои махсуси газ кашонанда, гази моеъро

Расми 16. Резервуарҳои нигохдорандаи гази табиӣи моеъкардашуда.

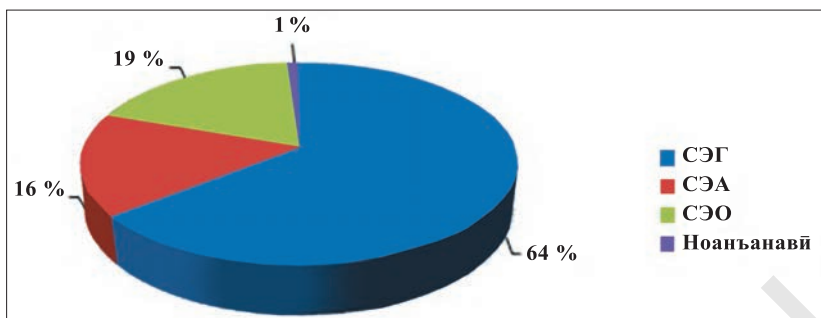
байни қитъаҳо имконияти содир кардан пайдо шуд. Қариб дар 30 давлат гази моеъкардашударо истеҳсол меkunанд. Дар байни онҳо Қатар, Австралия, Малайзия пешсаф аст. Истеъмолчиҳои асосии гази моеъкардашуда Япония, Республикаи Корея ва Хитой мебошанд.

Саноат ангишт дар байни шабакаҳои саноати сӯзишворӣ – энергетикӣ ташаккулёфтаи аввалин мебошад. Ин соҳа маблағи калон ва қувваи кори зиёд талаб карда, аз маҳсулотҳои он дар саноатҳои сӯзишворӣ, меаллургияи сиёҳ ва кимиё истифода мебаранд. Ҳоло истеъмолгари асосии ангишти истихроҷшаванда стансияҳои электрикӣ гармӣ мебошанд. Яке аз ҷиҳатҳои муҳими ин чараён он аст, ки ангишти истихроҷшуда, асосан дар ҳуди ҳамон давлатҳо истеъмол мегарданд. Солҳои охир танҳо 10 % – и ангишти истихроҷшударо ба содирот мебароранд.

Соле дар ҷаҳон 7,3 млрд.т. ангишт истихроҷ карда мешавад. (с. 2016). Зиёда аз 75 % -и ангишти истихроҷшуда ба саҳми Хитой (3242 млн.т.), Ҳиндустон (708 млн.т.), ШМА (672 млн.т.), Австралия (503 млн. т.), Индонезия (460 млн.т.) рост меояд.

Саноати электроэнергетика. Ин соҳаи саноат аз истеҳсоли энергияи электрикӣ ва истеъмолчиён расонда додани он иборат мебошад. Дар ҷаҳон тақрибан дар як сол 25 трл. kw-и энергияи электрикӣ истеҳсол меkunанд. Мамлакатҳои Хитой (6.17 трл. квтс), ШМА (4.4 трл. квтс), Ҳиндустон (1.4 трл. квтс), Россия (1.1 трл. квтс), Япония (1.0 трл. квтс) истеҳсолкунандагони асосии энергияи электрикӣ мебошанд.

Маълум аст, ки дар истеҳсол намудани энергияи электрикӣ анъанавӣ (гармӣ, обӣ, атомӣ) ва ноанъанавӣ (энергияи дохилии замин, энергияи Оғтоб, шамол, мавҷи оби баҳр ва диг.) истифода мебаранд. Аз шабакаҳои анъанавии электроэнергетикӣ дар боло гуфта шуда, тақрибан 99 % - и энергияи электрикӣ истеҳсол меkunанд. Ҳиссаи манбаъҳои энергияи муқобил хеле паст аст (расми 7).

Расми 17. Таркиби соҳаҳои саноати электроэнергетикаи ҷаҳон (соли 2017).

Электроэнергияи гармӣ соҳаи асосии электроэнергетика буда, аз ҳисоби сӯختани сӯзишворӣ ва бӯғи гарм энергияи электрикӣ кор карда мебарояд. Дар давлатҳои Нидерландия, РАҚ, Полша, Руминия, Мексика ва дигар давлатҳо қисми асосии энергияи электрикии истехсолшуда ба сахми (СЭГ) рост меояд. Туокетую (Хитой), Сургут ГРЭС – 2 (Россия) аз калонтарин СЭГ дар ҷаҳон мебошанд.

Электроэнергияи обӣ – ин соҳаи саноати истехсоли энергияи ҷараёни табиӣ об мебошад. СЭО асосан дар дарёҳои калон ва тез ҷоришавандаи кӯҳӣ сохта мешаванд. Дар давлатҳои Норвегия, Албания, Бразилия ва Колумбия қисми асосии энергияи электрикии истехсолшавандаро ҳамин стансияҳо медиҳанд. Хусусан дар электроэнергетикаи мамлакатҳои релефашон кӯҳсор аҳамияти СЭО калон аст. Стансияи электрикии обии «се дара» дар Хитой аз ҳама калон дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Саноати электроэнергияи атомӣ. Электроэнергетикаи атомӣ дар даври инқилоби илмӣ – технологӣ ба вучуд омада, соҳаи дар худ мучассамшудаи ҷараёнҳои мураккаби технологӣ мебошад. Дар ҷаҳон аввалин стансияи электрикии атомӣ дар шаҳри Обнински Россия ба кор даромада буд. Дар замони ҳозира дар зиёда аз 30 мамлакати ҷаҳон СЭА фаъолият дорад. СЭА – и аз ҳама бузург дар ҳудудҳои ШМА, Франция, Германия ва Россия ҷойгир шудаанд. Аз ҷиҳати гирифтани энергияи электрикӣ аз СЭА давлатҳои Франция, Белгия ва Республикаи Корея пешқадам мебошанд.

Солҳои охир дар мамлакатҳои ҷаҳон талаб ба манбаҳои энергияи безарари аз ҷиҳати экологӣ гирифта шудаи муқобил афзуда истодааст. Энергияи офтоб, шамол, мавҷи оби баҳр ва геотермалӣ аз ҷумлаи онҳост. Истифода аз энергияи геотермалӣ дар давлатҳои ШМА, Россия, Филиппин, Италия, Исландия ба роҳ монда шуда бошад, дар Хитой, Дания, Нидерландия, Германия ва ШМА дар истеҳсоли энергияи электрикӣ аз шамол пешсаф мебошанд.

1. Аз байни давлатҳои зерини нишондодашуда сето давлати ба ОПЕК аъзо набударо муайян кунед. а) Хитой; б) Нигерия; в) Индонезия; г) АМА; д) Баҳрайн.
2. Дар матни нишондодашуда ҳиссаи истеҳсолкунандаи гази давлатҳои асосии ҷаҳонро ба миқдори гази истеҳсолшудаи умумӣ аниқ кунед.
3. Дар оянда дар баланси сӯзишворӣ – энергетикаи ҷаҳон чӣ ҳел дигаргуниҳо рӯй медиҳанд?

§ 17. Географияи саноати металлургия ва кимиёи ҷаҳон

Металлургия, металлургияи сиёҳ, металлургияи ранга, ҷўян, пўлод, саноати кимиё

Маҷмӯаи металлургия яке аз соҳаҳои саноат буда, аз истихроҷи бой гардонидани маъданҳо ва коркарди онҳо иборат аст. Маҷмӯаи мазкур аз ҷиҳати истифодабарии ашёи хом ва истеҳсол намудани маҳсулотҳо вобаста ба хусусияташон шомили ду соҳа аст: металлургияи сиёҳ ва ранга.

1. Металлургияи сиёҳ. Маҳсулотҳои асосии металлургияи сиёҳ ҷўян ва пўлодро дар шабакаҳои саноат ва соҳаи сохтмон бисёр истифода мебаранд. Дар соҳаҳои ин саноат дар ҳаҷми ниҳоят калон маъдани оҳан ва ангишти коксшавандаро истифода мебаранд. Аз ин сабаб дар солҳои аввал корхонаҳои соҳа, хусусан дар наздикии маъдани калони оҳан ва конҳои ангишт барпо шуданд. Дар давраи ИИТ ба туфайли ба технологияҳои нави истеҳсолот гузаштани соҳа, имкониятҳои аз масофаи дур овардани маъдани оҳан ва ангишти коксшаванда вусъат ёфт. Дар натиҷа ҷойгиркунии корхонаҳои саноатӣ металлургияи сиёҳи давлатҳои Европай Ғарбӣ, Япония ва ШМА тадриҷан дар атрофи бандарҳои баҳрӣ ҷойгир карда шуданд.

Дар замони ҳозира дар саноати металлургияи сиёҳи ҷаҳон гурӯҳҳои мамлакатҳои таҳвилкунандаи ресурсҳои ашёи хом, истеҳсолкунандаи маҳсулоти тайёри металл ва истеъмолгари онҳо ташаккул ёфтанд. Дар ҷаҳон қисми асосии маъдани оҳани истихроҷшуда ба ҳиссаи давлатҳои Хитой, Австралия, Бразилия, Ҳиндустон ва Россия рост меояд (зиёда аз 80 %). Давлатҳои Осиё тақрибан 50 % – и маъдани оҳани кофташударо расонида медиҳанд. Мамлакатҳое, ки маъдани оҳанро ба миқдори зиёд ворид мекунанд – ШМА, Хитой, Британияи Кабир, Япония, РФГ ва Корея ба ҳисоб мераванд.

Дар истеҳсоли маҳсулоти тайёр бошад, асосан мамлакатҳои ривҷёфтаи Осиё пешқадам мебошанд. Хусусан давлатҳои минтақаи Осиёи Шарқӣ дар ин соҳа пешсафанд. Ба ҳиссаи ин давлатҳо 71 % – и ҷӯян, ва 60,3 % – и истеҳсоли пӯлод рост меояд.

Ҷадвали 9

Саноати металлургияи сиёҳи давлатҳои пешқадам (маълумотҳои соли 2016)

№	Давлатҳои пешқадами ҷаҳон, ки ҷӯян истеҳсол мекунанд	Миқдораш, млн. т.	Давлатҳои пешқадами ҷаҳон, ки пӯлод меғудозанд	Миқдораш, млн. т.
1	Хитой	701	Хитой	808
2	Япония	80,2	Япония	105
3	Ҳиндустон	63,7	Ҳиндустон	95,5
4	Россия	51,9	ШМА	78,5
5	Республикаи Корея	46,3	Россия	69,8
6	Дар ҷаҳон	1165	Дар ҷаҳон	1628

2. Металлургияи ранга. Саноати металлургияи ранга дорои таркиби мураккаби соҳаҳо аст. Вай дар таркиби худ кофтани маъдани металлҳои ранга, сер кунонидани он, гирифтани металли тоза ва ҷараёнҳои коркарди дубораи ашёи хоми иловагиро дарбар мегирад. Шабакаи мазкур қариб 70 намуди металлҳои рангаро аз нав кор мекунад. Дар байни онҳо соҳаҳои истеҳсоли алюминий, мис, сурб ва руҳ аҳамиятноканд. Маҳсулотҳои истеҳсолии шабакаҳои металлургияи ранга дар соҳаҳои гуногун истифода мешаванд. Масалан алюминий дар мошинасозӣ (авиасозӣ, электротехника, сохтмон, нақлиёт) ва дар истеҳсоли молҳои истеъмолии барои истеҳсоли

аз ҳад зиёд истифода бурда мешавад. Аз мис дар соҳаҳои саноати электроэнергетика, мошинасозӣ истифода мебаранд.

Дар давраи якуми ривочёбии металлургияи рангаи ҷаҳон омили ашёи хом, талабот ба истеҳсоли металлҳои сабук зиёд шуданаш (даври дуюм) омили энергия ба қувваи асосии ҳалкунанда соҳиб шуд.

Мамлакатҳои рӯ ба ривоч ба таҳвили ашёи хоми металлургияи ранга ва мамлакатҳои ривочёфта ба истеҳсоли маҳсулоти металлургияи рангаи барои истеъмол тайёр ихтисос ёфтаанд. Масалан, дар саноати алюминий, ки соҳаи муҳими металлҳои ранга мебошад, давлатҳои Австралия, Хитой, Бразилия, Индонезия ва Ҳиндустон ашёи хоми асосӣ – бокситро ба бозор мебароранд. Аммо дар истеҳсол ва истеъмоли алюминийи тоза Хитой, Россия, Канада, ШМА ва АМА чудо шуда меистанд.

Саноати кимиё. Саноати кимиё яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодиёти ҷаҳон аст. Аз маҳсулоти саноати кимиё дар тамоми шабакаҳои иқтисодиёт ва ҳаёти ҳаррӯзаи инсон васеъ истифода мебаранд.

Ба ҷойгиркунонии ҳудудии шабакаи саноати кимиё омилҳои ашёи хом (тамоми соҳаҳои саноати кимиё), об, энергия (кимиёи нафту газ) калон аст.

Дар саноати кимиёи ҷаҳон чор минтақаи асосии ривочёфта чудо мешавад:

Онҳо давлатҳои *Осиёи Шарқӣ, ШМА, Европаи Ғарбӣ ва ИДМ*. Давлатҳо ва ҳудудҳои мазкур аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти кимиёӣ пешқадам мебошанд. Масалан, истеҳсолкунандаи асосии кислотаи сулфат ШМА, Хитой, Россия ҳисобида шавад, аз ҷиҳати истеҳсоли нуриҳои минералӣ ШМА, Германия, Франция, Полша ва Ҳиндустон пешсафанд.

1. Ба ҷойгиркунонии ҳудудии корхонаҳои саноати металлургия кадом омилҳо таъсир мерасонад?
2. Барои кадом давлатҳои дар поён нишон додашуда, металлургияи сиёҳ соҳаи ихтисосшудаи байналхалқӣ мебошад?
1) Хитой; 2) Ҳиндустон; 3) Россия; 4) Замбия; 5) Германия.
3. Кадом минтақаҳо марказҳои асосии саноати кимиёи ҷаҳон ҳисобида мешаванд?

§ 18. Географияи саноати мошинасозӣ ва сабуки ҷаҳон

Саноати мошинасозӣ, киштисозӣ, автомобилсозӣ, саноати сабук, бофандагӣ.

Мошинасозӣ. Вазифаи асосии саноати мошинасозӣ таъмин намудани ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт бо мошина ва асбобу ускунаҳо мебошад. Барои ҷойгир кардани ҳудудии маҷмӯаи корхонаҳои мошинасозӣ таъсири як қатор омилҳо мавҷуданд. Омили ресурсҳои меҳнатӣ дар ҷойгиркунонии корхонаҳо аҳамиятнок ҳисобида мешавад. Ба ғайр аз он омили ривочи илмӣ – технологӣ дорои таъсири калон буда, дар натиҷаи он ҷараёни истеҳсоли маҳсулот дар дохили соҳа суръат гирифта, самаранокӣ афзуда, бо пурзӯршавии интегратсия ба марказҳои илмӣ оварда расонд.

Дар даври ИИТ мошинасозии ҷаҳон ба яке аз соҳаҳои илмталаб табдил ёфт. Дар натиҷа, соҳаҳои замонавии мошинасозӣ бо суръати тез ривоч ёфт. Бо баробари ин, таъсири омилҳои нақлиёт (ривочёбии инфрасохтор) истеъмоли (хусусиятҳои талаб ва истеъмолии бозор), ашёи хом (наздиқ будани корхонаҳои мошинасозии вазнин ва марказҳои металлургияи ранга) ҳам ба ҷойгиркунонии ҳудудии корхонаҳои мошинасозӣ ба эътибор гирифта мешаванд.

Соҳаи саноати мазкур ба ғайр аз коркарди металл, дар таркиби худ зиёда аз 200-то шабакаҳои истеҳсоли мавҷуданд. Дар байни онҳо соҳаҳои киштисозӣ, автомобилсозӣ, авиакосмикӣ, электроникӣ ва электротехникӣ аҳамияти калон доранд. Дар кашонидани саноати киштисозӣ дар нақлиёти бахрӣ, бахрҳои байналхалқӣ, аҳамияти калон доранд. Давлатҳои Япония, Республикаи Корея ва Хитой дар ин соҳа пешқадам мебошанд.

Автомобилсозӣ дар байни саноати мошинасозӣ соҳаи аз ҳама муҳим ба ҳисоб меравад. Қариб дар 30 то давлати ҷаҳон автомобил истеҳсол карда шуда, давлатҳои Хитой, Япония, Германия, ШМА ва Республикаи Корея дар ин соҳа пешсафанд. Россия, ШМА, Франция, Хитой ва Япония ба қатори саноати давлатҳои авиаракета – космикӣ ривочёфта ҷой мегиранд.

Дар давлатҳои ривочёфта сабаби баланд будани имкониятҳои молиявии давлат, илму техника, корхонаҳои бузурги истеҳсолии

саноати мошинасозӣ, айнан дар ҳудуди ҳамин давлатҳо ҷойгир шудааст. Бинобар ин дар ҳамин ҳудудҳо марказҳои калони мошинасозии ҷаҳон ҳам ташкил ёфтаанд. Аз рӯйи дараҷаи ривҷи мошинасозӣ минтақаи **Амрикаи Шимолӣ** нисбат ба дигар давлатҳо ҷудо шуда меистад. **Давлатҳои Европай Ғарбӣ** ба истеҳсоли маҳсулоти мошинасозии оммавӣ ихтисос шуда бошанд, мамлакатҳои **Осиёи Шарқӣ ва Ҷануби Шарқӣ** ба истеҳсоли маҳсулоти анъанавии мошинасозӣ ва маҳсулоти ба технологияи олии асосёфтаи техникаи ҳисоббарори илмталаб (радиотелемеханика, техникаи хизмати маишӣ) истеҳсол мекунанд. Дар **давлатҳои ИДМ** мошинасозии вазнин ва миёна мавқеи муҳим доранд.

Саноати сабук. Саноати сабук калонтарин соҳаи истеҳсолкунандаи маҳсулоти рӯзмарраи (мат, либос, пойафзол ва диг.) аҳолии мебошад. Ин соҳа, маҳсулоти хоҷагии қишлоқро ҳамчун ашёи хом, маҳсулоти истеъмолӣ ва меҳнат барои ривҷи соҳа аҳамияти калон дорад. Дар саноати сабук соҳаҳои аз ҳама пешқадам бофандагӣ, дӯзандагӣ ва ҷарму пойафзол мебошанд.

Азбаски саноати бофандагӣ соҳаи бисёр меҳнат талабкунанда аст, дар айни вақт дар мамлакатҳои рӯ ба ривҷ, ки коргарони арзон доранд, бо суръати тез ривҷ меёбад. Дар саноати бофандагӣ, асосан аз нахҳои пахта, мӯина, шохӣ, зағир ва кимиёвӣ (сунӣ) матоъ тайёр мекунанд. Солҳои охир дар таркиби маҳсулоти саноати мазкур матоҳои аз нахҳои синтетикӣ истеҳсолшуда зиёд мешаванд.

Дар ҷаҳон панҷ минтақаи саноати бофандагӣ мавҷуд аст. Инҳо *Осиёи Шарқӣ, Осиёи Ҷанубӣ, мамлакатҳои ИДМ, Европа* ва *ШМА* мебошанд. Агар дар мамлакатҳои Осиё ҳиссаи матоҳои аз нахҳои пахта ва шохӣ тайёр кардашуда зиёд бошанд, дар Европа ва ШМА асосан матоҳои синтетикӣ трикотажӣ истеҳсол мекунанд.

Саноати дӯзандагӣ дар замони ҳозира ба яке аз соҳаҳои истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои аз ҳама қиммати саноати сабук ҳисоб мешавад. Дар онҳо марказҳои «мода» – и ба худ хос ташаккул ёфтаанд, онҳо дар шаҳрҳои Париж, Лондон, Берлин ва Нью – Йорк ҷойгир шудаанд. Сабаби, мавҷуд будани имконияти

истифодаи қувваи коргарии арзон, корхонаҳои соҳаи дӯзандагӣ оҳиста – оҳиста ба мамлакатҳои рӯ ба ривоч кӯчонда мешавад.

Соҳаи чарму пойафзол ба коркарди пӯст ва аз он маҳсулотҳои гуногун тайёр кардан ихтисосонида шудааст. Давлатҳои Хитой, Италия, Ҳиндустон, Испания, ШМА ва Франция давлатҳои пешқадами соҳаи мазкур мебошанд.

1. Кадом соҳаҳои мошинасозӣ дар даври инқилоби илму техника ривоч ёфтанд?
2. Кадом давлатҳо аз ҷиҳати истеҳсоли автомобил пешқадам мебошанд?
3. Барои ривочёбии саноати сабук омили ашёи хом чӣ гуна аҳамият дорад?
4. Саноати сабуки давлатҳои ривочёфта ва рӯ ба ривоч аз ҳамдигар бо кадом ҷиҳатҳояшон фарқ мекунад?

§ 19. Географияи кишоварзии ҷаҳон

Ҳоҷагии қишлоқ, маҳсулоти ҳоҷагии қишлоқ, зироати дондор, зироати равғанӣ, зироати решамаваҳо, зироати техникӣ.

Ҳоҷагии қишлоқ дар таърихи инсоният аҳамияти хеле муҳими соҳаи истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. Дар замони ҳозира аҳамияти ҳоҷагии қишлоқ барои ривочи иҷтимоӣ – иқтисодӣ паст шуда бошад ҳам, вай барои аксарияти давлатҳои рӯ ба ривоч соҳаи асосии ихтисосшудаи байналхалқӣ, ҳисоб меёбад. Ҳоли ҳозир дар соҳаи ҳоҷагии қишлоқ тақрибан 1,4млрд. одамон банд мебошанд.

Яке аз хусусиятҳои ҳоҷагии қишлоқ ин вобастагии он шароити табиӣ ва иқлим дар ҷойҳо мебошад. Айнан шароити табиӣ ва иқлим аз бисёр ҷиҳат, ихтисосшавии соҳаҳои ҳоҷагии қишлоқи давлатҳои ҷаҳонро муайян мекунад. Аз ин рӯ, ҳолати таркиби ҳоҷагии қишлоқ ва ҷойгиркунонии ҳудудии соҳаҳои он гуногун мешавад. Ба ривочёбии ин соҳа ба ғайр аз шароити табиӣ ва иқлим, шароити иқтисодӣ – иҷтимоӣ дар ҳоҷагии қишлоқ ҷалб намудани капитал ва ҳолати бо воситаҳои техникӣ таъминшудаи он ба таркиби миллӣ – динии аҳоли ҳам таъсир мерасонад.

Ҳиссаи хоҷагии қишлоқ дар МУД- и давлатҳои ҷаҳон (соли 2017 %)

Давлатҳое, ки ҳиссаи хоҷагии қишлоқашон дар МУД баланд аст	Ҳиссаи хоҷагии қишлоқ дар МУД %	Давлатҳое, ки ҳиссаи хоҷагии қишлоқашон Дар МУД паст аст	Ҳиссаи хоҷагии қишлоқ дар МУД %
Либерия	77	Монако	0
Сомали	65	Қатар	0,1
Гвинея – Бисау	62	Сан – Марино	0,1
Р.Д, Конго	55	Кувайт	0,3
РАМ	55	Люксембург	0,4

Аз рӯйи хусусиятҳои маҳсулотҳои истеҳсолшаванда, тамоми соҳаҳои қишлоқ ба ду гурӯҳ: *қишоварзӣ (деҳқонӣ, зироаткорӣ) ва чорводорӣ* тақсим мешавад. Ҳамчунин, аз рӯйи дараҷаи ривожёбии хоҷагии қишлоқ ба ду навъ ҷудо мешаванд. *Якум, хоҷагии қишлоқи ривожёфтаи молӣ* буда, маҳсулотҳои дар онҳо истеҳсолшуда барои бозор, пеш аз ҳама бозори берунӣ пешбинӣ мешавад. Ин гуна хоҷагӣҳо метавонанд соҳаҳои деҳқонӣ ва чорводорӣи замонавӣ бошанд, ки ин корро бо таври **интенсивӣ** ташкил намудаанд. Хоҷагии қишлоқӣ молӣ, хусусан дар мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ривожёфта, инкишоф ёфтааст. Одатан, онҳо ба дараҷаи олӣ аз муваффақиятҳои ИИТ истифода мебаранд.

Дуюм истеъмоли дохилӣ ки танҳо барои истеъмоли хоҷагии дохилӣ маҳсулот истеҳсол меkunанд. Бинобар ин аз замонҳои қадим ба таври васеъ паҳн будани чунин хоҷагӣҳо, онҳоро **хоҷагии қишлоқи анъанавӣ** низ меноманд. Одатан, дар онҳо кор бо таври **экстенсивӣ** ташкил карда мешавад. Дар замони ҳозира ин гуна хоҷагӣҳои ақибмондаи деҳқонӣ дар аксарияти мамлакатҳои рӯ ба ривож ба таври васеъ паҳн шудааст. Дар мамлакатҳои Африкаи Марказӣ ва Шарқӣ, Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷануби Шарқӣ то ҳол ҳам аз омоч истифода мебаранд (расми 18).

Кишти зироати ғалладона соҳаи калонтарини қишоварзӣ мебошад. Навъҳои зироат хеле бисёр буда, он ба нисфи майдонҳои кишти (0,7 млрд. га.) кишт мешавад. Дар таркиби зироати ғалладона,

ҳиссаи соҳаҳои рӯёнидани гандум, шолӣ ва чуворимакка калон аст. 80 %-и ҳосили умумии ғалладонаи ҷаҳон ба саҳми навъҳои зироати мазкур рост меояд. Ба ғайр аз он зироатҳои гуногуни ғалладона – арзан, сулӣ ва ҷавдор мавҷуд аст.

Ҳоҷагии қишлоқи интенсивӣ.

Ҳоҷагии қишлоқи экстенсивӣ

Расми 18. Тафовутҳои ривҷёбии ҳоҷагии қишлоқ дар давлатҳои ҷаҳон.

Гандум дар байни зироатҳои ғалладона аз ҳама бештар кишт карда мешавад.

Дар кишти гандум Хитой (131,7 млн.т.), Ҳиндустон (86,9 млн.т.), Россия (73,3 млн.т.), ШМА (62,9 млн.т.), Канада (30,5 млн. т.) пешқадам мебошанд. Қариб нисфи ҳосили гандуми ҷаҳон ба ҳиссаи онҳо рост меояд. Гандумзорҳои асосии ҷаҳон қад – қади арзҳои миёнаи нимкураи Шимолӣ (ШМА, Канада, Россия, Украина, Қазоқистон ва Хитой) ва қад – қади арзҳои нимкураи Ҷанубӣ (Австралия, Аргентина, Бразилия) ҷойгир шудаанд.

Дар байни киштҳои ғалладонаи ҷаҳонӣ аз рӯйи ҳосили умумӣ ва аҳамияти худ ҷойи дуюм ба шиликорӣ мансуб аст. Агар гандум дар аксарият ҳолатҳо зироати минтақаи дашт бошад, шили асосан дар ҳудудҳои иқлимашон муссонӣ кишт карда мешавад. Ривҷёбии шиликорӣ, ки ба меҳнати дастӣ вобаста аст, нафақат ба шароити агроиклимӣ, балки ба қувваи қори бисёрнафара вобаста мебошад. Минтақаҳои асосии шилиқори ҷаҳон Осиёи Шарқӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Ҷанубӣ ҳисоб мешаванд. Давлатҳои Хитой, Ҳиндустон, Индонезия, Бангладеш ва Вьетнам аз ҷиҳати ҳосили умумии шолӣ дар ҷаҳон пешқадам аст.

Қисми ҳосили умумии ғалладонаи ҷаҳон ба ҷуворимакка рост меояд. Минтақаҳои пахншавии ҷуворимакка қариб ба ҳудудҳои майдонҳои кишти гандум рост меояд. Дар байни давлатҳои ҷаҳон дар парвариши ҷуворимакка ШМА, Бразилия, Мексика, Аргентина ва Хитой мавқеи баланд дорад. Зиёда аз 25% – и ҳосили умумии ҷуворимакка ба саҳми ШМА рост меояд.

Қисми асосии рағғани истеъмолии аҳоли аз соя, офтобпараст, чормағзи заминӣ, пунбадона ва зайтун гирифта мешавад. Дар парвариши соя ШМА (нисфи сояи ҷаҳон) Бразилия, Аргентина, Хитой; дар парвариши чормағзи заминӣ – Ҳиндустон, давлатҳои Африкаи ғарбӣ; дар парвариши офтобпараст – Украина, Россия, Аргентина; дар парвариши зайтун – Италия ва Испания пешқадам мебошанд.

Аз решамеваҳо дар парвариши картошка Хитой, Ҳиндустон, Россия, Украина калонтарин мамлакатҳо ба ҳисоб мераванд. Дар парвариши лаблабуи қанд Россия, Франция ва ШМА пешқадам буда, найшакар дар Ҳиндустон, Бразилия бештар парвариш карда мешавад.

Чой, қаҳва, какао як аз зироатҳои қувватдиҳанда мебошанд. Аз ҷиҳати ҳосили умумии чой – Хитой, Ҳиндустон, Кения, қаҳва – Бразилия, Индонезия, Вьетнам, какао бошад, Кот – Дивуар, Гана, Индонезия пешқадам мебошанд. Дар байни зироатҳои техникаӣ, ҳиссаи пахта ниҳоят калон буда, Хитой, ШМА, Ҳиндустон, Покистон, Бразилия ва Ўзбекистон давлатҳои мебошанд, ки аз ҳама зиёд пахта парвариш мекунанд. Барои гирифтани каучуки (гевея) табиӣ давлатҳои Таиланд, Индонезия, Малайзия, Ҳиндустон ва Хитой мавқеи муҳим доранд.

1. Барои ривҷёбии соҳаи хоҷагии қишлоқ омилҳои миллий ва динӣ чӣ аҳамият доранд?
2. Соҳаҳои зироаткории ҳоси минтақаи иқлими экваториалиро номбар кунед.
3. Аз матни мавзӯи истифода бурда, чадвали зеринро пур намоед.

№	Навъи зироат	Давлатҳои пешқадаме, ки наъви зироат кишт мекунанд
1	Шоли	
2	Офтобпараст	
3	Чой	
4	Пахта	
5	Найшакар	

§ 20. Географияи чорводорӣ ва моҳидорӣ ҷаҳон

Чорводорӣ, говпарварӣ, хукпарварӣ, ғўсфандпарварӣ, моҳидорӣ, паррандапарварӣ, даррандапарварӣ, шутурпарварӣ.

Чорводорӣ яке аз соҳаҳои хоҷагии қишлоқи ҷаҳон мебошад. Он ба соҳаҳои говпарварӣ, ғўсфандпарварӣ, бузпарварӣ, хукпарварӣ, аспарварӣ, шутурпарварӣ, паррандапарварӣ, даррандапарварӣ, кирмакпарварӣ ва занбӯри асалпарварӣ ҷудо мешавад. Говпарварӣ, ғўсфандпарварӣ ва паррандапарварӣ соҳаҳои асосии чорводорӣ буда, аҳамияти хеле калон доранд.

Тақрибан 30% – и тамоми ғўшт ва қисми асосии шири истеъмоли аҳолии ҷаҳонро чорвои калони шохдор медиҳад. Дар зонаҳои минтақаи мӯътадили беша ва дашт чорводорӣ интенсифӣ, дар ҳудудҳои хушк бошад, говпарварии экстенсифӣ ривоч ёфтааст. Дар ҷаҳон шумораи умумии чорвои калони шохдор зиёда аз 1,3 млрд. сар буда, аз рӯи саршуморӣ он давлатҳои Ҳиндустон (298 млн.сар), Бразилия (220 млн. сар), Хитой (108 млн. сар), ШМА (92 млн.сар) ва Покистон (79.4 млн. сар) пешқадам бошанд (соли 2016).

Ғўсфандпарварӣ асосан дар минтақаҳои аз алафзори чарогоҳ бойи ҷаҳон васеъ паҳн шудааст. Аз рӯи ихтисосгардонӣ ғўсфандпарварии маҳинпашм ва ниммаҳинпашм дар минтақаҳои иқлимашон нам ва сернами дашт ва нимдашт, ғўсфандпарварии пӯст ва ғўштдиҳанда, аз ҷумла ғўсфандпарварии қароқўлӣ бошад, дар минтақаҳои хушки нимдашт ва дашт бештар парвариш карда мешаванд. Аз рӯи маълумотҳо саршуморӣ ғўсфандон бештар аз 1.1 млрд. сар аст. Аз рӯи саршуморӣ ғўсфандон давлатҳои Хитой (162 млн. сар), Австралия (67,5 млн. сар), Ҳиндустон (63 млн. сар). Эрон (42,5 млн. сар) ва Нигерия (42 млн. сар) пешқадаманд (соли 2016). Ғўсфандпарварии аз ҳама интенсифӣ дар ҷаҳон дар Австралия ва Зеландияи Нав вучуд дорад. Онҳо ба бозори ҷаҳонӣ ба миқдори зиёд пашм ва пӯсти ғўсфанд мебароранд.

Хукпарварӣ зиёда аз 40 % – и маҳсулоти ғўшти ҷаҳонро тайёр карда медиҳад. Соҳаи мазкур дар ноҳияҳои ривочёфтаи

картошкапарварӣ, ғалладона, дар шаҳрҳои бузург ва дар наздикии марказҳои хӯрокворӣ ривоч меёбад. Ба ривочёбии ин соҳа таъсири омилҳои миллӣ ва динӣ ниҳоят калон буда, дар чорводорӣ давлатҳои ислом ин соҳа вучуд надорад. Саршумории умумии хуқҳо қариб 1 млрд. сар мебошад. Қариб нисфаш ба Хитой (457 млн. сар) рост меояд. Давлатҳои ШМА (71,5 млн. сар), Бразилия (40 млн. сар), Испания (29,2 млн. сар), Германия (27,4 млн. сар) дар ин соҳа пешқадам ҳисоб мешаванд.

Паррандапарварӣ барои таъмини аҳоли бо гӯшти парҳезӣ (20 % – и тамоми гӯшти истеъмоли), тухм ва пати мулоим мавқеи муҳимро ишғол карда, асосан дар ҳудудҳои зироати ғалладона ривоч ёфтаанд. Аз ҷиҳати саршумории паррандаҳо Хитой (6,2 млрд. сар), ШМА (2,2 млрд. сар), Бразилия (1,4 млрд. сар), Эрон (1 млрд. сар) дар ҷаҳон мавқеи муҳимро ишғол мекунанд.

Инчунин кирмакпарварӣ, ки асосан дар давлатҳои минтақаи мӯътадил (Хитой, Япония, Ўзбекистон, Испания, Италия ва ғай.) барои давлатҳои минтақаи дашт ва нимдашт шутурпарварӣ (Сомалӣ, Судан, Мавритания ва диг.) аҳамияти хос дорад. Дар аксарияти минтақаҳои ҷаҳон соҳаҳои асппарварӣ (Хитой, Бразилия, Мексика), минтақаҳои шимолӣ гавазнпарварӣ (Россия, Канада, ШМА), дар арзҳои миёнаи нимкураи Шимолӣ даррандапарварӣ Россия, Канада давлатҳои Скандинавия мавқеи муҳим доранд.

Соҳаи моҳидорӣ из аз ҳама қадимтарин аст. Ҳоло ҳам ин соҳа аҳамияти ҳудро гум накардааст. Моҳӣ ва дигар маҳсулотҳои баҳрӣ бо бой будани худ аз сафеда ва дигар пайвастагиҳои биологӣ барои саломатии инсон аҳамиятнок мебошад. Ба моҳидорӣ амалан тамоми давлатҳои ҷаҳон, ки дорои ҳавзаҳои обӣ мебошанд, машғуланд. Қисми асосии моҳиҳоро аз ҳавзаҳои шӯр (баҳр ва уқёнусҳо), боқимонда аз обҳои ширин шикор мекунанд. дар байни уқёнусҳо ба моҳӣ бой Ором (66 % - и шикори моҳиҳои уқёнусҳо), байни баҳрҳо бошад, Норвегия, Беринг, Охота ва Япон пешқадам аст. 1/3 қисми ҳаҷми шикори моҳии ҷаҳон ба Хитой рост меояд. Давлатҳои Ҳиндустон ва Индонезия пешсафтарин ба ҳисоб мераванд.

1. Кадом омилҳо ба ривочёбии соҳаи чорводорӣ таъсир мерасонад?
2. Дар асоси донишҳои додашуда соҳаҳои ихтисосшудаи чорводори минтақаҳои ҷаҳонро аниқ кунед ва чадвали зеринро пур намоед.

№	Минтақаҳо	Соҳаҳои ихтисосшудаи чорводорӣ
1	Европа	
2	Осиё	
3	Африка	
4	Америкаи Шимолӣ	
5	Америкаи Ҷанубӣ	
6	Австралия ва Океания	

3. Аз байни давлатҳои зерин давлатҳои оиди соҳаи ғўсфандпарварӣ ривочёфтaro ҷудо карда нишон диҳед
а) Ҳиндустон; б) ШМА; в) Австралия; г) Бразилия; д) Россия.

§ 21. Географияи нақлиёти ҷаҳонӣ

Нақлиёт, нақлиёти хушкигард, нақлиёти автомобилӣ, нақлиёти қубурӣ, нақлиёти роҳи оҳан, нақлиёти ҳавоӣ, нақлиёти баҳрӣ, нақлиёти дарёӣ.

Маълум аст, ки нақлиёт соҳаи муҳими иқтисодиёт буда, истехсолкунӣ ва эҳтиёҷи аҳолиро ба борҳо дар вақташ муттасил таъмин мекунад. Бо баробари ҳамин маҳсулотҳои байнидавлатӣ ва ивазнамоии хизматҳоро таъмин намуда, ба амал ҷорӣ кардани алоқаҳои иқтисодии байналхалқӣ, хизмат мекунад. Сохти нақлиётро дар равиши ҳаққонӣ, «рағи хун» – и иқтисодиёти ҷаҳон ҳам меноманд. ИИТ ба ривочёбии нақлиёт ва пайдо шудани навъи дигари нақлиёт сабаб шуд. Ривочёбии намудҳои нақлиёт ба дараҷаи ривочёбии иҷтимоӣ – иқтисодии давлат, майдони он ва омилҳои азхудкунии ҳудудаш вобаста аст.

Нақлиёти ҷаҳонӣ, ки бо суръати баланд ривоч меёбад, соҳаи мураккаб ва ба худ хоси соҳаҳоро ташкил медиҳад. Он ба соҳаҳои нақлиёти хушкигард (роҳи оҳан, автомобилӣ ва қубурӣ), обӣ (баҳрӣ ва дарёӣ) ва ҳавоӣ ҷудо мешавад. Нақлиёти автомобилӣ нақлиёти васеъ пахншуда буда, вай дар асри XX хеле ривоч ёфт. Ҷиҳати муҳими ин нақлиёт расонида додани бор то манзил, яъне «аз дар ба

дар» мебошад ва ва дар тамоми мамлакатҳо воситаи оммавитарини ҳаракат шудааст. Дарозии умумии роҳҳои автомобилӣ дар ҷаҳон зиёда аз 28 млн. км буда, давлатҳои ШМА, Ҳиндустон, Хитой, Бразилия ва Россия пешқадаманд. Мувофиқи маълумотҳо шумораи умумии автомобилҳои ҷаҳон аз 1 млрд. нафар зиёд буда, қисми зиёди он ба соҳми мамлакатҳои ривҷоёфта рост меояд.

Нақлиёти роҳи оҳан дар даври инқилоби саноатӣ пайдо шудааст, дар натиҷаи муваффақиятҳои ИИТ ба намуди замонавии соҳаи нақлиёти хушкгард табдил ёфт. Вай бо миқдори зиёд кашонидани борҳои саноат ва хоҷагии қишлоқ ба масофаи дур, фарқ мекунад. Дарозии умумии роҳҳои оҳани ҷаҳон, тақрибан 1,2 млрд. км. буда, давлатҳои ШМА, Хитой, Россия, Ҳиндустон, Канада пешқадам аст.

Давлати ривҷоёфтаи Ҳиндустон).

Давлати ривҷоёфта (Япония).

Расми 19. Тафовутҳо дар нақлиёти роҳи оҳани ҷаҳон.

Нақлиёт кубурӣ таҳвилкунандаи борҳои моеъ ва газмонанд ба масофаи дур мебошад. Дар он асосан ҷараёни кашонидани гази табиӣ, нафт ва маҳсулотҳои нафт ба амал меояд. Вай бо паст будани таннарх, имконияти борҳоро бо як маром ба манзил кашонданиш ва кам будани таъсири манфиаш ба муҳиту атроф фарқ мекунад. Дарозии умумии кубурҳои нафту гази ҷаҳон қариб 2 млн. км буда, қисми асосии он дар давлатҳои калони истихроҷ ва истеъмолкунандаи нафту газ рост меояд. Аз ҷиҳати дарозии кубурҳои нафт ШМА, Россия, Канада, Хитой, Арабистони Саудӣ, кубурҳои газ бошад, ШМА, Россия, Канада, Германия, Франция мавқеи муҳим доранд.

Нақлиёти обӣ соҳаҳои нақлиётест, ки борҳо ва мусофиронро бо воситаи дарёҳо, кӯлҳо, баҳрҳо, уқёнусҳо, каналҳо ва обанборҳо мекашонанд. Вай соҳаҳои нақлиёти баҳрӣ, асосан бо миқдори зиёд борҳои моеъ, хушк ва гуногун кашонида мешаванд. Дар нақлиёти баҳрӣ қорҳои боркашонӣ аз тарафи флоти савдои баҳр ба амал бароварда мешавад. Аз ҷиҳати ҳаҷми кашонидани борҳо давлатҳои Панама, Либерия, Ҷазираҳои Маршалл, Юнон пешқадам мебошанд.

Роҳҳои асосии баҳрӣ дар байни давлатҳои истехсолкунанда ва истеъмолгари маҳсулотҳои гуногун ташкил гардидааст. Одатан, аз Африка, Америкаи Лотинӣ, Осиё, Австралия ашёи хоми гуногуни саноат ва хоҷагии қишлоқ ба мамлакатҳои Европа, Япония, Республикаи Корея, Америкаи Шимолӣ ва аз он ҷо бошад, барои аҳоли ва хоҷагии халқ маҳсулотҳои гуногуни истеъмолӣ ба тамоми ҳудудҳои истеъмолгари ҷаҳон кашонида мешавад. 60% – и ҳаҷми бори кашонидашуда дар нақлиёти баҳрӣ ба ҳиссаи уқёнуси Атлантика рост меояд. Зиёда аз 2000 бандаргоҳҳо мавҷуд буда, онҳо ба нақлиёти баҳрӣ хизмат мекунанд. Аз ҷиҳати қабул намудани борҳо бандаргоҳҳои Шанхай, Сингапур, Роттердам пешқадаманд.

Дар ривочи нақлиёти баҳри каналҳои баҳрӣ ва гулӯгоҳҳои баҳрӣ низ аҳамияти калон доранд. Дар байни каналҳои байналхалқӣ Сувайш ва Панама аҳамияти калон доранд. Онҳо имконияти кӯтоҳ намудани масофаи байни қитъахоро медиҳанд. Дар байни гулӯгоҳҳо, ки аз ҷамаи зиёд киштихоро мегузаронад, гулӯгоҳҳои Ла – Манш, Есенин (Зонд), Гибралтар, Ҷормуз, Босфор мебошанд.

Нақлиёти обҳои дохилӣ бо ёрии дарёҳо, кӯлҳо ва каналҳо бо кашонидани борҳо ва мусофирон дар дохили давлат ба амал меояд. Аз ҷиҳати дарозии роҳҳои нақлиёти дарё ва кӯлҳо дар ҷаҳон Россия, Хитой, ШМА, Бразилия, Канада мавқеи муҳим доранд. Дар истифода аз нақлиёти обҳои дохилӣ роли дарёҳои азим, кӯл ва каналҳо калон аст. Ба зумраи чунин дарёҳо Амазонка, Миссисипӣ, Волга, Янтсзи, Конго ва ғайра шомиланд. Бо баробари онҳо дар гузаштани киштиҳо аз каналҳои наздисоҳилии (ШМА), Бузург (Хитой), Волга – Балтика (Россия), Рейн – Майн – Дунай (Германия) истифода мебаранд. Дар нақлиёти ҳавоӣ му-

софирон, почта ва дигар навъҳои борҳо бо тезӣ бо нархи қиммат кашонида мешавад. Дар нақлиёти ҳавоии ҷаҳон миқдори кашонидани мусофирон сол аз сол зиёд мешавад. Ҳоло қариб 20 %-и миқдори кашонидани мусофирон дар ҷаҳон ба соҳаи ҳамин нақлиёт рост меояд. Алоқаҳои байналхалқӣ солҳои охир хусусан дар байни давлатҳои Европа ва Америкаи Шимолӣ ғаёлаб гардидааст. Аз рӯйи ҳисобу китоб аз болои уқёнуси Атлантика дар як вақт беш аз сад лайнерҳои ҳаво ба ду самт ҳаракат мекунанд. барои ривҷиёбии нақлиёти мазкур мавқеи аэропортҳо хеле калон аст. Аз ҷиҳати қабул намудани миқдори мусофирон аэропортҳои Атланта (ШМА), Пекин (Хитой), Дубай (АМА) пешқадам мебошанд.

1. Кадом навъи нақлиёт ба ташаккулёбӣ ва ривҷиёбии хоҷагии ҷаҳон таъсири калон мерасонад?
2. Инқилоби илму техника барои ривҷиёбии нақлиёт чӣ аҳамият дорад?
3. Бо тезӣ ривҷиёбии нақлиёти баҳрӣ чӣҳо сабаб шуданд?

§ 22. Географияи робитаҳои байналхалқии иқтисодӣ

Робитаҳои байналхалқии иқтисодӣ, содирот, воридот, баланси савдо, валюта, савдои байналхалқӣ, туризми байналхалқӣ.

Робитаҳои байналхалқии иқтисодӣ гуфта, алоқаҳои хоҷагии байнидавлатӣ, бо иштироки ташкилотҳои байналхалқӣ ва корпоратсияҳоро меноманд. Ба он омилҳои ривҷи илмӣ – технологӣ, тафовути иҷтимоӣ – иқтисодии давлатҳо, вазъияти сиёсии минтақаҳои ҷаҳон ва интегратсияи байналхалқии иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Шаклҳои савдои байналхалқӣ, муносибатҳои кредит – молия, туризми байналхалқӣ, мигратсияи байналхалқии ресурсҳои меҳнат ва ҳамкориҳои байналхалқии илмӣ – технологӣ дар робитаҳои байналхалқии иқтисодӣ мавҷуд аст. Дар байни онҳо савдои байналхалқӣ аҳамияти калон дорад.

Ҳаҷми савдои берунаи давлат бо гардиши савдои беруна аниқ карда мешавад. Давлатҳои ШМА, Хитой, Германия, Япония, Франция аз ҷиҳати ҳаҷми гардиши беруна дар ҷаҳон пешқадам мебошанд.

Қисми савдои берунаро савдои маҳсулот ташкил медиҳад. Та-лаб ба мошина ва ҷиҳозҳо, воситаҳои нақлиёт ва маҳсулотҳои кимиёӣ дар савдои байналхалқӣ зиёд буда, онҳо маҳсулоти тайёр мебошанд. Давлатҳои ривожёфтаи ҷаҳон зиёда аз 60% – и савдои байналхалқиро таъмин мекунанд.

Бо суръати тез сабзида расидани ҷараёнҳои глобалшавӣ дар савдои беруна нигоҳ накарда, тафовути калони ҳудудӣ дар байни давлатҳо ва минтақаҳо боқӣ мемонад. Қариб 90% – и савдои беруна ба саҳми Европай Ғарбӣ, Америкаи Шимолӣ ва минтақаи Осиё – уқёнуси Ором рост меояд. Ин минтақаҳо, асосан бо маҳсулотҳои тайёр ва хизмати баландсифат робитаҳои савдоро ба роҳ монда, давлатҳои рӯ ба ривочи Африка, Америкаи Лотинӣ ва Осиё ба бозори ҷаҳон ресурсҳои минералӣ, маҳсулотҳои ҷангал ва хоҷагии кишлокро мебароранд.

Солҳои охир дар хориҷ, бо мақсади ривож додан, соҳаҳои коркарди истеҳсолкунӣ, даровардани капитали гузошташуда ва ҷараёни фоида гирафтан – содироти капитал зиёд мешавад. Капитал бо миқдори зиёд ба иқтисодиёти мамлакатҳои рӯ ба ривож гузошта мешавад. ШМА, Япония, Британия Кабир, Германия, Хитой содиркунандаи аз ҳама бузурги капитал ҳисобида мешавад.

Туризм байналхалқӣ яке аз намуди асосии робитаҳои берунаи иқтисодӣ мебошад. Туризм ҷаҳон қариб 10 % -и МУМ ва 1/3 қисми содироти хизматҳоро медиҳад. Давлатҳои Испания, Италия, Юнон, Кипр соҳаҳои мазкурро ба соҳаи ихтисосшудаи иқтисодиёти миллии худ табдил доданд. Дар байни минтақаҳои ҷаҳон ба худ роҳдиҳии қисми аз ҳама калони ҷараёни туристӣ ҷудо мешаванд. Дар байни давлатҳои ҳамин қитъа Франция, Испания, Италия, Германия, Британия Кабир аз ҷиҳати миқдори сайёҳони ташрифоваранда дар байни давлатҳои «дахгона» – и якум ҷой гирифтаанд. Солҳои охир аҳамияти байналхалқии туризми Осиё зиёд мешавад. Хусусан давлатҳои Осиёи Шарқӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Ҷануби Ғарбӣ сайёҳони сершуморро ба худ ҷалб мекунанд.

Дар байни давлатҳои қитъаи Африка соҳаи туризм дар давлатҳои Африкаи Шимолӣ алоҳида ҷудо мешаванд. Истироҳаткунандагони наздисоҳилиро, хусусан, Марокаш, Тунис ва Миср, хоҳишмандони туризми таърихиро бошад, аҳромҳои

Миср ва Карфагени қадим ба худ ҷалб мекунанд. Дар туризми ҷиҳаи Америка ШМА, Мексика, давлатҳои ҳавзаи баҳри Кариб ҳамаи калон доранд. Минтақаи Австралӣ ва Океания бо туризми масканҳои истироҳаткунандаи ҳудудҳои наздисохили аҳамиятноканд.

Дар замони ҳозира дар туризм намудҳои анъанавӣ (табиӣ, динӣ, таърихӣ) ва экотуризм, агротуризм, корчалонӣ, спорт, шопинг ривож меёбанд.

1. Кадом роҳҳои робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ мавҷуд аст?
2. Чаро савдои беруна намуди асосии робитаҳои берунаи иқтисодӣ ҳисоб мешавад?
3. Сабаби асосии ҳамаи баланди туризм дар ҷиҳаи Европа дар чист?

ҚИСМИ II . ТАВСИФИ РЕГИОНАЛИИ ҶАҲОН

БОБИ 5. МАМЛАКАТҲОИ ЕВРОПА

§ 23. Мавқеи географӣ, сарҳад ва харитаи сиёсии Европа

Европа, давлатҳои нави мустақил, давлатҳои ҷазиравӣ, давлатҳои нимҷазиравӣ, республика, монархия, давлатҳои федеративӣ.

Маълум аст, ки материки Евроосиё ба ду қитъа – Европа ва Осиё чудо мешаванд. Европа қисми ғарбии материки Евроосиёро ишғол кардааст. Калимаи «Европа» аз забони ассириягӣ қадима гирифта шуда, маънои «нишасти Офтоб» яъне «ғарб» – ро дорад. Майдони Европа ба 10 млн. км² баробар буда, 4,1 млн. км² ҳудуди он ба қисми европогии Россия рост меояд. Мувофиқи маълумоти соли 2018 аҳолиаш 746 млн. нафар, яъне ба 10 % – и аҳолии ҷаҳон баробар аст.

Соҳилҳои қитъаи Европаро дар шимол уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, дар ғарб уқёнуси Атлантика, дар ҷануб обҳои баҳрҳои Миёна ва Мармар, ки ба ҳавзаи уқёнуси Атлантика мансубанд, мешӯянд. Баҳри Миёна бо гулӯгоҳи Гибралтар Европаро аз Африка чудо мекунад. (расми 20). Дар шарк асосан дар хушкӣ бо қитъаи Осиё ҳамҳудуд аст. Сарҳадҳои Европа ва Осиё дар бисёр адабиётҳои географӣ тавассути кӯҳҳои Урал, дарёи Эмбаи Қазоқистон, соҳилҳои шимоли ғарбии баҳри Каспий, пасти Кума ва Маничи ҷануби Россия, баҳрҳои Азов ва Сиёҳ (расми 21), баҳри Мармар гулӯгоҳи Дарданелл ва баҳри Эгей мегузаранд. Дар баъзе манбаъҳо сарҳади ду қитъа тавассути Кавкази Калон, ки байни баҳрҳои Каспий ва Сиёҳ мебошад, гузаронида шудааст.

Расми 20. Мавқеи географии Европа.

Расми 21. Гулӯгоҳи Босфор.

Дар харитаи сиёсии Европа як қисми Россия, ки дар Осиё ҷойгир аст, ҳамроҳ шавад 44 давлати мустақил мавҷуд.

Харитаи сиёсии Европа дар давоми таърихи бисёрасра якчанд маротиба тағйир ёфтааст. Харитаи сиёсии замонавии он дар давоми асри XX асосан дар се чараёни таърихӣ – Ҷанги якуми ҷаҳонӣ (1914–1918), Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ (1939–1945) ва дар натиҷаи пошхӯрии сохти сотсиалистии байналхалқӣ аввали солҳои (1990) ташаккул ёфтааст.

Европа қитъаи яке аз давлатҳои хурд аст. Дар Европа давлатҳои хурдтарин (микро) Андорра, Сан – Марино, Монако, Ватикан ва Лихтенштейн ҷойгир шудаанд. Ба ғайр аз ин давлатҳо майдони 11 давлат аз 50 ҳазор км² хурд аст. Дар қитъа ҳудуди 10 давлат аз 50 ҳазор км² то 100 ҳазор км² аст. Ҳудуди 12 давлат дар навбати худ аз 100 ҳазор км² то 500 ҳазор км² мебошад. Фақат ҳудудҳои Франция, Украина ва Испания аз 500 ҳазор км² зиёд аст. Федератсияи Россия аз ҷиҳати калонии майдонаш нафақат дар Европа, балки дар ҷаҳон аз ҳама калон мебошад.

Европа бо бисёр будани давлатҳои ҷазираӣ, асосан ба нимҷазираӣ ҷудо мешавад. Ба мамлакатҳои пурра ки, дар ҷазираҳо ҷойгиранд Британия Кабир, Ирландия, Исландия ва Малта дохил мешавад. Ба мамлакатҳои нимаҷазираӣ Норвегия, Шветсия, Дания, Испания, Португалия, Италия, Юнон, Албания, Болгария ва дигаронро мисол овардан мумкин.

Дар Европа 15 давлат имконияти ба баҳр баромадан надорад. Ба қатори онҳо бо баробари давлатҳои на он қадар калон Беларус, Венгрия, Австрия, Чехия давлатҳои ниҳоят хурд Андорра, Лихтенштейн, Люксембург, Сан – Марино ва Ватикан ҷой гирифтааст.

44 – то давлати Европа 32 – тоаш республика ва 12 – тои онҳо монархия ҳисоб мешавад. Андорра, Белгия, Британия Кабир, Дания, Испания, Лихтенштейн, Люксембург, Монако, Нидерландия, Норвегия, Шветсия давлатҳои монархияи конститусионӣ, давлати Ватикан бошад, шакли идоракунии монархияи мутлақӣ

теократӣ аст. Қисми зиёди республикаҳои Европа республикаҳои парламентарӣ ҳисобида мешавад.

Аз ҷиҳати ҳудудӣ – маъмурӣ 6 – то давлати Европа, ки сохташон федеративӣ – Австрия, Белгия, Босния ва Герсоговина, Германия, Россия ва Шветсария мавҷуданд.

Қитъаҳои Европа ба 4 субрегион: Европай Шимолӣ, Европай Ғарбӣ, Европай Ҷанубӣ ва Европай Шарқӣ ҷудо мешаванд.

1. Сарҳадҳои Европа ва Осиё тавассути кадом объектҳои географӣ гузаронида мешаванд?
2. Ба ташаккулёбии харитаи ҳозираи сиёсӣ ба Европа кадом ҷараёнҳои таърихӣ асри XX таъсир расонидааст?
3. Давлатҳои Европа аз ҷиҳати бузургии ҳудудашон чӣ хел хусусиятҳо доранд?
4. Бо ёрии харитаи сиёсии атлас аз давлатҳои ҷавони мустақили Европа дар дохили хушкӣ ҷойгир шудаашонро аниқ кунед.

§ 24. Шароити табиӣ, ресурсҳо ва аҳолии Европа

Сўзишворӣ – энергетикӣ, агроиқлимӣ, ресурсҳои ҷангал, таваллудшавӣ, афзоиши табиӣ аҳоли, тириавии аҳоли, мигратсия, зичии аҳоли, мегаполис, католикҳо, протестантҳо, православҳо.

Ба ривочи иқтимоӣ – иқтисодии мамлакатҳои Европа хусусиятҳои маълуми шароити табиӣ таъсир расонидааст. Ба қатори ин гуна омилҳои табиӣ – географӣ иқлими нисбаттан гарм ва рутубатнок, кам будани кӯҳҳои баландӣ шароити мураккаби дорои нақлиёт буда, бисёр будани ресурсҳои об ва ҷангал, барои сохтани бандарҳои баҳрӣ бештар будани ҳудудҳои қулайи наздизоҳилиро овардан мумкин аст.

Дар Европа аз ресурсҳои сўзишворӣ – энергетикӣ конҳои калонтарини ангиштсанг, ангишти сиёҳ, нефт, газии табиӣ ва сланеси сўзанда мавҷуд аст. Конҳои калони ангиштсанг дар Германия, Россия ва Украина қушода шудааст. Дар Германия, Чехия ва Полша конҳои калони ангиштсанги сиёҳ мавҷуд аст. Захираҳои калони сланеси сўзанда дар Эстония ҷойгир аст. Захираҳои асосии нефт ва газии табиӣ Европа дар ҳудудҳои бисёри Россия ва тунукобаҳои баҳрҳои Шамолӣ ва Норвегия қушода шудааст. Қисми асосии нефт ва газии табиӣ ин ҷойҳо ба Британияи Кабир, Норвегия ва Нидерландия мансуб аст.

Конҳои калонтарини маъданҳои оҳан дар Россия, Украина, Шветсия ва Германия ҷойгир шудааст. Дар Полша, Болгария, Руминия конҳои мису молибден, дар Франция, Юнон, Испания, Италия ва Украина захираҳои калони маъданҳои симоб мавҷуд аст.

Дар Европа аз ресурсҳои об бо роҳи интенсивӣ истифода мебаранд. Шароити табиӣ қитъа барои ривҷёбии хоҷагии қишлоқ қулай мебошад. Аз ин ҷиҳат Европай Ғарбӣ ва Ҷанубӣ аз Европай Шимолӣ ниҳоят фарқ карданаширо гуфтан лозим аст. Дар мамлакатҳои Европай Ҷанубӣ, ки шароити иқлими хушк дорад, обёрии сунӣ васеъ паҳн шудааст.

Европа бо ресурсҳои ҷангал хуб таъмин гардидааст. Дар ин бора хусусан Россия, Финландия, Шветсия, Норвегия ва Британияи Кабир алоҳида чудо мешавад.

Аҳоли. Мувофиқи маълумотҳои соли 2018 дар Европа 746 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекунад. (бо қисми Россия дар Осиё якҷоя). Ин 9,8 % – и аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад. Европа дар ҳиссаи аҳолии ҷаҳон ба туфайли ниҳоят паст будани афзоиши табиӣ аҳоли рӯз аз рӯз кам мегардад. Бо ҳисоби миёна нишондоди таваллуд ва фавт қариб якхел, афзоиши табиӣ қариб нест. Дарачаи таваллуд нисбати фавт паст буда, камшавии табиӣ аҳоли дар мамлакатҳои Германия, Юнон, Португалия, Болгария, Сербия, Латвия, Литва, Эстония, Украина, Руминия, Молдова, Венгрия ва дигар мамлакатҳо, сол аз сол миқдори аҳолии давлатҳои Европа кам шуда, ин гуна вазъият дуру дароз ба назар мерасад.

Ба сабаби паст будани таваллуд чараёни пиршавӣ дар мамлакатҳои Европа рӯй медиҳад. Мувофиқи ҳолати соли 2018 16% – и аҳолии қитъаро бачаҳои то 14 сола ташкил намуда, ҳиссаи одамони то 65 сола 18 % – и умумии аҳолиро ташкил медиҳад.

Европа марказҳои бузурги мигратсияи байналхалқӣ ҳисоб мешавад. Хусусан мамлакатҳои аз ҳама ривҷёфтаи Европай Ғарбӣ марказҳои калон мигратсия мебошад. Ба Европай Ғарбӣ сабабҳои кӯчида омадани аҳолии Осиё ва Африка асосан дорони моҳияти иқтисодӣ, яъне дар бозорҳои меҳнатии давлатҳои Европай Ғарбӣ зиёд будани ҷойи коргарон ва бо баланд будани дараҷаи зиндагонӣ алоқаманд аст. Аҳолии давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ на онқадар

ривочёфтаи қисмҳои Ҷанубӣ ва Шарқӣ ба Европайи Ғарбӣ кӯчида рафта истодаанд.

Дар мамлакатҳои Европа нисбат ба дигар минтақаҳои дунё қараёни урбанизатсия барвақт сар шудааст. Дар замони ҳозира дараҷаи урбанизатсияи қитъаи Европа қариб ба 75 % наздик аст. Дараҷаи шаҳршавӣ асосан дар давлатҳои ривочёфтаи Европайи Ғарбӣ ва Шимолӣ баланд буда, баъзан аз 90 % зиёд шудааст. Дар мамлакатҳои Европайи Ҷанубӣ ва Шарқӣ аҳолии шаҳрҳо на онқадар кам буда, лекин қариб дар ҳама давлатҳо аз 50 % баланд аст. Фақат нишондоди дараҷаи урбанизатсия дар давлатҳои Молдова ва Босния ва Герцоговина аз 50 % паст мебошад.

Дар байни мамлакатҳои Европа аз ҷиҳати зичии аҳоли тафовутҳо мавҷуданд. Ба он шароити табиӣ, асосан иқлим ва релеф таъсири калон мерасонад. Дар водиҳои дарёҳои Европайи Ҷанубӣ ва ғарбӣ ва ҳамвориҳои наздизоҳилии зичии аҳоли баланд аст. Зичии аҳоли дар мамлакатҳои Европайи Шимолӣ хеле паст мебошад. Дар ин мамлакатҳо қисми зиёди аҳоли дар қисми ҷанубии ҳудудҳои наздизоҳилии ҷойгир шудаанд.

Дини аз ҳама пахншудаи Европа дини христианӣ ба ҳисоб меравад. Дар Европайи Шимолӣ протестантҳо, дар давлатҳои Европайи Ҷанубӣ (ба ғайр аз Юнон) католикҳо афзалият доранд. Дар давлатҳои Европайи Ғарбӣ ду мазҳаби динӣ: христианӣ дар ҳолати омехта пахн шудааст. Дар давлатҳои Европайи Шарқӣ мазҳабҳои католикӣ ва православии дини христианӣ яке аз динҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷиҳати миқдори проваславҳо Россия, Украина, Руминия, Болгария ва Сербия барин давлатҳо алоҳида ҷудо шуда меистанд. Ба ғайр аз он дар таркиби аҳолии маҳалии ду давлати қитъа саҳми мусулмонон аз 50 % зиёд аст. Ин давлатҳо дар нимҷазираи Балкан ҷойгир шуда, Албания ва Босния ва Герцоговина мебошад.

1. Кадом хусусиятҳои табиати Европа ба ривочёбии иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакатҳо таъсири мусбӣ расонидаанд?
2. Кадом мамлакатҳои Европа аз ресурсҳои сӯзишворӣ – энергетикӣ бой аст?
3. Таркиби синну сол ва афзоиши табиӣ аҳолии мамлакатҳои Европаро тавсиф кунед.

§ 25. Иқтисодиёти мамлакатҳои Европа

Давлатҳои рӯ ба ривож, давлатҳои гузаранда ба иқтисодиёт, Иттифоқи Европа, тақсимои байналхалқии меҳнат, тахассусонидан, хоҷагии қишлоқ, туризм.

Европа дар ҷаҳони имрӯза бо бузургӣ ва серҷабхагии салоҳияти иқтисодӣ, илмӣ, технологӣ, соҳаҳои саноати ба дараҷаи баланд ривожёфтааш алоҳида чудо шуда меистад. Давлатҳои Европай Шимолӣ, ғарбӣ ва Ҷанубӣ ба блоки давлатҳои ривожёфта мансуб бошанд, давлатҳои гузаранда ба иқтисодиёт, ки аввалҳои солҳои 1990 аз сохти сотсиалистӣ ва иқтисодиёти речадор даст кашидаанд. Хусусан, собиқ республикаҳои иттифоқии дар Европа ҷойгиршуда, ба сифати давлатҳои гузаранда ба иқтисодиёт мансуб мебошанд.

Ба иқтисодиёти Европа ҷараёнҳои интегратсионии ба дараҷаи баланд ривожёфта хос аст. Ин ҳолат дар фаъолияти ассотсиатсионии интегратсионии аз ҷама бузурги ҷаҳон, Иттифоқи Европа (ИЕ), ки макони ягонаи бочхона ва савдо дорад, дар фаъолияти ИЕ намоён мешавад. Мувофиқи ҳолати соли 2018 дар иттифоқи Европа 28 давлат, аз он ҷумла давлати Кипри дар Осиё ҷойгиршуда ва Британияи Кабир, ки аз таркиби ИЕ зина ба зина мебарояд, аъзо мебошад. Аввали солҳои 1950 шашто давлат (РФГ, Франция, Италия, Белгия, Нидерландия, Люксембург) муттаҳид шуда Иттифоқи Европаро ташкил намуданд. Иттифоқи Европа якҷанд ҷараёнҳои васеъшавиро аз сар гузаронидааст.

Дар байни якумин даҳсолаи асри XXI як қатор давлатҳои собиқ сотсиалистӣ (Чехия, Словакия, Венгрия, Латвия, Литва, Эстония ва дигарон) ба таркиби ИЕ дохил шуданд. Европа дар хоҷагии ҷаҳонӣ аз рӯйи истеҳсолоти саноат ва хоҷагии қишлоқ, содироти мол ва хизматҳо, захираҳои тилло ва ривочи сайёҳати байналхалқӣ мавқеи пешқадамо ишғол мекунад. Салоҳияти иқтисодии минтақаро ҷаҳор давлати узви «Ҳафтгонаи калон» – Германия, Британияи Кабир, Франция ва Италия муайян мекунад.

Мошинасозӣ соҳаи пешқадами саноати Европа ба шумор меравад. Соҳаи мазкур 1/2 ҳиссаи маҳсулоти саноат 2/3 ҳиссаи содиротро ташкил медиҳад. Хусусан, автомобилсозӣ ба дараҷаи баланд ривожёфтааст. Тамғаҳои автомобилӣ «RENO» – Франция, «Wolksvagen»,

«Mercedes – Benz» – (РФГ), «Fiat» – Италия, «Volvo»- Шветсия, «Tatra» – Чехия дар тамоми ҷаҳон машҳуранд.

Дар Европа дар байни шабакаҳои саноатӣ баъд аз мошинасозӣ дараҷаи дуум саноати кимиё ва кимиёи нафт меистад. Дар давраи то ҷанги дууми ҷаҳон дар асоси саноати кимиё асосан ашёи хоми кимиёи кӯҳӣ ривоч меёфт. Аз калий ва намаки ош сулфур ва монанди ҳамин дигар ашёи хом истифода бурда мешуд. Кушодашавии қонҳои нафт ва газ дар қитъа боиси ривочи соҳаҳои нафту кимиё шуд. Марказҳои аз навқоркарди нафти марбут бо номи дарёҳои Темза, Сена, Элба, Рона ва Рейн, ки дар ҳудудҳои Европайи ғарбӣ воқеъанд, барпо шуданд. Маҷмӯаи аз ҳама қалонтарини нафту кимиё дар шаҳри Роттердамы Нидерландия ҷойгир аст. Дар ҳоҷагии сӯзишвории энергетикӣ аксарияти давлатҳои Европа нафт ва газӣ табиӣ мавҷеи муҳимро ишғол мекунад. Агар Россияро ба ҳисоб нагирем, ноҳияи саноатӣ аз ҳама қалони нафту газӣ Европа баҳри Шимолӣ ҳисоб мешавад. Аксарияти давлатҳои Европа нафт ва газӣ табиӣ аз Россия, Африқайи Шимолӣ ва аз давлатҳои халиҷи Форс ворид мекунанд.

Дар давлатҳои Германия, Россия, Украина, Полша ва Чехия ангиштсанг ва ангишти сиёҳ истихроҷ карда мешавад. Германия аз соли 2018 сар карда, қисми асосии ангиштро аз Австралия импорт мекунад. Қисми асосии стансияҳои электрикӣ гармӣ дар бандарҳои баҳрӣ ва шаҳрҳои қалон барпо шудаанд. Дар Дунай ва шохобҳои он инчунин дар Рона, Рейн, Днепр, Днестр, Волга ва дигар дарёҳои СЗО – и қалонтарин барпо карда шудаанд.

Металлургияи сиёҳ пеш аз ҳама дар давлатҳои Германия, Британияи Кабир, Франция, Испания, Белгия, Люксембург, Полша, Чехия, ки маъдани оҳан ва ангиштсанг мавҷуд буд, ривоч ёфтааст. Соҳаҳои асосии металлургияи ранга саноати алюминий ва мис аст. Саноати алюминий дар давлатҳои аз ашёи хом ва электр бой, аз қабилҳои Норвегия, Исландия, Франция, Венгрия, Руминия ривоч ёфтааст. Вақтҳои охир қорхонаҳои алюминий аз ашёи хоме, ки аз давлатҳои рӯ ба ривоч гирифта мешавад таъки мекунад. Саноати мис дар Германия, Франция, Британияи Кабир, Италия, Белгия, Полша ва Босния ва Герцеговина ривоч ёфтааст.

Саноати сабук дар Европа аҳамияти пештараи ҳудуд ба андозае қардааст. Ноҳияҳои қадимаи боғандагии Ланкашир ва Йорк-

шир дар Британияи Кабир, Лодз дар Полша имрӯз низ фаъолият мебаранд. Лекин солҳои охир кӯчонидани саноати сабукро ба Европа таъкид кардан лозим аст. Чорводории бисёрсоҳавӣ дар як қатор мамлакатҳои Европа, асосан, дар давлатҳои Европайи Шимолӣ ва ғарбӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфта, ба соҳаи ихтисосшудаи байналхалқӣ табдил ёфт. Дар Европайи Ҷанубӣ зироаткорӣ нисбат ба чорводорӣ аҳамияти калон дорад. Италия, Испания, Португалия, Юнон дар парвариши меваҳои субтропикӣ ва рағғанӣ (зайтун, офтобпараст) дар ҷаҳон ҷойҳои баланд дорад.

Европа минтақаи ба дараҷаи баланд ривочёфтаи туризм мебошад. Ба Франция солиёна аз 50 млн, ба Италия ва Испания то 30 – 40 млн. нафар одамон саёҳати туристӣ мекунад. Шветсия, Португалия, Германия, Австрия, Британияи Кабир ва дигар мамлакатҳо марказҳои калонтарини туризм ба ҳисоб меравад.

1. Кадом давлатҳо дар Европа ба гурӯҳи «Ҳафгонаи калон» мансубанд?
2. Ба иттифоқи Европа чандто давлат аъзо аст?
3. Дар бораи ривҷёбии маҷмӯаи сӯзишворию энергетикӣи Европа маълумот диҳед.
4. Дар Европа кадом давлатҳо марказҳои туризми байналхалқӣ ба ҳисоб меравад?

§ 26. Республикаи Федеративии Германия

Баҳри Шимолӣ, баҳри Балтика, канали Кил, республикаи парламентӣ, канслери федералӣ, мигратсияи беруна, черкови Луутеран.

**Майдонаш – 357,4
ҳазор км². Аҳолиаш
(с.2018) – 82,8 млн.
Пойтахташ – Берлин.**

Давлати аз ҳама пурқуввати Европа Республикаи Федеративии Германия дар қисми марказии қитъа ҷойгир шудааст. Германия аз ҷиҳати майдонаш дар байни мамлакатҳои қитъа дар ҷойи 6-ум меистад. Соҳилҳои он дар шимолӣ ғарб бо баҳри Шимолӣ, дар Шимолӣ Шарқӣ бошад, бо обҳои баҳри Балтика ҳамхудуд мебошад. Аз ҳудуди Германия яке аз каналҳои муҳими байналхалқӣ – канали Кил, ки баҳрҳои Шимолӣ ва Балтикаро пайваст мекунад, мегузарад. Дар хушкӣ бо 9 – то дав-

лат ҳамхудуд аст. Қулай будани мавқеи иқтисодии географии онро гузаштани роҳҳои калони автомобилӣ, роҳи оҳан ва обӣ, ки давлатҳои қисмҳои гуногуни Европаро бо ҳам мепайвандад, ишора мекунад.

Шакли идоракунии – республикаи парламентарист. Роҳбари давлат президент, лекин роҳбари ҳокимияти иҷроқунанда ва дорои ваколати сиёсии аз ҳама калон раиси ҳукумат, яъне канслери федералӣ ҳисобида мешавад. Аз рӯи сохти ҳудуди – сиёсӣ Германия давлати федеративӣ буда, ба 16 – то замини федералӣ ҷудо мешавад. Пойтахти мамлакат – Берлин дар қисми шарқияш ҷойгир шудааст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Релефи ҳудуди Германия аз тарафи Шимол ва Ҷануб баланд мешавад (расми 22). Қисми шимолии мамлакат пастҳамвории Германияи Шимолиро дар бар гирифта, ҳудудҳои марказии он аз кӯҳҳои паст ва миёна иборат буда, дар ҷануб бошад, кӯҳи Алп, ки баландиаш ба 3000 м мерасад, ҷойгир шудааст. Дар РФГ қонҳои ангиштсанг, ангишти сиёҳ, маъдани оҳан, намакҳои ош ва калий ҷойгир шудааст.

Мамлакат дар ҳудуди минтақаи мӯътадил ҷойгир шудааст. Обу ҳаво тез-тез тағйир ёфта, боришот бисёр меборад. Одатан зимистон мулоим, хунукҳои саҳт кам содир мешавад. Дар ҳудудҳои наздизоҳилӣ шамолҳои саҳт мевазанд ва ба соҳаи энергетикаи мамлакат аҳамият дорад.

Дар Германия дарёҳо хеле зич ҷойгир аст. Дарёҳои калони мамлакат – Рейн, Дунай, Элба, Везер ва Одер ҳисобида мешавад. Тамоми дарёҳои калони Германия бо каналҳо бо ҳам пайванд шудаанд, ки роҳҳои нақлиёти оби дохилиаш тавассути Дунай бандарҳои баҳрҳои Шимолӣ ва Балтикаро бо бандарҳои баҳри Сиёҳ пайваست мекунад.

Аҳоли. Германия қариб 83 млн. нафар аҳолии (мувофиқи маълумоти соли 2018) худ дар Европа баъди Россия ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Аз сабаби паст будани таваллуд, афзоиши табиӣ аҳолии Германия аз соли 1972 боз ин ҷониб дорои изофаи манфӣ мебошад. Германия аз ҷиҳати миқдори мигрантҳои хориҷӣ (қариб 7 млн.

Расми 22. Релефи Германия.

нафар) баъди ШМА дар ҷаҳон ҷойи дуҷумро ишғол мекунад. Дар таркиби муҳоҷирон, кӯчида омадагон аз Туркия, Италия, Юнон, Собиқ давлатҳои Югославия, Полша ва баъзе мамлакатҳои араб аз ҷиҳати миқдорашон ҷудо шуда меистанд. Мигрантҳои хориҷӣ бештар дар шаҳрҳои калони заминҳои федералии ғарбӣ ва шимолӣ мучассам шудаанд.

Зиёда аз 75 % – и германиягӣҳо дар шаҳрҳо истиқомат мекунанд. Шаҳрҳои аз ҳама калонтарини РФГ – Берлин, Гамбург, Мюнхен, Кёльн, Франкфурт – Майн, Бремен мебошад.

Дар таркиби миллии аҳоли зиёда аз 90 % ба миллати немис рост меояд. Дар байни немисҳои дар ҳудудҳои шимолӣ, марказӣ ва шарқӣ истиқоматкунандаи РФГ протестантҳо (луитеранҳо) аксариятро ташкил диҳанд, дар ҷануби мамлакат бештар католикҳо истиқомат мекунанд.

Аҳолии Германия дар водиҳои дарёҳои калон дар ҳолати зич ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо асосан водии Рейн алоҳида ҷудо шуда меистад. Ҳудуди мучассамшудаи ба дараҷаи баланди аҳоли – ноҳияи саноатии Рур – айнан дар ҳавзаи ҳамин дарё ҷойгир шудааст. Дар ҳудудҳои кӯҳӣ ва шимолӣ шарқии мамлакат аҳоли нисбатан кам ҷойгир шудааст.

Иқтисодиёт. Германияи аз ҷиҳати дараҷаи зиндагони аҳоли ва салоҳияти иқтисодӣ яке аз давлатҳои пешқадами ҷаҳон, аъзои гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон» мебошад. Дар Европа Германия аз рӯйи ҳаҷми маҳсулоти умумии дохилӣ ва истеҳсолоти саноатӣ ҷойи аввалро мегирад. РФГ бо маҳсулотҳои баландсифати гуногуни саноатӣ дар тамоми дунё машҳур аст. Ба қатори шабакаҳои саноати пешқадами Германия

Расми 23. Шаҳри Франкфурт – Майн.

мошинасозӣ, кимиё, фармасевтика, ангишт, металлургияи сиёҳ ва саноати ҳӯрокворӣ дохил мешавад. Аз соҳаҳои мошинасозӣ бошад, станоксозӣ, автомобилсозӣ, электротехникӣ, микроэлектроникӣ, киштисозӣ ва мошинасозии авиакосмикӣ ба дараҷаи баланд ривҷ ёфтааст.

Шабакаҳои таъҷогоҳи хоҷагии қишлоқи Германия ҷорводории ширу гӯшти ва ҳукпарварӣ ба ҳисоб мера-

вад. Дар қисмҳои шимолӣ ва марказии мамлакат зироатҳои асосии хоҷагии қишлоқ гандум, арзан, чуворимакка, картошка, лаблабуи қанд ҳисобида мешавад. Дар водиҳои байникӯҳӣ ва доманакӯҳҳои қисми ҷанубӣ ангурпарварӣ, тамоқупарварӣ ва барои истеҳсоли пиво хмелро парвариш мекунад.

Дар иқтисодиёти Германия нақлиёт, банку молия, туризм ва соҳаҳои дигари хизматрасонӣ ҳам аҳамияти калон дорад. Аз ҷумла, шаҳри Франкфурт – Майн, ки дорои аэропорти аз ҳама калони Европа аст, дар қитъа яке аз марказҳои асосии банку молия ҳисоб мешавад.

Заминҳои шарқии Германия собиқ (РДГ) нисбаттан ба дигар ҳудудҳои мамлакат бо нишондоди паст ҷудо шуда меистад.

1. Қулай будани мавқеи иқтисодию географии Германияро эзоҳ диҳед.
2. Ба ҳаракатҳои табиӣ ва мигратсионии аҳолии Германия кадом хусусиятҳо хос аст?
3. Хоҷагии қишлоқи мамлакат ба кадом соҳаҳо ихтисос шудааст?
4. Салоҳияти иқтисодию географии шаҳри Франкфурт – Майн бо кадом омилҳо ишора мешавад?

§ 27. Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ

Шоҳигарии Муттаҳида, Англия, Шотландия, Уэлс, Ирландияи Шимолӣ, монархияи конституционӣ, гулӯгоҳи Ла – Мани, иқлими мўътадили баҳрӣ.

Майдонаш – 244,5
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 66,4 млн.
Пойтахташ –
Лондон.

Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ дар шимолӣ ғарбии Европа ҷазираҳои Британия ҷойгир шудааст. Қисми асосии Шоҳигарии Муттаҳидаро ҷазираи Британияи Кабир ва шимолӣ шарқии ҷазираи Ирландия ташкил медиҳад. Ба ғайр аз он, ба таркиби мамлакат якҷандто ҷазираҳои майда ҳам дохил мешавад. Соҳилҳои Шоҳигарии Муттаҳида бо баҳри Шимолӣ, баҳри Ирландия ва бо обҳои уқёнуси Атлантика шӯста мешавад. Гулӯгоҳи Ла – Манш Британияи Кабирро аз соҳилҳои шимолӣ ғарбии Франция ҷудо мекунад. Дар хушки мамлакат фақат бо Республикаи Ирландия ҳамҳудуд аст. Дар замони ҳозира Британияи

Расми 24. Қисмҳои таркибии шоҳигарии Муттаҳида.

Кабир қариб 15 – то ҳудудҳои пасибаҳрӣ, яъне мустамликаҳо дорад. Қисми калони онҳо дар ҷазираи баҳри Кариб ҷойгир шудааст. Мустамликаи ягонаи дар ҷиғбаи Европа ҷойгиршуда – Гибралтар ҳам ҳудуди пасибаҳрии Шоҳигарии Муттаҳида ҳисоб мешавад. Аммо расман на ягон ҳудуди пасибаҳрӣ ба таркиби Шоҳигарии Муттаҳида дохил намешавад.

Шакли идоракунӣ – монархияи конституционӣ. Ҳукмдори Британияи Кабир дар айни вақт дар равиши расмӣ ҳукмдори 15 давлати мустиқили Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия, аз ҷумла Канада, Австралия ва Зеландияи Нав ҳисоб мешавад.

Аз рӯи сохти ҳудудӣ – сиёсӣ Шоҳигарии Муттаҳида давлати унитарӣ буда, аз 4 – то қисми (мамлакат) – Англия, Шотландия, Уэлс ва Ирландияи Шимолӣ иборат аст (расми 24).

Ба ғайр аз Англия 3 – то мамлакат қисман дорои мухториятанд.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Қисмҳои ҷануби шарқии Британияи Кабирро бештар ҳамвориҳо, ҳудудҳои шимолӣ ғарбиашро бошад, асосан кӯҳҳои миёна ишғол мекунад. Хусусан, дар Шотландия ва Уэлс кӯҳҳои қадимаи порашуда васеъ паҳн шудаанд. (расми 25). Нуқтаи аз ҳама баланди мамлакат – кӯҳи Бен-Невис (1343 метр) дар Шотландия ҷойгир шудааст.

Дар Шоҳигарии Муттаҳида аз канданиҳои ғоиданок, асосан нафт, гази табиӣ ва ангиштсанг кофта мегиранд. Конҳои калонтарини нафту газ дар тунукобаҳои баҳри Шимолӣ ҷойгир аст. Аммо солҳои охир Британияи Кабир тамоми намудҳои сӯзишвории минералиро воридот мекунад, чунки ресурсҳои истихроҷшуда, талаби манбаҳои иқтисодиёти миллиро бо энергия қонеъ намекунад.

Расми 25. Манзараи кӯҳ дар Шотландия.

Шамолҳои дар давоми сол аз укёнуси Атлантика вазанда ва дар зери таъсири чараёни Голфстрим дар Британияи Кабир икклими мўътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Дар давоми сол тез-тез борон меборад, хусусан дар ғарби мамлакат зимистон ниҳоят мулоим, ҳарорати миёнаи моҳи январ дар атрофи 0°C. аст.

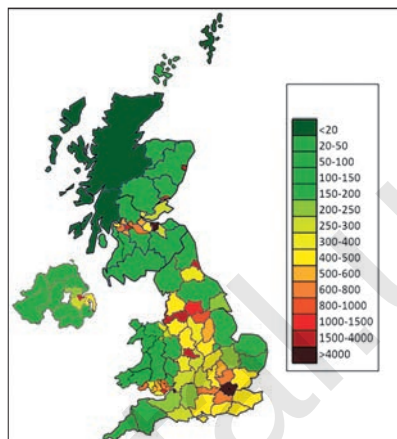
Аҳоли Шоҳигарии Муттаҳида аз ҷиҳати миқдори аҳоли дар байни мамлакатҳои Европа дар ҷойи сеюм меистад. (мувофиқи ҳолати соли 2018 зиёда аз 60 млн. нафар). Афзоиши табиӣ аҳоли бо ҳисоби солона ба 0,3 % баробар аст. Шумораи аҳоли аз ҳисоби мигратсияи беруна меафзояд. Асосан, кӯчида омадагон аз Осиёи Ҷанубӣ, Африка ва ҷазираҳои баҳри Кариб бисёранд. Дар Британия Кабир дараҷаи урбанизатсия аз 80 % зиёд аст. Ба қатори шаҳрҳои аз ҳама калонтарин, ба ғайр аз Лондон, Бирменгем, Манчестер, Ливерпул, Глазго ва Эденбург дохил мешавад.

Дар таркиби этникии аҳолии мамлакат миллати аз ҳама калон англисҳо мебошанд. Шотландӣҳо, уэлсиягӣҳо ва ирландӣҳо ҳам аҳолии таҳҷой ҳисоб мешаванд. Дини аз ҳама паҳншуда протестантии христианӣ ба ҳисоб меравад.

Зичии аҳоли дар Англияи Марказӣ ва Ҷанубӣ, Уэлси Ҷанубӣ ва дар пастхамиҳои Шотландияи Миёна аз ҳама баланд бошад, ин нишондод дар ҳудудҳои кӯҳии шимоли ғарбии Шотландия хеле паст аст (расми 26). Қариб 85 % – и аҳолии Шоҳигарии Муттаҳида дар Англия истиқомат мекунад.

Иқтисодиёт. Британияи Кабир аз ҷиҳати иқтисодӣ дар миқёси Европа ва ҷаҳон яке аз давлатҳои пурқудрат аст, ки аъзои гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон» аст. Аз ҷиҳати ҳаҷми МУД Шоҳигарии Муттаҳида дар Европа баъди Германия дар ҷойи дуюм меистад.

Британия Кабир гавҳораи инқилоби саноатӣ буда, дар аввалҳои асрҳои XIX–XX мамлакати саноатишудаи пешқадами дунё ҳисобида мешуд. Дар он вақт саноати Шоҳигарии Муттаҳида бо соҳаҳои

Расми 26. Зичии аҳолии Британияи Кабир (км² нафар).

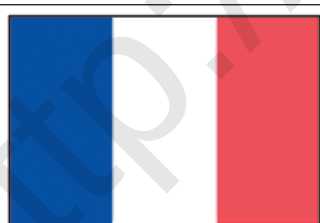
ривочёфтаи бофандагӣ, ангишт, металлургияи сиёҳ ва киштисозӣ, алоҳида чудо мешуд. Ҳоли ҳозир бошад, дар саноати Британияи Кабир ба қатори соҳаҳои пешқадам саноати автомобилсозӣ, самолётсозӣ, мошинасозии ҳочагии қишлоқ, кимиё ва фармасевтика дохил мешавад. Энергияи электрикӣ, асосан дар СЭГ – истехсол мешавад.

Соҳаҳои пешқадами ҳочагии қишлоқ чорводорӣ, ширу гӯшт, гӯсфандпарварӣ ва ҳукпарварӣ ба ҳисоб меравад. Зироатҳои асосии ҳочагии қишлоқ: гандум, арзан, картошка, лаблабуи қанд аст.

Дар иқтисодиёти Британияи Кабир соҳаҳои хизматрасонӣ ҳам аҳамияти калон дорад. Аз онҳо соҳаи банку молия, туризм, технологияи ахборот ва телекоммуникатсия, тиббиёт ва таълими олий бо аҳамияти байналхалқии иқтисодиётии худ алоҳида чудо шуда меистад. Шаҳри Лондон бо баробари шаҳри Нью – Йорк ва Токио яке аз марказҳои аз ҳама калони ҷаҳон ҳисобида мешавад. Ба Британияи Кабир ҳар сол якчанд миллион сайёҳон барои دیدани ёдгориҳои таърихӣ – маданияи хеле машҳури дунё ташриф меоваранд. Шоҳигарии Муттаҳида ба қатори 10 – то давлати аз ҳама бештар сайёҳ қабулқунанда дохил мешавад.

1. Сохти сиёсӣ – ҳудудии Шоҳигари Муттаҳидаро тавсиф кунед. Барои чӣ вай қисман федеративӣ шуданаш мумкин?
2. Хусусиятҳои муҳими иқлими Британияи Кабир ва омилҳои ба вучудовардаи онро эзоҳ диҳед.
3. Кадом омили табиӣ ба ҷойгиршавии аҳолии Шоҳигарии Муттаҳида таъсир расонидааст? Ҳудудҳои аз ҳама баланди зич ҷойгиршудаи аҳолии кадомҳоянд?
4. Дар Британияи Кабир кадом соҳаҳои саноати замонавӣ дорои аҳамияти пешқадаманд? Таркиби соҳаҳои саноатӣ мамлакат чӣ гуна тағйир ёфтааст?

Майдонаш – 551,6 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 65,1 млн. Пойтахташ – Париж.

Гулӯгоҳи Ла-Мани, уқёнуси Атлантика, ҷазираи Корсика, ҳудудҳои пасибаҳрӣ, агломератсияи Париж, мигратсияи беруна, забонҳои минтақавӣ, туризм.

Яке аз давлатҳои калонтарини Европа – Республикаи Франция – дар қисми ғарбии китъа ҷойгир шудааст. Соҳилҳои онро дар ғарб ва шимолӣ ғарб уқёнуси Атлантика, дар

чануби шарқ бошад, оби баҳри Миёна мешӯяд. Дар хушкӣ бо 8 – то давлат ҳамхудуд буда, сарҳадҳои аз ҳама дарозтарин байни давлатҳои Германия, Италия, Испания гузаштааст. Ба Франция қазираи Корсикаи баҳри Миёна мансуб аст. Ба ғайр аз он ба Франция зиёда аз 10 – то ҳудудҳои пасибаҳрӣ, яъне мустамликаҳо мансубанд. Онҳо асосан дар уқёнуси Ором ва баҳри Кариб ҷойгир шудаанд.

Расми 27. Дарёи Луара.

Шакли идоракунии – республикаи президентист. Аз ҷиҳати сиёсӣ – ҳудудӣ Франция давлати унитарӣ буда, ба 18 – то ҳудуд (регион) ҷудо мешавад. Аз онҳо 12 – тоашон дар қисми асосии континенталии Франция, 1 – тояш қазираи Корсикаи воқеъ дар баҳри Миёна боқимонда 5 – тоашон аз ҳудудҳои пасибаҳрӣ иборатанд.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. 2/3 қисми ҳудуди Франсияро ҳамворихо ишғол кардаанд. Бо баробари ин дар ҳудудҳои шарқӣ, марказӣ ва ҷанубии мамлакат кӯҳҳои баландиашон гуногуни Алп, Пиреней, Арденна, Вогеца, массиви Марказӣ ва Юра мавҷуданд.

Франсия аз канданиҳои ғоиданок асосан аз оҳан, уран, конҳои маъданҳои боксит, ки дорои муҳими саноатӣ дошта боӣ аст.

Ба қисми ба уқёнуси Атлантика наздики Франция иқлими мӯътадили баҳрӣ дар ҳудудҳои шарқиаш мӯътадили континенталӣ, дар қисми ҷанубӣ бошад, иқлими субтропикии хоси баҳри Миёна ташаккул ёфтааст. Тобистонаш гарм, зимистонаш бошад гарм ва сербориш аст. Аз моҳи январ то апрел боришот бисёр мешавад.

Дар Франция тӯли дарёҳо хеле зичанд. Дарёи аз ҳама дарозтаринаш – Луара (расми 27) буда, аз ҳама серобтаринаш Рона мебошад. Ба ғайр аз ин дарёҳои Сена ва Гарона ҳам ба қатори дарёҳои калон дохил мешавад.

Аҳоли. Франция аз ҷиҳати миқдори аҳоли дар байни давлатҳои Европа дар ҷойи чорум меистад. Мувофиқи ҳолати соли 2018 аҳолии Франция аз 65 млн. нафар зиёд аст. Афзоиши табиӣ аҳоли ниҳоят паст буда, дар ҳисоби солона ба 0.2 % баробар аст. Манбаи муҳими зиёдшавии миқдори аҳоли мигратсияи берунӣ мебошад. Дар байни мигратсияҳо аз давлатҳои гуногуни Африка кӯчида омадагон, ки дар гузашта мустамликаи Франция будаанд хеле бисёр аст.

Расми 28. Токзорҳои Франция.

Дараҷаи урбанизатсияи ҳозира ба 80 % баробар аст. Дар атрофи Париж яке аз калонтарин агломератсияи шаҳрҳои китъа ташаккул ёфтааст. Аҳолии он аз 10 млн. нафар зиёд аст. Ба марказҳои калони минтақавӣ шаҳрҳои Лион, Марсел, Лилл, Тулуза, Бордо дохил мешавад.

Ба қатори аҳолии таҳҷоӣ, ғайри франсузҳо баскҳо, бретонҳо, элзасҳо, лотарингиҳо, каталонҳо,

окситанҳо ва корсикагиҳо мансубанд. Мувофиқи конституцияи Франция забонҳои ҳамин 7 – то миллат мақоми забонҳои минтақавиро дорад. Дар таркиби динии аҳолии Франция католикҳо бисёранд.

Аҳоли дар агромелератсияи Париж, ҳудудҳои сарҳадии Белгия ва Германия ва соҳили баҳри Миёна зич ҷойгир шудааст.

Иқтисодиёт. Республикаи Франция яке аз давлатҳои дорои бузургии салоҳияти иқтисодӣ нафақат дар Европа, балки дар тамоми ҷаҳон мебошад. Он ба гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон» мансуб аст.

Дар таркиби саноати Франция соҳаҳои мошинасозӣ, кимиё ва нафту кимиё, металлургияи ранга ва сиёҳ, ҳӯрокворӣ пешқадам аст. Мамлакат дар истеҳсоли автомобил, киштӣ, самолёт, дастгоҳҳо, нуриҳои минералӣ, сода, полимерҳо, парфюмерия ва косметика, вино, сир ва истеҳсоли маҳсулотҳои зиёд ва ба бозори ҷаҳон баровардан алоҳида ҷудо шуда меистад.

Расми 29. Музеи Лувр дар Париж.

Дар электроэнергетикаи Франция СЭА мақоми аввалиндарачаро дорад. Қариб 80 % – и истеҳсоли энергияи электрикӣ ба саҳми стансияҳои электрикии атомӣ рост меояд.

Соҳаи пешқадами хоҷагии қишлоқ чорводорӣ гӯшту ширӣ мебошад. Зироатҳои асосии хоҷагии қишлоқ: гандум, лаблабуи қанд, картошка, ҷуворимакка, ангур ва зағир аст.

Дар тунукобаи баҳр марикултура, яъне бо роҳи сунъӣ зиёд на-мудани организмҳои гуногуни баҳрӣ хеле ривоч ёфтааст.

Франсия дар байни мамлакатҳои ҷаҳон давлатест, ки сайёҳон бештар ташриф меоваранд. Баъзе солҳо миқдори сайёҳони хориҷӣ аз 75 млн. нафар мегузаранд. Дараҷаи баланди ривочёбии туризм ба шароити табиӣ ва иқлим, курортҳои наздизоҳили машҳури дунё (Нитса, Сен-Тропе, Канн ва диг.) шаҳрҳои Франсия, хусусан Париж, ки объектҳои машҳури маданӣ дорад, вобаста аст. Масалан, музейи Луври Париж аз ҷиҳати миқдори ташриф овардагон дар дунё мавқеи муҳимро ишғол мекунад (расми 29).

1. Бо ёрии харита ба мавқеи иқтисодиёи географии Франсия баҳо диҳед.
2. Дар таркиби аҳолии Франсия кадом миллатҳо ҳамчун миллати таҳҷой ҷудо мешавад?
3. Ҳоҷагии қишлоқи мамлакат ба кадом соҳаҳо ихтисос шудааст?
4. Ривочёбии туризми Франсия ва омилҳои ба он таъсиркунадоро эзоҳ диҳед.

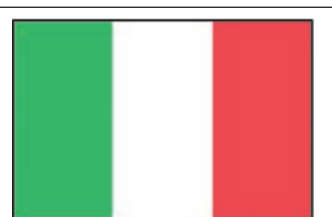
§ 29. Республикаи Италия

Нимҷазираи Апеннин, баҳри Миёна, Ситилия, Сардиния, Алп, анклав, вулқонҳо, иқлими типӣ баҳри Миёна, мероси маданӣ, тафавутҳои ҷамъиятӣ – иқтисодӣ.

Республикаи Италия дар қисми ҷанубии Европа, дар соҳилҳои баҳри Миёна ҷойгир шудааст. Яке аз ғавҳараҳои маданияти Европа ҳисоб мешавад. Қисми зиёди ҳудуди мамлакатро нимҷазираи Апеннин ишғол кардааст. Ба Италия ду ҷазираи калони баҳри Миёна – Ситилия ва Сардиния мансубанд.

Италия дар шимол бо Франсия, Австрия, Швейтсария ва Словения ҳамсарҳад аст. Дар байни ҳамсояҳои Италия Сан – Марино ва Ватикан «микро» давлатҳо мавқеи алоҳида дорад, чунки ин мамлакатҳо аз ҳама тараф бо ҳудуди Италия ихота шудааст, онҳо бо дигар давлатҳо бо обҳои баҳрҳо сарҳад надоранд. Давлатҳои до-рои ин гуна ҷойгиршавии географиро давлатҳои **анклавӣ** меноманд.

**Майдонаш – 301,3
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 60,6 млн.
Пойтахташ – Рим.**

Расми 30. Вулкони
Стромболи.

Шакли идоракунӣ – республикаи парламентист. Аз ҷиҳати сиёсӣ – ҳудудӣ ба 20 – то (провинсияҳо) чудо мешавад ва давлати унитарӣ мебошад. Аз 20 – то провинсия 5 – тои онҳо, аз ҷумла, Сардиния ва Ситилия мақоми алоҳида дорад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Релефи Италия асосан аз кӯҳҳо иборат аст.

Дар қисми шимоли мамлакат кӯҳҳои Алп ҷойгир шудааст. Нимҷазираи Апеннинро аз шимол ба тарафи ҷануб баландии миёнадошти кӯҳҳои Алп бурида гузаштааст. (нуқтаи аз ҳама баландаш – куллаи Корно – Гранде 2914 м.) дар байни кӯҳҳои Алп ва Апеннин ҳамвории Падан ҷойгир шудааст. Дар ин ҳамворӣ аз ғарб ба тарафи шарқ дарёи аз ҳама калони Италия дарёи По ҷорӣ мешавад. Италия аз ҷиҳати сейсмикӣ ва вулканикӣ яке аз ҳудудҳои ғаёл аст. Дар ҳуди асри ХХI 4 – то зилзилаи боқувват рӯй додааст. Дар мамлакат якҷандто вулкониҳои дар ҳаракат буда, аз ҷумла, Этна (яке аз вулкониҳои дар ҳаракат будаи Европа), Везувий ва Стромболи (расми 30) мавҷуд аст.

Дар ҳудуди Италия канданиҳои ғоиданоки гуногун (нефт, газӣ табиӣ, ангишт, марганец, намакҳои калий ва ош) мавҷуд, лекин ҳаҷми кофта гирифтани аксарияти ресурсҳои минералӣ эҳтиёҷи иқтисодиёти мамлакатро қонеъ карда наметавонад.

Аҳоли. Италия дар Европа аз ҷиҳати шумораи аҳоли ҷойи панҷумро мегирад. Мувофиқи маълумоти соли 2018, дар Италия 60.6 млн. нафар аҳоли истиқомат мекунад. Афзоиши табиӣ аҳоли манфӣ буда, ба ҳисоби солона ба 0,2 % баробар аст. Лекин аз ҳисоби мигратсияи беруна аҳоли зиёд мешавад. Дар байни мигрантҳо руминҳо, албанҳо, арабҳои аз давлатҳои Африка кӯчида омада аз ҷиҳати миқдор бисёранд.

Ҳиссаи аҳолии шаҳр дар Италия дар атрофи 70 % аст. Агломератсияи аз ҳама калонтарини мамлакат дар атрофи шаҳрҳои Милан, Рим, Турин ва Неапол ба вучуд омадааст.

Забони давлатӣ – забони италянист. Дар таркиби ҳудудии аҳоли католикҳо бештаранд. Италия аз рӯи миқдори католикҳо дар Евро-

па дар чойи аввал меистад. Аҳолӣ дар ҳамвориҳои Падан, ки дарёи По ҷорӣ мешавад, аз ҳама зич ҷойгир шудааст. Ба ғайр аз он дар ҳудудҳои наздизоҳилии ҷанубӣ ҳам аҳолӣ зич истиқомат мекунад. Дар ҳудудҳои кӯҳӣ ва Сардиния аҳолӣ хеле тунук ҷойгир шудааст.

Иқтисодиёт. Италия яке аз 4 – то давлати Европа аст, ки ба гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон» мансуб аст. Аммо дар ривҷёбии иқтисодии ҳудудҳои гуногуни Италия фарқи калон дида мешавад. Марказҳои иқтисодии аз ҳама калон ва ривҷёфта дар қисми шимолии мамлакат ҷойгир шудааст (агломератсияҳои Милан ва Турин). Ҳудудҳои ҷанубаш бо иқтисодиёти қафомондаи аграрӣ ҷудо шуда меистад. Ин гуна тафовутҳои шадиди иҷтимоӣ – иқтисодии ҳудудӣ яке аз хусусиятҳои иқтисодӣ – географияи Италия ҳисоб мешавад.

Ба сифати соҳаҳои пешқадами саноати Италия мошинасозӣ (асосан, автомобилсозӣ ва истеҳсоли техникаи маишӣ, кимиё, саноатҳои сабук ва хӯрокворӣ) алоҳида ҷудо мешавад. Мамлакат аз ҷиҳати содир намудани автомобилҳои сабук, мотосикл, яхдон, велосипед, газворҳои мӯина, либос, пойафзол, рағани зайтун, сир, вино, мева ва консервҳои тоmat, яке аз содиркунандаи намоёни ҷаҳон мебошад.

Ҳоҷагии қишлоқ бештар аз зироаткории субтропикӣ ихтисос шудааст. Италия дар миқдори Европа ва ҷаҳон аз ҷиҳати парвариши меваҳои ситрусӣ, ангур, помидор ва зайтун алоҳида ҷудо шуда меистад (расми 31).

Яке аз соҳаҳои сердаромади иқтисодиёти миллии туризм ба ҳисоб рафта соле ба ҳисоби миёна ба Италия 50 миллион сайёҳони хориҷӣ ташриф меоваранд. Ба ривҷёбии миқёси васеи туризми Италия шароити табиӣ ва иқлим, зебогии табиат ва бой будани меросҳои маданӣ хизмат мекунад. Шаҳрҳои Рим,

Расми 31. Плантаҗияҳои зайтун дар Италия.

Расми 32. Колизейи Рим.

Милан, Неапол, Венетсия, Флоренсия, Генуя, Парма, Пиза ва Верона ва дигар шаҳрҳо, чун маънои том ба сифати «музейҳои зери осмон» ба тамоми дунё машҳур аст. Дар рӯйхати объектҳои меъроси мадания- умумичаҳонӣ, ки аз тарафи YUNESKO тартибдодашуда, айнан ёдгориҳои табиӣ ва таърихӣ мадания Италия аз ҳама зиёд дохил шудааст.

1. Дар байни давлатҳои ҳамсарҳадҳои Италия Ватикан ва Сан – Марини бо кадом хусусиятҳои географияшон ҷудо мешаванд?
2. Сабабҳои тафовутҳои ҳудудии ба зичии аҳолии Италия таъсирику- нандаро эзоҳ диҳед.
3. Аз рӯйи ривочи иқтисодӣ ҳудудҳои шимолӣ ва ҷанубии Италия чӣ хел фарқ мекунад?

§ 30. Федератсияи Россия

Европаи Шарқӣ, Осиёи Шимолӣ, кӯҳҳои Урал, пастиҳои Кума – Манич, ресурсҳои агроиқлимӣ, зонаҳои табиат, кӯли Байкал.

Федератсияи Россия аз ҷиҳати майдони худ давлати аз ҳама бузурги ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Вай дар Европаи Шарқӣ ва Осиёи Шимолӣ ҷойгир аст. Кӯҳҳои Урал, баҳрҳои Каспий ва Азов, пастиҳои Кума – Манич қисмҳои дар Европа ва Осиё ҷойгиршудаи Россияро ҷудо мекунад.

Ҳудуди Россияро обҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва 12 баҳри ҳавзаи уқёнуси Атлантика мешӯянд. Дар ҷаҳон фақат се то давлат дар як вақт имконияти баромадан ба уқёнусро дорад. Онҳо Россия, ШМА ва Канада.

Федератсияи Россия ҳамагӣ бо 16 – то давлат ҳамсарҳад аст. Аз ҷумла, сарҳад бо Япония ва ШМА тавассути об мегузарад. Россия дар байни давлатҳои ҷаҳон дар маҷмӯи шумораи умумии ҳамсарҳадӣ дар ҷойи якум меистад. Хатҳои сарҳади аз ҳама дароз бо Қазоқистон, Муғулистон ва Хитой гузаштааст.

Россия типии республикаи омехта аст, чунки ҳукумат аз тарафи президент ва парламент дар якҷоягӣ ташкил карда мешавад.

Мувофиқи Конституцияи Россия федератсияи 85 нави ҳудудҳои мақомдор ҳисоб мешавад. Дар байни регионҳои Федератсияи Россия республика, вилоят, кишвар, округи автономӣ ва шаҳрҳои дорои аҳамияти вилоят ва федералӣ мавҷуданд. Вилояти Калининград дар соҳили баҳри Балтика аз ҳудуди асосии Россия дар ҳолати ҷудошуда ҷой гирифтааст, дорои мавқеи географии *эксклавӣ* аст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Ҳудуди Россия аз шимол ба ҷануб зиёда аз 4 000 км, аз ғарб ба шарқ бошад ба масофаи қариб 10 000 км тӯл кашида, шароити табиӣ мамлакат гуногун аст. 70 % – и ҳудуди Россия аз ҳамвориҳо иборат аст. Майдонҳои аз ҳама калонро ҳамвориҳои Европайи Шарқӣ ва Сибири Ғарбӣ ишғол кардаанд. Кӯҳҳои баланд (Кавказ, Олтой, Саян, Сихоте – Алин ва ғай.) дар қисмҳои шарқӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Россия аз ресурсҳои минералӣ яке аз давлатҳои бой ба ҳисоб меравад. Дар Россия захираҳои калони нефт, газ, табиӣ, ангишт, уран, маъдани оҳан, тилло, алмос ва дигар канданиҳои ғоиданок мавҷуданд. Барои иқтисодиёти Россия, асосан ресурсҳои нефт ва газ табиӣ аҳамияти калон дорад. Конҳои калонтарини нефт, асосан дар ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ ҷойгир шудааст.

Россия, асосан дар минтақаи иқлими мӯътадил, арктикӣ ва субарктикӣ ҷойгир аст. Фақат ҳудуди наздизоҳилии Баҳри Сиёҳ дорои иқлимӣ субтропикӣ буда, зиёда аз 70 % – и ҳудудаш бо ресурсҳои агроиқлимӣ хуб таъмин нашудааст. Ин ҳолат ба хоҷагии кишлоқ таъсири манфӣ мерасонад. Зонаҳои асосии табиат – тундра, тайга, ҷангалҳои омехта паҳнбарг,

Черкви Христоси Халоскор.

Масҷиди «Дили Чеченистон» дар Грозний.

Ибодатхонаи буддо дар Элиста.

Расми 33. Россия – мамлакати бисёрконфессиянок.

дашт ва ҷангалу – дашт аст. Россия бо ресурсҳои ҷангал ва замин давлати хеле хуб таъминшуда мебошад. Асосан қисми осӣғии Россия аз ресурсҳои об ва гидроэнергетикӣ ниҳоят бой аст. Дарёҳои аз ҷама калони Россия – Енисей, Лена, Об, Амур, Волга дар Сибир ҷойгир буда, кӯли Байкал аз ҷама ҷуқур ва аз ҷама шириноби ҷаҳон ҳисобида мешавад.

Аҳоли. Федератсияи Россия аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон дар ҷойи 9 – ум меистад. Дар Россия солҳои 1992 – 2012 камшавии табиӣи аҳоли ба вучуд омада бошад, аз соли 2013 сар карда дар дараҷаи минималӣ зиёдшавӣ қайд мешавад. Лекин вазъияти демографӣ дар Россия барқарор нест. Ба зиёдшавии аҳоли мигратсияи беруна таъсири калон мерасонад.

Саҳми аҳолии шаҳр дар Россия ба 75% наздик. Шаҳрҳои аз ҷама бузург – Москва (зиёда аз 12 млн. нафар) ва Санкт – Петербург (зиёда аз 5 млн. нафар) аст. Ҳозир ҳамагӣ 15 – то шаҳри «миллионер» мавҷуд мебошад.

Россия давлати бисёрмиллата ҳисоб мешавад. Дар ҳудуди он беш аз 100 миллатҳои таҳҷойӣ ва вакилони дигар халқҳо зиндагӣ мекунанд. Русҳо 80%-и аҳолиро ташкил медиҳанд. Дар байни миллатҳои дигар тоторҳо, украинҳо, бошқирҳо, чувашҳо ва чеченҳо ҳаст, ки миқдорашон аз 1 миллион бештар аст.

Россия давлати бисёр конфессиявӣ аст (расми 33). Дини аз ҷама пахншуда православии христианин ҳисобида мешавад. Ба ин дин ба ғайр аз русҳо украинҳо, чувашҳо, мордвагӣҳо, осетинҳо ва вакилони якҷанд миллат этнокод мекунанд.

Нишондоди миёнаи зичии аҳолии Россия ниҳоят паст (ба 1 км² 8 нафар) буда, ҷойгиршавии ҳудудии аҳоли хеле ноҳамвор аст. Ба он асоси шароити иқлим таъсири калон расонидааст. Аҳоли бештар ба қисмҳои ғарбӣ ва ҷанубӣ дар равиши шартӣ ҷудо шуда, дар сеқунҷаи «Санкт – Петербург – Сочи – Иркутск» мучассам шудааст.

1. Ҷиҳатҳои манфӣ ва мусбии мавқеи географии Федератсияи Россияро аниқ намоед.
2. Дар Россия кадом зонаҳои табиӣ ба тавривасеъ пахн шудааст?
3. Миқдори вакилони кадом миллатҳо дар Россия аз 1 млн. нафар зиёданд?
4. Дар Россия кадом миллатҳо ба динҳои православӣ, ислом ва буддӣ этнокод мекунанд?

§ 31. Хочагии Федератсия Россия

Маҳсулоти умумии дохила (МУД), саноат, саноати сӯзишворӣ – энергетикӣ, металлургия, мошинасозӣ, галладона, нақлиётҳои роҳи оҳан, ноҳияҳои иқтисодӣ.

Федератсия Россия аз рӯйи ҳаҷми МУД дар ҷаҳон дар ҷойи 6 – ум меистад (соли 2017). Дар байни мамлакатҳои собиқ иттифок Россия аз рӯйи ҳаҷми МУМ аз ҳама пешқадам аст. Иқтисодиёти Россия характери индустриалӣ дорад.

Саноат. Соҳаҳои зиёди саноати Россия хеле хуб ривоч ёфта, тақягоҳи иқтисодиёт, саноати сӯзишворӣ – энергетикӣ ба ҳисоб меравад. Россия аз рӯйи захираҳои нафти дар ҷаҳон дар ҷойи 3 – юм, захираҳои ангишт дар ҷойи 2- юм, захираҳои гази табиӣ дар ҷойи якум меистад. Дар давоми солҳои зиёд Россия аз рӯйи ҳаҷми кофта гирифтани нафти ва гази табиӣ аз қатори 3 – то давлати пешқадам ҷой мегирад. Аз рӯйи содироти умумии сӯзишворӣ бошад, Россия давлати пешқадами ҷаҳон мебошад. Ноҳияи аз ҳама асосии саноати сӯзишвории Россия Сибири Фарбӣ аст.

Аз рӯйи истеҳсоли энергияи электрикӣ Россия дар ҷаҳон баъд аз Хитой, ШМА ва Ҳиндустон дар ҷойи чорум меистад. Қисми калони қувваи электрикӣ дар стансияҳои гармӣ истеҳсол мегардад (зиёда аз 65 %), ҳиссаи СЭО ба 16 %, ҳиссаи СЭА бошад, ба 18 % баробар аст.

Металлургияи сиёҳ ҳам соҳаи тақягоҳи саноати Россия мебошад. Дар ҷаҳон аз рӯйи кофта гирифтани маъдани оҳан дар ҷойи 4 – ум, аз ғудохтани пӯлод дар ҷойи 5 – ум, содироти пӯлод дар ҷойи 4 – ум меистад (соли 2016). Дар як сол зиёда аз 70 млн. тонна пӯлодро ғудохта, қариб 30 млн. тоннаи он содирот карда мешавад. Дар истеҳсоли металли сиёҳ Россия, асосан ба се ҳавзаҳои калони маъдани оҳан – Кузнецк, Магнитогорск ва аномалии магнитии Курск тақия мекунад.

Россия дорои саноати металлургияи рангаи ба дараҷаи баланд ривочёфта аст. Маҳсулотҳои асосии он алюминий, никел, мис, тилло, нукра, руҳ ва сурб мебошад. Аз ҷумла, аз рӯйи кофта гирифтани алюминий ва никел дар ҷаҳон дар ҷойи 2 – юм, оиди содироти онҳо бошад, дар ҷойи 1 – ум меистад (соли 2016) аз ҷиҳати истеҳсоли тилло дар ҷаҳон ҷойи 3 – юмро мегирад. Корхонаҳои аз ҳама бузурги металлургияи ранга дар Сибири Шарқӣ фаъолият мебаранд (рас-

Расми 34. Корхонаи «Норелск никел».

ми 34). Дар он аҳамияти калонтарини СЭО – и дар дарёҳои Енисей ва Ангара сохташуда калон аст.

Саноати мошинасозӣ дар Россия бо таркиби бисёрсоҳавӣ ва васеи географӣ чудо мешавад. Саноати мошинасозии Россия ба истехсоли техникаи авиа-космикӣ, таҷҳизоти энергетикӣ, вагон, автомобилҳои сабук ва боркаш, мошинаҳои хоҷагии қишлоқ, дастгоҳҳои

гуногун ихтисос шудааст. Заводи аз ҳама калони автомобили мамлакат корхонаи «AVTOVAZ» дар шаҳри Толятти мебошад.

Маҳсулоти аз ҳама муҳими саноати кимиё нуриҳои минералӣ ҳисобида мешаванд. Россия аз рӯи истехсоли тамоми навъи нуриҳои минералӣ дар ҷаҳон баъд аз Хитой ҷойи дуюмро ишғол мекунад (соли 2016).

Хоҷагии қишлоқ. Россия дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ба фонди калони замин соҳиб аст, лекин заминҳои барои истифодаи хоҷагии қишлоқ ҳамагӣ зиёда аз 10 % – ашро ташкил медиҳад.

Ҳудудҳои гуногуни Россия ба ихтисоснокии хоҷагии қишлоқи худ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Тафовутҳои мансуббуда бештар ба шароити иқлим вобаста аст.

Соҳаи аз ҳама муҳими деҳқонӣ ғалладона аст. Вай асосан дар зонаҳои дашт ва ҷангал – дашт, ки дар ҷануб ва ҷануби ғарб воқеъ аст хуб ривоч ёфтааст. Аз рӯи ҳосили умумии ғалладона Россия ба қатори 5 – то давлати пешқадами ҷаҳон дохил шуда, дар содироти гандум дар ҷаҳон мавқеи ба худ хос дорад (расми 35). Ба ғайр аз ғалладона дар Россия лаблабуи қанд, картошка, офтобпараст, зағир ҳам зироатҳои муҳими хоҷагии қишлоқ ҳисобида мешавад.

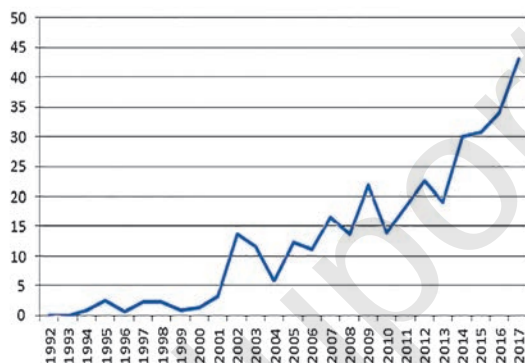
Соҳаҳои асосии чорводорӣ говпарварӣ, хукпарварӣ ва паррандапарварӣ мебошад. Дар ҳудудҳои шимолӣ гавазнпарварӣ ривоч ёфтааст. Моҳидорӣ дар баҳрҳои Беринг, Охота, Баренс, Балтика ва Каспий ба роҳ монда шудааст.

Нақлиёт. Зичии роҳҳо дар қисмҳои гуногуни мамлакат шадидан фарқ мекунад. Ин ҳолат ба шароити табиӣ иқлим ва зичии аҳоли вобаста аст. Аз рӯи дарозии роҳи оҳан дар ҷаҳон пас аз ШМА дар ҷойи 2 – юм, аз рӯи роҳҳои электркунонидашуда бошад, дар

чаҳон дар ҷойи 1 – ум меистад. Роҳи оҳани аз ҳама дарозтарини чаҳон магистрالي Транссибир буда, он шаҳрҳои Москва ва Владивостокро бо ҳам мепайвандад.

Дар баъзе ҳудудҳои мамлакат, хусусан дар кишварҳои шимолӣ аҳамияти нақлиёти дарёӣ баланд аст. Дар қисми европоии Россия дарёи Волга ҳамчун шабакаҳои нақлиёти дарёӣ хизмат мекунад.

Дар 7 – то шаҳрҳои (Москва, Санкт – Петербург, Нижний Новгород, Самара, Екатеринбург, Новосибирск ва Қозон) метрополитен мавҷуд аст.

Расми 35. Динамикаи содироти ғалла дар Россия.
(с. 1992 – 2017, млн. тонна).

Ноҳияҳои иқтисодӣ. Федератсияи Россия расман ба 11 – то ноҳияҳои иқтисодӣ ҷудо мешавад. Аз онҳо бузургтаринашон ноҳияҳои Марказӣ, Шимоли Ғарбӣ, Урал, Сибири Ғарбӣ, Сибири Шарқӣ, ва Шарқи Дур мебошанд. Тафовутҳо дар байни ноҳияҳои иқтисодӣ, асосан ба шароити табиӣ, ресурсҳо ва хусусиятҳои ривҷёбии таърихӣ вобаста мебошад.

1. Асоси саноат ва тамоми иқтисодиёти Россияро кадом соҳа ташкил мекунад?
2. Ба қатори зироатҳои асосии хоҷагии қишлоқи Россия чиҳо дохил мешаванд?
3. Дар харитаи ангорӣ шаҳрҳои метрополитен доштаи Россияро муайян кунед.
4. Тафовутҳои дар байни ноҳияҳои иқтисодии Россия ба кадом омилҳо вобаста аст?

БОБИ 6. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ

§ 32. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо ва харитаи сиёсии қитъаи Осиё

Осиё, қитъа, давлатҳои нави мустақил, давлатҳои қазиравӣ, давлатҳои континентӣ, республика, монархия, давлатҳои федеративӣ.

Расми 36. Мавқеи географии Осиё.

Осиё номида шудани калонтарин қитъаи ҷаҳон ба мавқеи географии он вобаста аст. Дар забони ассуриҳои қадим Осиё баромадани Офтоб, яъне маънои «Шарқ»-ро ифода кардааст.

Майдони умумии Осиё якҷоя бо қазирахояш 43,4 млн.км² (якҷоя бо ҳудуди осиеи Россия) буда, аҳолии он зиёда аз 4,5 млрд. нафар зиёд, яъне дар Осиё қариб 60 % – и инсоният истиқомат мекунад (соли 2018).

Осиё нисбат ба экватор дар нимкураи Шимолӣ, нисбат ба сармеридиан бошад, асосан дар нимкураи Шарқӣ ҷойгир шудааст (расми 36).

Осиё ягона қитъаест, ки ҳамаи укёнусҳо онро ихота кардааст. Вайро дар шимол (ҳудуди Россия) укёниси Яхбастаи Шимолӣ, дар ҷануб Ҳинд, дар Шарқ укёниси Ором, дар ғарб баҳрҳои Миёна ва Сиёҳ, ки ҳавзаҳои укёниси Атлантика мебошанд, ихота карда меистад.

Дар харитаи сиёсии Осиё, бидуни Россия, 47 – то давлати мустақил мавҷуд аст. Аксарияти онҳо баъди ҷанги Дуюми ҷаҳонӣ ба мустақилии ноил шуданд. Ба қатори давлатҳои аз ҳама ҷавони Осиё Ёзбекистон, Қазоқистон, Тоҷикистон, Қирғизистон, Озарбайҷон, Гурҷистон ва Арманистон, ки соли 1991 мустақилиро ба даст оварданд ва давлатҳои Тимори Шарқӣ, ки соли 2002 ба давлати мустақил табдил ёфтааст, дохил мешаванд.

Давлатҳои Осиё аз рӯйи майдони худудашон аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд. Россия, Хитой, Ҳиндустон ва Қазоқистон ба қатори 10 – то давлати калонтарин мансуб аст.

Боз майдони 4 – то давлат Арабистони Саудӣ, Индонезия, Эрон ва Муғулистон аз 1 млн. км² калон аст. Ба ғайр аз он худуди мамлакатҳои Покистон, Туркия, Афғонистон, Мянма, Яман ва Таиланд аз 500 ҳазор км² зиёд буда, мамлакатҳои калон ҳисоб мешаванд. Бо баробари ҳамин дар Осиё 3 то давлат Баҳрайн, Сингапур ва Республикаи Малдив, ки майдонаш аз 1 ҳазор км² хурд аст, мавҷуданд. Умуман дар Осиё нисбат ба Европа давлатҳои худудашон калон бисёр аст.

Аксарияти давлатҳои Осиё имконияти бевоситаи ба баҳр баромаданро дорад. Баъзеи онҳо (масалан, Туркия, Малайзия, Сингапур, Республикаи Корея) дар роҳҳои серҳаракати баҳр ва соҳили гулӯгоҳҳо ҷойгир шудааст. 9 – то давлати қитъа дар ҷазираҳо ҷойгир шудаанд, ки инҳо: Индонезия, Филиппин, Тимори Шарқӣ, Сингапур, Япония, Шри – Ланка, Республикаи Малдив, Кипр ва Баҳрайн мебошанд.

Бо баробари ин 13 – то давлати Осиё дар доҳили хушкӣ ҷойгир аст. Аз онҳо ҳафташон давлатҳои мустақили ҷавони аз таркиби собиқ Иттифок баромада мебошанд. Ду давлати континенталии доҳилии калон (Қазоқистон ва Муғулистон) айнан дар Осиё ҷойгир шудааст.

Аз 47 – то давлати қитъа 34 – тояш республика, 13 – тояш дорои шакли идоракунӣ монархия аст. Дар Осиё аз 5 – то монархияи мутлақи ҷаҳон 4 – тояш (Арабистони Саудӣ, Уммон, Қатар, Бруней) ҷойгир шудааст.

Аз рӯйи сохти маъмурӣ – худудӣ 7 – то давлати сохташон федеративӣ – Ҳиндустон, Покистон, Мянма, Ироқ, Малайзия, Непал ва Аморти Муттаҳидаи Араб.

Давлатҳои Осиё ба 5 субрегион ҷудо мешаванд. Инҳо Осиёи Марказӣ, Ҷануби Ғарбӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Шарқӣ мебошанд. Республикаҳои Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Тоҷикистон субрегиони Осиёи Марказиро ташкил медиҳанд.

1. Дар харитаи сиёсии Осиё аз ҳама давлатҳои калони ҷаҳон кадомҳоянд?
2. Аз харита давлатҳои калонтарин ва хурдтарини ҷазиравии Осиёро муайян намоед.
3. Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳон давлатҳои дар доҳили хушкӣ ҷойгиршудаи Осиёро аниқ кунед.

§ 33. Ресурсҳои табиӣ ва аҳолии мамлакатҳои Осиё

Минерал, об, агроиклимӣ, ресурсҳои ҷангал, зироаткориҳои обёришаванда, замин, ҷойгиршавии аҳоли, афзоиши табиӣ, урбанизатсия, европоидҳои ҷанубӣ, муғуллоидҳо, дин.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Аксарияти давлатҳои Осиё бо боигариҳои минералӣ хуб таъмин шудаанд. 70 % – и захираҳои нафти ҷаҳон бештар аз 80 % – и газ, зиёда аз 50 % – и ангишт ба ҳиссаи Осиё рост меояд. Аз нафту гази соҳили халиҷи Форс, баҳри Каспий, пасти Турон ва тунукобаи баҳри Осиёи Ҷануби Шарқӣ хеле бой мебошанд. Дар ҳудудҳои платформаи қадимии Хитой, Ҳиндустон, Қазоқистон қонҳои калони ангиштсанг, оҳан, манган, хром ва металлҳои гуногуни ранга ҷойгир шудааст. Дар мамлакатҳои ҷануби шарқии Осиё қонҳои аз ҳама қалонтарини қалъагии ҷаҳон, «камарбанди қалъагӣ» – ро ҳосил мекунад. Дар паҳн гаштани дигар намудҳои ресурсҳои табиӣ (об, агроиклимӣ) низ дар Осиё тафовутҳо дида мешавад. Дар баробари ҳудудҳои бо об хуб таъминшуда, (мисол давлатҳои Осиёи Ҷануби Шарқӣ), даштҳои васеи хушк низ ҳастанд.

Тафовутҳои қалон дар тақсимои ресурсҳо аз қабилӣ рутубатӣ табиӣ, заминҳои қорқард (шудгоршаванда) низ ба назар мерасад. Дар аксарияти давлатҳои Осиё ресурсҳои замин (аввало майдонҳои кишт) намерасад, массивҳои кӯҳҳои қалон ва даштҳои хушк васеъ паҳн шудаанд. Аз сабаби баланд будани зичии аҳоли, майдонҳои заминҳои қорқард (шудгоршаванда) маҳдуданд. Дар қисми қалони ҳудуди Осиё шуои Офтоб, имкониятҳои гармии он имкон медиҳад, ки мавсими обёркунии растаниҳо давомнок бошад ва ҳатто тамоми сол идома ёбад. Вале рутубатӣ табиӣ дар қитъа нобаробар тақсим шудааст.

Ин ҳамон аз қадим дар мамлакатҳои Осиё ҳар як қатраи обро самаранок истифода мебаранд ва ин қитъаро ба гахвораи зироаткориҳои обёрии сунъӣ табдил додаанд. Маълумотҳои таърихӣ шаҳодат медиҳад, ки дар Осиёи Марказӣ, Ҷанубӣ ва Ҷануби Ғарбӣ 4-5 ҳазор сол пеш аз ин маданияти зироаткориҳои обёришаванда вучуд дошт. 3/4 қисми тамоми заминҳои обёришавандаи рӯи Замин ба ҳиссаи Осиё рост меояд. Аз рӯи қалонии заминҳои обёришаванда дар ҷаҳон Хитой дар ҷойи аввал, Ҳиндустон дар ҷойи дуюм қарор мегирад.

Аҳоли. Осиё қитъаи аз ҳама бештар аҳолидошта мебошад. Дар минтақа зиёда аз 4.5 млрд. нафар, беш аз 60 % – и аҳолии ҷаҳон умр ба сар мебарад. Дар Осиё дар байни давлатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати миқдори аҳоли Хитой ва Ҳиндустон алоҳида чудо мешаванд. Аҳолии онҳо мувофиқи маълумотҳои 2018 дар равиши мувофиқ ба 1 млрд. 394 млн ва ба 1 млрд. 371 млн. нафар баробар шуд. Хуллас дар Хитой ва Ҳиндустон 61 % – и аҳолии Осиё, ёки 36 % – и инсоният истиқомат мекунанд.

Мувофиқи ҳолати соли 2018 аз ҷиҳати миқдори аҳоли баъди Хитой ва Ҳиндустон ҷойҳои пешқадамро давлатҳои Индонезия (265 млн. нафар), Покистон (201 млн. нафар), Бангладеш (166 млн. нафар), Япония (126 млн. нафар), Филиппин (107 млн. нафар), Ветнам (95 млн. нафар), Эрон (82 млн. нафар) ва Туркия (81 млн. нафар) ишғол мекунанд.

Ҳоло дар Осиё шумораи аҳоли меафзояд. Дар маҷмӯаи як сол 1–1,1 % афзоиш меёбад. Аммо суръатҳои афзоиши аҳоли дар давлатҳо гуногунанд. Дар Япония, Кореяи Шимолӣ ва Ҷанубӣ, Хитой, Сингапур, Таиланд, Гурҷистон, Арманистон, Кипр афзоиши табиӣ аҳоли хеле паст ва бо ҳисоби солоне аз 0,5% намегузарад. Дар баъзе давлатҳо Яман, Тоҷикистон, Афғонистон, Тимори Шарқӣ суръатҳои афзоиши табиӣ хеле баланд (дар як сол 2,5 – 3 %) аст.

Нишондоди умумии урбанизатсия дар Осиё дар солҳои аввали асри XXI нисбат ба Африка паст буда, ба 30 % намерасад. Аммо ба соли 2018 омада, ин нишондод дар минтақа ба 50% афзуд. Ин гуна тағйироти шадид, аз бисёр ҷиҳат солҳои охир дар Хитой ба ҷараёни шаҳркунонӣ вобаста аст. Дар ин давлат дар 15 – 20 солҳои охир дараҷаи урбанизатсия ба 2 баробар зиёд шуда, аз нишондоди миёнаи ҷаҳон баланд шуд. Дараҷаи урбанизатсия хусусан, дар давлатҳои Сингапур, Япония, Республикаи Корея, яъне давлатҳои саноаткардашуда ва мамлакатҳои нафт истеҳсолкунандаи Осиёи Ҷануби ғарбӣ хеле баланд (85 – 100%), нишондоди урбанизатсия дар Афғонистон, Тоҷикистон, Шри-Ланка, Непал, Камбоджа, Мянма, Тимори Шарқӣ 20 – 30 % – ро ташкил мекунад.

Аҳолии Осиё аз ҷиҳати ҳудудӣ ноҳамвор ҷойгир шудааст. Ба ин омилҳои шароити табиӣ, хусусан, ресурсҳои иқлим ва об таъсири калон расонидааст. Қисмҳои аз ҳама зич ҷойгиршудаи аҳолии Осиё ҳамвории Хитойи Бузург, пасти Ҳинду Ганг, Нимҷазираи Ҳиндустон,

казираҳои Япон ва Филиппин, ҷануби нимҷазираи Корея ва ҷазираи Ява ба ҳисоб меравад. Дар айни замон зичии аҳоли дар нимҷазираи Арабистон, даштҳои Гоби ва Такламакон, кишварҳои баландкӯҳӣ хеле паст аст.

Осиё ғажвораи тамоми динҳои калон – буддоӣ, христианӣ, ислом, ҳиндуизм, конфутсӣ, яҳудӣ, синтоӣ ба ҳисоб рафта, дар ин қитъа таърихан географияи ба худ хоси динҳо ташаккул ёфтааст. Дар Осиёи Ҷанубӣ, ғарбӣ ва Марказӣ, Покистон, Бангладеш, Республикаи Малдив дар Осиёи Ҷанубӣ, Индонезия, Малайзия ва Бруней барин давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ – Шарқӣ дин аҳамияти калон дорад. Дар давлатҳои нимҷазираи Ҳинду Хитой, Муғулистон, Шри – Ланка ва Бутан ксариятори буддистҳо а ташкил мекунад. Дар Арманистон, Гурҷистон, Кипр, Фаластин, Тимори Шарқӣ, мазҳабҳои гуногуни христианӣ дида мешавад. Аз динҳои маҳаллӣ дар Ҳиндустон ва Непал ҳиндуизм, дар Хитой конфутсӣ ва даосизм, дар Япония синтоӣ, дар Исроил бошад иудаизм васеъ паҳн гаштааст.

1. Сабабҳои кам будани ресурсҳои заминии мамлакатҳои Осиёро фаҳмонед.
2. Чаро дар Осиё зироаткорӣ дар асоси обёрӣ ривоч меёбад?
3. Ба мамлакатҳои афзоиши табиияшон ба дараҷаи хеле паст ва баланд будаи мамлакатҳои Осиё мисолҳо оваред. Ин гуна тафовутҳои географӣ ба кадом омилҳо вобаста аст?
4. Дар минтақаҳои гуногуни давлатҳои Осиё кадом динҳо паҳн шудааст? Барои чӣ қитъаи Осиё дар таърихи динҳои дунё мавқеи алоҳида дорад??

§ 34. Ривҷёбии иқтисодии мамлакатҳои Осиё

Ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ, маҳсулоти умумии дохила МУД, гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон», давлатҳои кӯчонидашудаи капиталистӣ, давлатҳои нави индустриалӣ, давлатҳои индустриал – аграрӣ, давлатҳои аграрӣ.

Мамлакатҳои Осиё нафақат аз ҷиҳати шароити табиӣ ва ресурсҳо, афзоиши аҳоли ва таркиби он, балки аз нуқтаи назари ривҷёбии иқтисодӣ – иҷтимоӣ ҳам аз якдигар фарқ мекунад. Онҳо аз рӯйи ривҷёбии иқтисодӣ ва ихтисосшавии хоҷагии худ ба якчанд гурӯҳ ҷудо мешаванд.

1. Япония – мамлакати ягонаи Осиё аст, ки ба гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон» дохил шудааст. Япония аз рӯйи ҳаҷми МУД чорумин давлати пешқадами ҷаҳон ҳисобида мешавад (соли 2017). Иқтисодиёти

он ба технологияи иноватсионӣ асосёфтаи соҳаҳои истеҳсолии ихтисосшуда аст. Аз рӯи дараҷаи зиндагии аҳоли Япония яке аз пешқадамтарин давлатҳои ҷаҳон мебошад.

2. Исроил – давлати ривочёфтаи типи «капитализми кӯчонидашуда». Аз рӯи ҳаҷми МУД нисбати аҳоли яке аз давлатҳои пешқадами Осиё. Иқтисодиёти Исроил дар навбати аввал, ба технологияҳои баланди таъҷирҳои соҳаҳои гуногуни машинасозӣ ихтисос шудааст.

3. Хитой ва Ҳиндустон – аз рӯи ресурсҳои табиӣ, миқдори аҳоли ва ҳаҷми МУД дорои салоҳияти бузурги иқтисодӣ буда, мамлақати ривочёфтаи таъҷирҳои аст. Онҳо дар давоми 15 – 20 соли охир ба давлатҳои иқтисодиёташон тез ривочёфта табдил ёфтаанд. Ҳоло ҳозир Хитой аз рӯи ҳаҷми МУД дар ҷойи аввал, Ҳиндустон бошад ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Аммо ба ҳар сари аҳоли ҳисоб кунем, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, хусусан дар Ҳиндустон аз дараҷаи давлатҳои ривочёфта як қадар паст аст. Дар тараққиёти иҷтимоӣ ҳам муаммоҳои муҳимӣ ҳосил ду давлат мавҷуд мебошад.

4. Ба давлатҳои нави индустриалии Осиё – давлатҳои Республикаи Корея, Сингапур, Малайзия ва Таиланд дохил мешаванд. Аз солҳои 1980 инҷониб ба тӯфайли омилқорона гузаронидани ислохотҳои иқтисодӣ, дар тараққиёт ба қомеъҳои азим ноил гардидаанд. Дар вақтҳои охир Республикаи Корея ва Сингапур аз тарафи ташкилотҳои зиёди байналхалқӣ ба қатори давлатҳои ривочёфта дохил карда мешаванд. Иқтисодиёти давлатҳои нави индустриалӣ ба соҳаҳои микроэлектроника, электротехника, автомобилсозӣ, киштисозӣ ва мошинасозӣ, таҳассусонида шудааст. Ин давлатҳо дар истеҳсоли маҳсулоти нав ба бунёди технологияҳои ахборот – коммуникатсионӣ ва содироти он ба муваффақиятҳои қалон ноил гаштаанд.

5. Ба давлатҳои қалони индустриал – аграрӣ – давлатҳои Индонезия, Покистон, Филиппин, Туркия, Эрон ба ин гурӯҳ мансубанд. Ин давлатҳо аз рӯи майдон ва миқдори аҳоли бузург ҳисобида шуда, дорои салоҳияти қалонии табиӣ ва ресурсҳои меҳнат мебошанд. Иқтисодиёти ин давлатҳо ба соҳаҳои саноати сабук, хӯрокворӣ, маъдани кӯҳӣ, баъзе соҳаҳои мошинасозӣ ва хоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ ихтисосонида шудааст. Аз рӯи ҳаҷми МУД онҳо ба қатори 30 – то давлатҳои пешқадами ҷаҳон дохил мешаванд, аммо

нишондиҳандаҳои ба ҳар сари аҳоли рост омада, як қадар пасттар аст (асосан, Покистон, Филиппин ва Индонезия).

6. Ба мамлакатҳои содиркунандаи нефт – давлатҳои араби халиҷи Форс ва Бруней мебошад. Ин давлатҳо аз рӯи дараҷаи МУД ба ҳар сари аҳоли, нафақат дар Осиё, балки дар миқёси тамоми дунё дар ҷойҳои пешқадам мебошанд. Сабаби асосии ин аз ҳисоби содир кардани нефт гирифтани даромади калон ва нисбаттан кам будани миқдори аҳоли (Арабистони Саудиро ба ҳисоб нагирем). Дар солҳои охир дар давлатҳои араби халиҷи Форс соҳаи саноати кимиё, металлургия, туризм, савдои транзитӣ, сектори банку молия ҳам хуб равоҷ ёфта истодааст.

7. Ба давлатҳои соҳиби иқтисодиёти давраи гузариш – давлатҳои Осиёи Марказӣ, Кавказ ва Муғулистон мансуб аст. Иқтисодиёти ин давлатҳо дорои характери индустриал – аграрӣ буда, асосан ба соҳаҳои саноати нефту газ, саноати маъдани кӯҳӣ ва бисёрсоҳавии хоҷагии қишлоқ ихтисосонида шудааст. Нишондодҳои иқтисодии Қазоқистон, Туркменистон ва Озарбайҷон барои содир намудани нефт ва газ бо ҳаҷми зиёд аз дигар давлатҳои гурӯҳ нисбатан баландтар аст.

8. Ба давлатҳои ба соҳаи туризм ва хизматрасонӣ ихтисосонидашуда давлатҳои Кипр, Ливан, Республикаи Малдив мебошанд. Ин давлатҳо аз ҷиҳати ҳудуд хурд, дорои ресурсҳои бойи рекреатсионӣ буда, ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодии онҳо дар шароити ҳозира ба соҳаи туризм ва хизматрасонӣ, асосан сектори банку молия вобаста аст.

9. Ба гурӯҳи давлатҳои аграр – индустриалии сул ривҷёфта – Вьетнам, Камбоджа, Бангладеш, Шри – Ланка, Ироқ, РХДК ва дигар мамлакатҳо дохил буда, асосан ба хоҷагии қишлоқ, саноати маъдани кӯҳӣ, саноати сабук ва ҳӯроқворӣ ахтисосонида шудааст.

10. Ба гурӯҳи давлатҳои аграрии иқтисодиёташон ақибмонда – давлатҳои Афғонистон, Непал, Яман, Мянма, Тимори Шарқӣ, Лаос, Бутан дохил буда, дар онҳо соҳаи саноат сул ривҷ ёфтааст. Ҳосилнокии меҳнат дар хоҷагии қишлоқ дар сатҳи хеле паст аст.

1. Барои ривҷёбии иқтисодӣ – иҷтимоии Япония кадом ҷиҳатҳои ба худ хос мавҷуд аст?

2. Сабаби барои тасниф намудани мамлакатҳои Осиё аз ҷиҳати ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ, ба сифати гурӯҳи алоҳида ҷудо кардани Хитой ва Ҳиндустон эзоҳ диҳед.

3. Ўзбекистон ба кадом гурӯҳи иқтисодии мамлакатҳои Осиё мансуб аст? Таркиби гурӯҳи ҳамин давлатҳо ва ривожёбии иҷтимоӣ – иқтисодии онҳоро тавсиф кунед.
4. Кадом давлатҳои Осиё дорои типии иқтисодиёти ақибмондаи аграрӣ мебошанд?

§ 35. Республикаи Қазоқистон

Мавқеи иқтисодии географӣ, иқлими континенталии шадиди хушк, ресурсҳои минералӣ, саноати бисёрсоҳавӣ, зироаткорӣ лалмӣ ва обёришаванда, галладона.

Майдонаш – 2724,9 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 18,4 млн. Пойтахташ – Нур-Султон.

Қазоқистон дар Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати ҳудудӣ, давлати аз ҳама калон буда, аз ҷиҳати майдонаш дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи 9 – умро мегирад. Вай бо 5 – то давлат Россия, Хитой, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркменистон ҳамсарҳад аст. Сарҳади байни Қазоқистон ва Россия (7548 км) аз рӯи дарозияш дар дунё баъд аз сарҳади байни ШМА ва Канада дар ҷойи дуюм меистад. Малакат дар ҷануби ғарб ва баҳри Каспий ҳамсарҳад аст.

Хусусиятҳои асосии мавқеи иқтисодӣ-географии Қазоқистонро гузаштани роҳи оҳан ва магистралҳои автомобилӣ, ки давлатҳои Осиё ва Европаро бо ҳам мепайвандад ишора мекунад.

Шакли идоракунӣ – республикаи президентист. Аз ҷиҳати маъмурӣ – ҳудудӣ давлати унитарӣ буда, аз 14 – то вилоят ва 3 – то шаҳри дорои аҳамияти республика буда (Нур-Султон, Алмати, Шимкент) иборат аст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Дар релефи Қазоқистон ҳамвориҳо ҳукмрон буда, қаторкӯҳҳо фақат дар қисмҳои ҷануби шарқии республика ҷойгир шудааст. Релефи ҳудудҳои марказӣ бошад, аз кӯҳсорҳои ҳамворшуда иборат аст. Қазоқистон аз канданиҳои фойданок яке аз давлатҳои бойи ҷаҳон аст. Мамлакат дорои захираҳои бузурги ресурсҳои сӯзишворӣ, маъданӣ ва ғайримаъданӣ мебошад. Конҳои калонтарини нафт ва гази табиӣ дар ҳудудҳои наздики баҳри Каспий, захираҳои асосии ангиштсанг дар ҳавзаҳои Қараганда, Экибастус бошад, дар қисмҳои марказӣ ҷойгир шудааст. Ҳудудҳои марказӣ ва шарқии Қазоқистон дорои захираҳои калони маъданҳои оҳан, манган, хром, уран, мис, волфрам, руҳ, сурб ва металлҳои

Расми 37. Пойтахти
Республикаи Қазоқистон –
шаҳри Нур-Султон.

дигар мебошад. Аз бойигариҳои минералии ғайримаъдани фосфорит ва сулфур эътибори алоҳида дорад.

Иқлими Қазоқистон мӯътадили континенталии шадид ва хушк, зимистон дар ҳудудҳои шимолӣ ҳарорати ҳаво то -50° с паст мешавад. Бо туфайли иқлими хушк дар ҳамвориҳои бепоёни Қазоқистон зонаҳои табиати дашт, нимбиёбон

ва биёбон ташаккул ёфтааст.

Кам будани боришот, қисми аксарияти ҳудудро ишғол кардани биёбонҳо, дар қисми калони мамлакат ба норасоии об оварда расондааст. Дарёҳои асосӣ Иртиш, Или, Сирдарё ва Урал аз қисмҳои канории республика ҷорӣ мешавад, манбаъҳои ғизогирии онҳо дар ҳудуди мамлакатҳои ҳамсоя ҷойгир шудааст.

Аҳоли. Аҳолии Қазоқистон ба 18,4 млн. нафар баробар аст. (соли 2018). Афзоиши табиӣ аҳоли нисбат ба давлатҳои Осиёи Марказӣ паст буда, дар як сол ба ҳисоби миёна аз 1,5 % бештар аст.

Дарачаи урбанизатсия ба 57 % баробар аст (соли 2018). Дар вақти ҳозират се шаҳри «миллионер» дорад: Шаҳри Алмати (шаҳри аз ҳама бузурги мамлакат), Нур – Султон ва Шимкент, (расми 37).

Нишондоди миёнаи зичии аҳоли дар Қазоқистон хеле паст буда, ба ҳар як км² ду нафар аҳоли рост меояд. Аҳоли дар қисми ҷанубии ривочёфтаи зироатҳои обёришавандаи водии дарёҳо ва ҳудудҳои шимолии саноатишуда як қадар зичтар ҷойгир шудааст.

Таркиби миллии аҳоли мураккаб аст. 67,5 % – и аҳолиро қазоқҳо ташкил мекунанд. Ба ғайр аз қазоқҳо дар мамлакат русҳо, (20 %), ўзбекҳо (3 %), украинҳо (1,5 %), уйғурҳо (1,5 %) ва вакилони миллатҳои дигар истиқомат мекунанд (соли 2018). Русҳо ва украинҳо дар ҳудудҳои шимолӣ ва шарқӣ васеъ паҳн шуда бошад, ўзбекҳо асосан дар ҷанубии Қазоқистон дар вилояти Туркистон истиқомат мекунанд.

Иқтисодиёт. Қазоқистон дар байни 5 – то давлати Осиёи Миёна аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодӣ пешқадам буда, асосан нишондодҳои соҳаҳои саноат баланд аст. Ба қатори соҳаҳои асосии саноат нафту газ, металлургияи ранга ва сиёҳ, кимиё ва мошинасозӣ дохил меша-

вад (расми 38). Қазоқистон аз ҷиҳати ҳаҷми истихроҷи нефт ба қатори 20 – то давлати пешқадами ҷаҳон, аз ҷиҳати истихроҷи ангишт, мис, руҳ бошад, ба қатори аввали даҳгонаи ҷаҳон мансуб аст. Қазоқистон аз соли 2009 то ҳозир аз рӯи истихроҷи уран дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол карда меояд ва қариб 40 % – и истихроҷи урани ҷаҳониро медиҳад. Зиеда аз 90% – и энергеяи электрикиро СЭГ истеҳсол мекунад.

Расми 38. Комбинати маъдани кӯҳӣ дар шаҳри Балхаш.

Соҳаи асосии деҳқонӣ зироати ғалладона аст. Вай асосан дар заминҳои лалмӣи вилоятҳои шимолӣ хуб ривҷ ёфтааст. Дар вилоятҳои ҷанубӣ зироаткорӣ бо ёрии зироаткорӣи обёришаванда ривҷ ёфта, дар ин ҷойҳо соҳаҳои асосии онҳо сабзавоткорӣ, шолікорӣ, полизӣ ҳисобида мешавад. Соҳаҳои пешқадами чорводорӣ – гӯсфандпарварӣ, говпарварӣ, аспарварӣ ва шутурпарварӣ мебошад.

1. Ҷиҳатҳои қулайи мавқеи иқтисодӣ – географии Қазоқистон аз ҷиҳи иборат аст?
2. Ба ихтисосшавии саноат ва хоҷагии қишлоқи Қазоқистон шароити табиӣ ва ресурсҳои мамлакат чӣ хел таъсир мерасонад?
3. Хусусиятҳои таркиби миллии аҳолии республикаро тавсиф намоед.
4. Аз чӣ сабаб дар ҳудудҳои марказии Қазоқистон зичии аҳоли хеле паст аст?

§ 36. Республикаи Қирғизистон

Кӯҳҳои Тёншон, водиҳои байниқӯҳӣ, саноати маъдани кӯҳӣ, қони Қумтор, гидроэнергетика, чорводорӣи яйлови кӯҳӣ, туризм, Исикқул.

Қирғизистон дар қисми марказии мате-
рики Евроосиё, асосан дар ҳудуди қишва-
ри кӯҳии Тёншон ҷойгир шуда, имкония-
ти ба укёнуи ҷаҳонӣ баромадан надорад.
Вай дар шимол бо Қазоқистон, дар ғарб бо

**Майдонаш – 199,9
ҳазор км². Аҳолиаш (с.
2018) – 6,2 млн.
Пойтахташ – Бишкек.**

Ўзбекистон, дар ҷануб бо Тоҷикистон, дар шарқ бо Хитой ҳамсарҳад аст.

Мавқеи иқтисодӣ – географии мамлакат ноқулай аст, чунки магистралҳои нақлиётӣ дорои аҳамияти байналхалқӣ аз ҳудуди он қариб намегузарад. Ин ҳолат ба шароити мураккаби релефи Қирғизистон вобаста аст.

Қирғизистон республикаи парламентист. Сохти маъмурии ҳудудӣ аз 7 – то вилоят ва дуто шаҳри аҳамияти республикавӣ (Бишкек ва Ўш) иборат аст. Пойтахташ – шаҳри Бишкек, дар шимоли мамлакат, дар водии Ҷуй ҷойгир шудааст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Хусусияти асосии табиати Қирғизистон кӯҳсор будани он ба ҳисоб меравад. Бештар аз 90 % -и ҳудуди мамлакат бо қаторкӯҳҳо банд аст (расми 39). Дар байни сарҳадҳои Қирғизистон ва Хитой нуқтаи аз ҳама баланди Тёншон қуллаи – Ғалаба (7439 м) ҷойгир аст. Бойигарии асосии зерзаминии Қирғизистон аз тилло, сурма, симоб, волфрам, уран, қалъагӣ иборат аст. Ресурсҳои сӯзишворӣ дар қисми ҷанубии мамлакат асосан аз конҳои ангишт иборат аст. Умуман Қирғизистон бо захираҳои сӯзишворӣ ба дараҷаи паст таъмин шуда, эҳтиёҷи худро аз ҳисоби содирот қонеъ мекунад.

Дар кӯҳҳои Тёншон пирахҳои калон мавҷуд буда, аз ҳисоби он Қирғизистон аз дарё ва кӯлҳо бой аст, бо ресурсҳои обӣ – энергетикӣ хуб таъмин шудааст. Ин ҳолат ба республика аҳамияти калони иқтисодӣ касб мекунад. Дарёҳои аз ҳама калонтарин Норин, Ҷуй ва Талас, аз кӯлҳои калонтарин – Исиккӯл мебошад (расми 41).

Расми 40. Қуллаи Ғалаба. (7439 м.

Расми 39. Фотосурати космикии ҳудуди Республикаи Қирғизистон.

Аҳоли. Аҳолии Қирғизистон дар шароити релефи кӯҳӣ хеле ноҳамвор ҷойгир шуда, қисми асосӣ дар водихои байникӯҳӣ истиқомат мекунанд. Аҳоли дар водихоии Фарғона ва Ҷуй зич умр ба сар мебаранд. Зироаткорӣ дар ин ҳудудҳо ба шароити табиӣ қулай вобаста аст. Бештар аз 30 % – и аҳоли дар шаҳрҳо истиқомат мекунанд, қисми боқимондаи он аҳолии қишлоқ аст.

Расми 41. Исиқкўл.

Шаҳри аз ҳама калонтарини мамлакат – Бишкек, аҳолии он соли 2017 аз 1 миллион нафар гузашта рафт. Аз ҷиҳати бузургӣ шаҳри дуҷуми мамлакат Ўш ҳисобида шуда, дар он зиёда аз 260 ҳазор нафар аҳоли зиндагӣ мекунад (соли 2018).

Дар таркиби миллии аҳоли ҳиссаи қирғизҳо дар атрофи 75 % бошад, қариб 15 % – и аҳолиро ўзбекҳо ташкил мекунад. Ўзбекҳо асосан дар ҳудудҳои ҷанубии сарҳадӣ бо Ўзбекистон истиқомат мекунад. Ба ғайр аз он, русҳо, дунганҳо ва тоҷикҳо низ дар таркиби миллии аҳоли мавқеи муҳим доранд.

Иқтисодиёт. Дар иқтисодиёти Қирғизистон ҳоҷагии қишлоқ нисбат ба саноат бештар аҳамият дорад ва республика давлати аграрӣ – индустриалӣ ба ҳисоб меравад. Дар замони ҳозира саноат асосан ба соҳаи маъданӣ кўҳӣ ихтисосонида шудааст. Маҳсулоти аз ҳама муҳими саноат тилло буда ва он қисми калони содироти мамлакатро ташкил медиҳад. Қирғизистон дар байни давлатҳои собиқ Иттифок аз ҷиҳати ҳаҷми истихроҷи тилло баъди Россия ва Ўзбекистон дар ҷойи сеюм меистад. Тилло, асосан, дар кўҳҳои баланди Тёншонӣ Марказӣ ҷойгир шуда, аз қони Кумтор кофта мешавад. Он ба қатори 10 – то қонҳои калонтарини тиллоӣ дунё дохил мешавад.

Аз соҳаҳои дигари саноат – саноати ҳӯрокворӣ, мошинасозӣ ва ангишт аҳамияти калон дорад.

Ба қатори зироатҳои асосии ҳоҷагии қишлоқ гандум, пахта, картошка, сабзавот, офтобпараст ва тамоку дохил мешавад. Зироаткорӣ дар водиҳо ривоч ёфтааст. Азбаски кўҳҳои Қирғизистон аз яйловҳои серҳосил бой аст (расми 42) дар республика аз соҳаҳои чорводорӣ гўсфандпарварӣ, бузпарварӣ, говпарварӣ, аспарварӣ хеле хуб ривоч ёфтааст.

Дар иқтисодиёти мамлакат туризм аҳамияти калон дорад. Дар як сол ба республика зиёда аз 3 миллион зиёд сайёҳон ташриф меоваранд. Қисми асосии онҳо ба атрофи Иссиқкўл барои дамгирӣ меоянд.

Расми 42. Яйловҳои кўҳи Қирғизистон.

1. Ба мавқеи иқтисодӣ – географии Қирғизистон баҳо диҳед.
2. Шароити табиӣ ва ресурсҳои Қирғизистон ва Қазоқистонро муқоиса карда, тафовутҳои табиӣ – географӣ ва ривҷёбии иқтисодиёт ва ихтисосонидани онро эзоҳ диҳед.
3. Дар кадом ҳудудҳои Қирғизистон ўзбекҳо васеъ паҳн гаштаанд?
4. Объектҳои аз ҳама муҳими саноат ва сайёҳии Қирғизистонро гӯед.

§ 37. Республикаи Туркменистон

**Майдонаш – 491,2
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 5,9 млн.
Пойтахташ – Ашқобод.**

*Баҳри Каспий, биёбони Қароқум, Копетдоғ,
ресурсҳои сўзишворӣ, канали Қароқум,
аспҳои ахалтекӣ, зонаи сайёҳии «Аваза».*

Туркменистон дар ҷанубӣ ғарбии Осиёи Миёна ҷойгир шудааст. Дар шимол бо Қазоқистон, шимоли ғарб бо Ўзбекистон, ҷануби ғарб бо Афғонистон ва ҷануб бо Эрон ҳамсарҳад аст. Вай дар ғарб бо баҳри Каспий пайваст мешавад.

Мавқеи иқтисодию географии Туркменистон қулай, чунки аз ҳудуди он роҳи оҳан ва магистралҳои автомобилӣ гузаштааст, ки мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷануби Ғарбиро бо ҳам мепайвандад. Бо воситаи баҳри Каспий мамлакат бо давлатҳои Кавказ ва Россия пайваст шудааст.

Туркменистон республикаи президентӣ буда, аз ҷиҳати ҳудуди маъмурӣ ба 5 – то вилоят ва 1 – то шаҳри аҳамияти республикавӣ дошта иборат аст. Пойтахти он шаҳри Ашқобод дар доманаи каторкӯҳи Копетдоғ ҷойгир шудааст (расми 43).

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Ҳудуди Туркменистонро асосан ҳамвориҳои васеъ ишғол мекунад ва беш аз 80 % – и он ба биёбони Қароқум рост меояд. Кӯҳҳо фақат дар ҳудудҳои ҷанубӣ ва шарқии наздисарҳадӣ ҷойгир шудааст. Нуқтаи аз ҳама баланди он дар каторкӯҳҳои Кӯҳитангтоғ қуллаи Туркманбошии Бузург (дар Ўзбекистон Айрибо бо меноманд 3197 м) мебошад. Кӯҳҳои ҷанубӣ ва ҳудудҳои наздикӯҳӣ бо ғайбҳои сейсмикии худ ҷудо шуда меистанд. Зилзилаи 9 – октябри соли 1948 дар Ашқобод содиршуда, яке аз зилзилаҳои фалокатноки асри XX дар минтақа мебошад.

Боигариҳои аз ҳама муҳими минералӣ аз гази табиӣ, нафт ва намакҳои кимиёӣ иборат аст. Хусусан ба миқдори зиёд будани захираҳои гази табиӣ Туркманистон дорои аҳамияти иқтисодӣ аст. Республика аз рӯйи захираҳои газ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон дар ҷойи чорум меистад, ба ғайр аз конҳои нафту газ конҳои калони намак низ мавҷуд аст.

Расми 43. Шаҳри Ашқобод.

Дар Туркманистон майдонҳои калонро ҳамвориҳои биёбонӣ ишғол карданашон, ресурсҳои обӣ кам аст. Манбаи аз ҳама калони оби республика Амударё ҳисобида мешавад. Канали Қароқум (Қароқумдарё), ки аз Амударё ғизо мегирад дар дунё канали аз ҳама калонтарин аст.

Аҳоли. Туркманистон аз рӯйи миқдори аҳоли дар Осиёи Миёна ҷойи охиринро ишғол мекунад. Миқдори аҳоли ва ҷойгиршавии ҳудудии он ба хусусиятҳои табию географӣ ифода мешавад. Аҳоли асосан дар водихои дарёҳои Амударё, Мурғоб ва Тачанг, дар ҳамвориҳои доманаи Копетдоғ ва соҳилҳои баҳри Каспий ҷойгир шудаанд. Нисфи аҳолии Туркманистон дар ҷойҳои шаҳр истиқомат мекунанд. Аҳолии шаҳри Ашқобод аз 900 ҳазор нафар бештар аст. Ба ғайр аз пойтахт, шаҳрҳои Туркманобод, Дашовуз, Мари ва Туркманбошӣ шаҳрҳои аз ҳама калони республика ба ҳисоб меравад.

Дар таркиби миллии аҳоли ҳиссаи туркманҳо аз 85 % баланд буда, қариб 10% – и аҳолиро ўзбекон ташкил медиҳанд. Онҳо асосан дар вилоятҳои Дашовуз ва Лебар зиндагӣ мекунанд.

Иқтисодиёт. Асоси иқтисодиёти республикаи Туркманистонро сӯзишворӣ – энергетикӣ бисёрсоҳавӣ ва саноати кимиё ташкил мекунад. Туркманистон аз рӯйи истихроҷ ва содир намудани гази табиӣ ба қатори 10 – то мамлақати пешқадами ҷаҳон дохил мешавад. Саноати нафт ва азнавкоркарди он ҳам дар Туркманистон хуб ривож ёфтааст. Республика энергияи электрикиро фақат дар СЭГ – ҳо истеҳсол мекунад.

Саноати кимиёии Туркманистон дар ҳаҷми калон нуриҳои минералӣ, мирабилит, сулфур, йод ва дигар маҳсулотҳо истеҳсол мекунад. Ба ғайр аз он дар Туркманистон саноати бофандагӣ,

Расми 44. Аспи ахалтекӣ.

Расми 45. Зонаи туристии «Аваза» дар соҳили Каспий.

дӯзандагӣ, гилемдӯзӣ ҳам хуб ривоч ёфта, ба ихтисосгардонии байналхалқии мамлакат аҳамият дорад.

Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ зироати ғалладона, пахтакорӣ (асосан навъҳои сифатнок) ангурпарварӣ, қароқўлпарварӣ, асп-парварӣ ҳисобида мешавад. Аспҳои зоти ахалтекӣ ба тамоми ҷаҳон машҳур буда, фаҳри туркманҳо ба ҳисоб меравад (расми 44). Ҳатто дар тамғаи давлат ҳам асп ахалтекӣ тасвир шудааст. Дар баҳри Каспий моҳидорӣ хуб ривоч ёфтааст.

Дар Туркменистон барои ривочи туризм ҳам эътибори калон дода истодаанд. Аз ҷумла, солҳои охир дар соҳили баҳри Каспий зонаи калони сайёҳии «Аваза» барпо карда шуд. (расми 45)

1. Баҳри Каспий ба мавқеи иқтисодӣ – географӣ ва хоҷагии Туркменистон чӣ гуна таъсир мерасонад?
2. Чаро Туркменистон аз ҷиҳати майдонаш дар Осиёи Миёна ҷойи дуюмро гирад ҳам, аз рӯи миқдори аҳоли дар минтақа ҷойи охиринро мегирад?
3. Ихтисоснокии саноати Туркменистонро кадом соҳаҳо ифода мекунад?
4. Мавқеи географӣ, шароити табиӣ ва ресурсҳои республикаи Туркменистон ва Қирғизистонро муқоиса намоед.

Майдонаш –
142 ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 9,1 млн.
Пойтахташ – Душанбе.

§ 38. Республикаи Тоҷикистон

Кӯҳҳои Помир, ресурсҳои обӣ ва гидро-энергетикӣ, қўли Сарез, водиҳои байниқўҳӣ, ресурсҳои замин, металлургияи ранга.

Республикаи Тоҷикистон дар ҷануби шарқи Осиёи Миёна, дар ҳудудҳои кӯҳҳои Ҳисор – Олой ва Помир ҷойгир шудааст. Дар шимол

бо Қирғизистон, шимоли ғарб ва ғарб бо Ўзбекистон, дар ҷануб бо Афғонистон ва дар шарқ бо Хитой ҳамсарҳад аст.

Мавқеи иқтисодӣ – географии он хеле ноқулай буда, сабаби он набудани имконияти баромадан ба уқёнуси Ҷаҳонӣ, дар шароити кӯҳҳои баланд мураккабнокии ривочи нақлиёти хушкигард аст.

Расми 46. Кӯҳҳои Помир дар Тоҷикистон.

Аз ҷиҳати шакли идоракунӣ Тоҷикистон республикаи президентӣ ҳисобида мешавад. Сохти маъмури ҳудуди он як қадар мураккаб буда, аз 2 – то вилоят ва 1 – то вилояти мухтор (Бадахшони Кӯҳӣ), 1 – то шаҳри Душанбе тобеи республика ва 13 – то ноҳия иборат аст. Пойтахташ шаҳр (Душанбе) дар ҷануби ғарбии мамлакат, дар водии Ҳисор ҷойгир шудааст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Тоҷикистон мисли ҳамсояи худ Қирғизистон мамлакати кӯҳсор аст. Зияда аз 90 % – и қисми калонашро қаторкӯҳҳои баланд ихота мекунад. Қисми шарқии Тоҷикистонро бо баландии миёна беш аз 4 ҳазор метр баланд будаи кӯҳҳои Помир ишғол кардаанд (расми 46). Нуқтаи аз ҳама баланди республика қўллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м) мебошад. Тоҷикистон аз ҷиҳати сейсмикӣ дар минтақаи ғаъол ҷойгир буда, дар республика заминларзаҳои саҳт содир шуда меистад.

Замини Тоҷикистон аз захираҳои маъданҳои гуногун бой аст. Хусусан дар ҳудуди он қонҳои қалони уран, тилло, нуқра ва маъданҳои полиметалҳо мавҷуданд. Аммо Тоҷикистон аз рӯйи ресурсҳои сӯзишворӣ – энергетикӣ бой нест.

Тоҷикистон яке аз давлатҳои бо об ва ресурсҳои гидроэнергетикӣ хуб таъминшуда ба ҳисоб меравад. Аз ҳудуди мамлакат дарёҳои аз ҳама сероби Осиёи Миёна – Панҷ, Вахш, Амударё, Сирдарё, Зарафшон ҷорӣ мешаванд. Қўлҳои Қароқўл, Сарез, Искандарқўл яке аз қўлҳои қалонтарини республика аст. Аз байни ин қўлҳо асосан қўли Сарез дар қўҳи Помир ҷойгир аст. Соли 1911 дар натиҷаи зилзилаи саҳт дар водии дарёи Мурғоб ба вучуд омадааст. Қўли машҳури сарбандӣ аст (расми 48).

Аҳоли. Миқдори аҳолии Тоҷикистон ба 9,1 млн. нафар баробар аст. Тоҷикистон дар байни давлатҳои Осиёи Миёна бо суръатҳои

баланди афзоиши табиӣи аҳоли ҷудо шуда меистад. Ба ғайр аз он, Тоҷикистон дар минтақа бо хеле паст будани ҳиссаи аҳолии шаҳр фарқ мекунад (27% соли 2018). Аҳолии пойтахт беш аз 800 ҳазор нафар аст. Ба тоифаи шаҳрҳои калон шаҳрҳои Хӯҷанд, Бохтар (собиқ Қӯрғонтеппа) ва Кӯлоб мансубанд.

Барои зироаткорӣ дорои шароити релефи кӯҳӣ нарасидани заминҳои кулай, қисми асосии аҳоли асосан дар пастиҳои байниқӯҳӣ ҷойгир шудаанд. Бо зичии баландии аҳоли водии Фарғонаи воқеи қисми шимолии мамлакат, водии Ҳисор ва Вахш алоҳида ҷудо шуда меистад. Дар кӯҳҳои Помир бошад, аҳоли дар водии дарёҳо ва дар қишлоқҳои хурди доманакӯҳҳо дар ҳолати парокандагӣ ҷойгир шудаанд.

Қариб 85% – и аҳолиро тоҷикон ташкил мекунанд. Дар таркиби миллии аҳоли дар ҷойи дуюм ба миқдори умумӣ беш аз 1 млн. нафар ўзбекҳо мебошанд. Онҳо асосан дар ҳудудҳои ҳамсарҳадӣ Ўзбекистон истиқомат мекунанд. Дар вилояти Бадахшони Кӯҳӣ бо баробари тоҷикон вакилони халқҳои таҳҷойи (ваханҳо, вушанҳо, ишқошимиҳо, ёзғуломиҳо ва дигарон) ва қирғизҳо зиндагӣ мекунанд.

Иқтисодиёт. Тоҷикистон дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ бо нишондодҳои нисбатан пастӣ ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ фарқ мекунад ва дорои иқтисодиёти аграрӣ – индустриалӣ аст.

Соҳаҳои саноати пешқадами Тоҷикистон метуллурияи ранга, маъдани кӯҳӣ, кимиё, масолеҳи сохтмон ва саноати сабук аст.

Расми 47. Объектҳои муҳими иқтисодӣ дар Тоҷикистон – СЭО дар дарёи Вахш (дар чап), заводи алюминии Тоҷикистон дар шаҳри Турсунзода (дар рост).

Корхонаи саноатии аз ҳама калон заводи алюминий дар шаҳри Турсунзода аст (расми 47). Дар байни соҳаҳои саноати сабук, саноати бофандагӣ аҳамияти калон дорад.

Расми 48. Кӯли Сарез.

Соҳаҳои асосии зироаткорӣ дар Тоҷикистон зироати ғалладона, пахтакорӣ, боғдорӣ ва ангурпарварӣ ба ҳисоб меравад. Пахта ва меваҳои гуногун, маҳсулотҳои содироти республика ҳисобида мешавад. Зироаткории обёришаванда дар водихои байникӯҳӣ хуб ривоч ёфтааст, аммо қисми аксарияти худудро ишғол кардани кӯҳҳои баланд ва зич ҷойгир шудани аҳоли ба нарасидани заминҳои шудгоршаванда оварда мерасонад. Чорводорӣ кӯҳӣ – яйловӣ ба говпарварӣ ва гӯсфандпарварӣ ихтисосонида шудааст. Дар қатори соҳаҳои хоҷагии қишлоқ кирмакпарварӣ ҳам аҳамияти калон дорад.

1. Хусусиятҳои мавқеи иқтисодӣ – географии Тоҷикистон ба кадом давлати Осиёи Миёна монанд аст? Сабабҳои онро эзоҳ диҳед.
2. Энергетикаи Тоҷикистон ба кадом ресурсҳои табиӣ таъя мекунад?
3. Ба ҷойгиршавии ҳудуди аҳолии Тоҷикистон кадом омилҳо таъсири калон расонадааст? Сабабҳои муаммои кам будани ресурсҳои замини мамлакат аз ҷиҳати иборат аст?
4. Омилҳои асосии иқтисодӣ- географии сохта шудани заводи калони алюминийро, ки Тоҷикистон маъданҳои алюминий кофта намегирад, фаҳмонед.

§ 39. Машғулооти амалӣ

1. Аз китоби дарсӣ ва аз маълумотҳои дар атлас будаи оиди давлатҳои Осиёи Марказӣ истифода бурда, дар дафтаратон чадвали зеринро пур кунед:

Тавсифи қиёсӣ – географии давлатҳои Осиёи Марказӣ

Хусусиятҳои асосии давлатҳо	Қазок-истон	Қирғиз-истон	Туркман-истон	Тоҷик-истон
Мавқеи географӣ: қулай ва ноқулай				
Майдон (ҳазор км ²)				

давомиаш

Аҳоли (млн. нафар)				
Зичии аҳоли (км ² нафар)				
Хусусиятҳои ҷойгиршавии аҳоли				
Релеф				
Канданиҳои ғоиданоки асосӣ				
Дараҷаи таъминнокӣ бо ресурси обӣ ва манбаҳои асосӣ				
Навъи асосии стансияҳои электрикӣ				
Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ				
Соҳаҳои асосии саноат				

2. Хусусиятҳои умумии шароити географии Қирғизистон ва Тоҷикистонро аниқ кунед ва онҳоро фаҳмонед.
3. Ҷиҳатҳои монандии Қазоқистон ва Туркменистонро аниқ кунед ва эзоҳ диҳед.
4. Мамлакатҳои Осиёи Марказиро аз ҷиҳати шароити табиашон ва хоҷагиашон ба ҷӣ гуна ду гурӯҳи фарқкунанда ҷудо кардан мумкин? Фикратонро асоснок кунед.
5. Ҷиҳатҳои пуркунандаи байниҳамаҷияи шароити географии давлатҳои Осиёи Марказиро ҷудо кунед.

§ 40. Республикаи Туркия

Осиёи хурд, Фракияи Шарқӣ, релефи кӯҳӣ, иқлими субтропикӣ, иқтисодиёти индустриал – аграрӣ, туризми байналхалқӣ.

Майдонаш – 780,6
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 81,3 млн.
Пойтахташ – Анқара.

Яке аз ҷиҳатҳои аз ҳама калон ва ба худ хоси республикаи Туркия бо мавқеи географияш вобаста аст. 97 % – и ҳудуди Туркия дар Осиёи Ҷануби Ғарбӣ 3 % бошад, дар Европайи Шарқӣ ҷойгир шудааст. Ҳудуди дар Осиё буда, асосан ба нимҷазираи Осиёи Хурд рост меояд. Қисми дар Европа буда, дар нимҷазираи Балкан воқеъ буда Фракияи Шарқӣ номида мешавад. Қисмҳои дар ду қитъа ҷойгиршудаи Туркияро баҳрҳои Сиёҳ ва Миёна бо ҳам пайваست мекунад, баҳри Мармар, гулӯгоҳҳои Бос-

фор ва Дарданелл чудо карда меистад. Соҳилҳои Туркияро дар шимол бо обҳои баҳри Сиёҳ дар ғарб обҳои баҳри Эгей, дар ҷануб обҳои баҳри Миёна мешӯянд.

Қулай будани мавқеи иқтисодӣ – географии мамлакат ба якҷанд баҳрҳо ҳамҷавор буданаш, аз ҳудуди он гузаштани нақлиётҳои хушкгард ва обии аҳамияти байналхалқӣ дошта, ки Европа ва Осиёро ва ҳавзаҳои баҳрҳои Миёна ва Сиёҳро мепайвандад ифода меёбад.

Туркия давлати унитарист. Соли 2017 Туркия аз республикаи парламентӣ ба республикаи президентӣ гузашт.

Пойтахташ шаҳри Анқара. Шаҳри аз ҳама калонаш бошад, Истанбул, дар соҳилҳои гулӯгоҳи Босфор ҷойгир аст. Аҳолии он беш аз 13 млн нафар буда, дар байни шаҳрҳои Европа яке аз ҷойҳои пешқадамо ишғол мекунад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Релефи ҳудуди Туркия асосан кӯҳӣ буда, қисми калонашро кӯҳсорҳои Осиёи Хурд ва Арманистон, кӯҳҳои Тавр ва Понтий ишғол мекунад. Ҳамвориҳо асосан дар наздикии баҳрҳо мавҷуданд. Ҳудуди Туркия бо дараҷаи баланди сейсмикӣ тавсифи шуда, зилзилаҳои саҳт тез – тез содир шуда меистад.

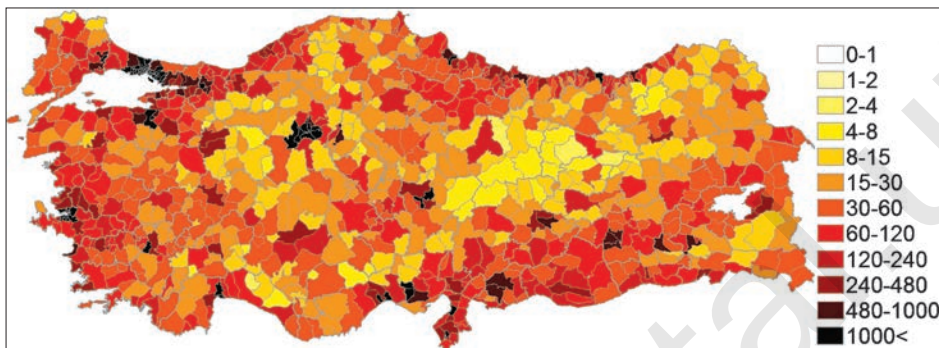
Иқлимаш субтропикӣ буда, дар ҳудудҳои ҳамҷавори баҳр сернам ва гарм, дар ҳудудҳои марказӣ ва шарқии мамлакат бошад, хушк ва шадид, яъне тобистонаш гарм, зимистонаш ниҳоят хунук аст. Бо туфайли кӯҳӣ будани релеф Туркия аз ресурсҳои гидроэнергетикӣ бой аст. Дарёҳои аз ҳама калонаш Фурот, Дачла, Қизилормок, кӯлҳои аз ҳама калонаш бошад, кӯлҳои Ван ва Туз мебошад.

Аҳоли. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли Туркия ба қатори 20 – то мамлакатаи якуми ҷаҳон дохил мешавад. Мувофиқи ҳолати соли 2018 аҳолиаш беш аз 81 млн. нафар аст. Афзоиши солонаи аҳоли дар атрофи 1,5 %. Лекин таваллудшавӣ аз нишондоди миёнаи ҷаҳон ва Осиё пасттар аст.

Дараҷаи урбанизатсия ба 75% баробар аст (соли 2018). Ба шаҳрҳои калон ба ғайр аз Истанбул ва Анқара, шаҳрҳои Измир, Бурса, Адана, Анталиа ва дигарон мансубанд. Аксарияти шаҳрҳои бузург дар ҳудудҳои ғарбӣ ва ҷанубии наздибаҳрӣ ҷойгир шудаанд.

Аҳоли дар ҳудуди Туркия ноҳамвор ҷойгир шудааст (расми 49). Дар қисми шимолӣ ғарбии ҳамҷавори баҳри Мармар аҳоли хеле зич ҷойгир аст. Аз ҷумла 1/5 қисми аҳолии мамлакат дар Фракияи

Шарқӣ истиқомат мекунад. Дар ҳудудҳои марказӣ ва шарқии кӯҳии мамлакат аҳоли нӣҳоят кам аст.

Расми 49. Зичии аҳолии Туркия (км² нафар).

Дар таркиби этникии аҳоли туркҳо аксариятро ташкил медиҳад. (беш аз 75 %) Дар ҷануби шарқии мамлакат курдҳо истиқомат мекунанд, онҳо зиёда аз 15% – и ҷамъи аҳолии мамлакатро ташкил медиҳанд. Дини асосӣ дини ислом ба ҳисоб меравад.

Иқтисодиёт. Туркия аз рӯи ҳаҷми МУД ба қатори 20 давлати пешқадами ҷаҳон дохил шуда, дорои истеҳсоли саноати бузург ва хоҷагии қишлоқ мебошад. Соҳаҳои бофандагӣ, дӯзандагӣ, чарму пойафзол, автомобилсозӣ, электротехника, маъдану металлургия, масолеҳи сохтмон, хӯрокворӣ ва фармасевтикаро дар бар мегирад. Ин гуна ихтисос намудан дар зери таъсири омилҳои ресурсҳои меҳнат, ашёи хом робитаҳои савдои беруна ва нақлиёт ташаккул ёфтааст. Саноат асосан дар ғарби мамлакат хуб ривоч ёфтааст, ҳудудҳои дохилӣ бошад, дорои иқтисодиёти аграрианд.

Аз ресурсҳои агроиқлимӣ ва обӣ Туркия бой буда, дар парвариши маҳсулотҳои гуногуни хоҷагии қишлоқ (мева, чормағз, ангур, сабзавот, чой, найшакар, зайтун, тамоку, пахта) дар миқёси ҷаҳон алоҳида ҷудо шуда меистад. Туркия дар ҷаҳон яке аз содироткунандаи аз ҳама калони маҳсулотҳои аграрӣ мебошад. Ҳудуди Туркия аз ресурсҳои табиӣ, таърихӣ – маданӣ, рекратсионӣ, ёдгориҳои ноёб бой аст (расми 50). Аз ин сабаб дар иқтисодиёти давлат туризм аҳамияти калон дорад. Туркия барои қабул намудани сайёҳони хориҷӣ ба яке аз 10 – то давлатҳои пешқадам мебошад.

Расми 50. Ёдгориҳои машхури таърихи Туркия: Аё – София дар Истамбул (дар чап) ва вайронаҳои қадимии шаҳри Эйфес дар наздикии Измир (дар рост).

1. Мавқеи иқтисодӣ – географии Туркия кадом хусусиятҳо дорад ва ба ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакат чӣ гуна таъсир мекунад?
2. Соҳаҳои пешқадами саноати Туркия кадомҳоянд?
3. Дар Туркия барои ривҷи туризм чӣ гуна шароит ва ресурсҳо мавҷуд?
4. Тафовутҳои ҷойгиршавии ҳудудии аҳолии мамлакатро эзоҳ диҳед.

§ 41. Республикаҳои Исломии Эрон, Афғонистон ва Покистон

Давлати теократӣ, ҳолати сиёсӣ – географӣ, ҷамоашии ҳудудӣ, рельефи мураккаб, ғайлонокии сейсмикӣ, аҳолии бисёрмиллат, баҳри Каспӣ, халиҷи Форс.

ЭРОН

Майдонаш – 1648 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 81,6 млн. Пойтахташ – Техрон.

Республикаи Исломии Эрон дар ҳудуди Осиёи Ҷануби Ғарбӣ ҷойгир шуда, аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодӣ ва аҳоли яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон аст. Соҳилҳояшро дар ҷануб обҳои баҳри Арабистон ва халиҷи Форс, дар шимоли ғарб баҳри Каспӣ ихота кардааст. Мавқеи иқтисодӣ – географии он аз ҳисоби гузаштани роҳҳои нақлиётӣ, ки давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ ва Марказиро пайваست мекунад, қулай аст.

Шакли идоракунии – республикаи теократӣ (динӣ) аст. Сарвари давлат – раҳбари Олӣ, рӯҳонии маратабаи олидоштаи мусулмонони шиа (Оятулло).

Расми 51. Шаҳри Техрон.

Президент бошад, дар Эрон шахси дуюмини давлат ба ҳисоб меравад. Пойтахташ шаҳри Техрон дар қисми шимоли ғарбии мамлакат, дар доманаи қаторкӯҳи Элбурс ҷойгир аст (расми 51).

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Релефи ҳудуди Эрон аз якҷанд қаторкӯҳҳо ва пастиҳои мобайни онҳо иборат аст. Иқлими ҳудудҳои шимолу ғарбиаш суб-

тропикии нам, дар ҳудудҳои марказӣ ва шарқӣ субтропикии хушк, халиҷи Форс бошад, дорои типии гарм ва хушк аст. Дар пастиҳои байниқӯҳӣ иқлими шадиди континенталӣ ва ниҳоят хушк ҳукмрон аст. Олами наботот ва ҳайвоноти ин ҷойҳо ниҳоят камбағал буда, аз биёбонҳои сангзор ва шӯрхок ташаккул ёфтаанд. Дар ҳудудҳои наздики баҳри Каспий дар шароити иқлими нам ҷангалҳо васеъ паҳн шудаанд.

Боигариҳои минералии дорои аҳамияти иқтисодии аз ҳама калон захираҳои бузурги нафт ва газ мебошад. Қонҳои нафт ва газ асосан дар халиҷи Форс ва ҳудудҳои назди баҳри Каспий ҷойгир шудааст. Дар Эрон қонҳои мис, оҳан, манган, маъданҳои полиметаллҳо ҳам мавҷуд мебошад.

Аҳоли. Аз рӯйи миқдори аҳолиаш ба қатори 20 – то мамлақати пешқадами дунё дохил мешавад. Солҳои охир бо туфайли камбудани таваллуд суръати афзоиши табиӣ аҳоли суст шуда истодааст. Дарачаи урбанизатсия аз 70 % баланд аст. Ба ғайр аз Техрон, ки қариб 9 млн. аҳоли дорад, Машҳад, Қараҷи Исфохон, Табрез ва дигар шаҳрҳои «миллионер» мавҷуд мебошад. Аҳоли ноҳамвор ҷойгир шуда, асосан дар қисми ғарбӣ зич истиқомат мекунад. Дар ҳудудҳои биёбонӣ аҳолии доимӣ нест.

Эрон давлати бисёрмиллат, аст. Зиёда аз 60 % – и аҳолиро форсҳо ташкил медиҳанд. Бо баробари форсҳо озарбайҷонҳо, қурдҳо, арабҳо, туркманҳо, арманҳо ва дигар миллатҳо зиндагӣ мекунанд. Дар таркиби динии аҳоли мусулмонони шиа пешқадаманд.

Иқтисодиёт. Эрон дар байни давлатҳои Осиёи Ҷануби Ғарбӣ бо салоҳияти иқтисодии худ, чун Туркия ва Арабистони Саудӣ алоҳида ҷудо шуда меистад. Соҳаҳои пешқадами саноат: нафт ва азнавқоркарди нафт, газ, металлургия, мошинасозӣ, бофандагӣ ва хӯрокворӣ.

Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ: зироати ғалладона, боғдорӣ, ғўсфандпарварӣ, бузпарварӣ ва говпарварӣ. Дар баҳри Каспий моҳидорӣ хуб ривоч ёфтааст. Яке аз маҳсулотҳои қимматбаҳои соҳаи моҳидорӣ икраи сиёҳ буда, Эрон дар содироти он дар ҷаҳон пешқадам аст. Ба ғайр аз он Эрон бо бофтани гилем ҳам ба дунё машҳур аст.

АФҒОНИСТОН

Республикаи Исломии Афғонистон дар ҳудуди пайваستшавии Осиёи Ҷануби ғарбӣ, Марказӣ ва Ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Имконияти баромадан ба уқёнуси Ҷаҳонӣ надорад. Агар магистралҳои нақлиёти ҳудудҳои гуногуни қитъаи Осиёро пайваस्तкунанда сохта шавад, мавқеи иқтисодӣ – географии он хуб мешавад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Қисми калони ҳудуди Афғонистонро, асосан қисмҳои марказӣ ва шарқиро кӯҳҳои баланд, ҳудудҳои шимолӣ ва ҷануби ғарбиро ҳамвориҳои наздикӯҳӣ ишғол кардаанд. Дар Афғонистон зилзилаҳои саҳт тез – тез рӯй дода меистад. Афғонистон ба ресурсҳои гуногуни минералӣ (ангишт, нефт, оҳан, мис, марганец ва диг.) бой, аммо онҳо хеле кам истихроҷ мешавад. Ба Афғонистон иқлими континенталӣ, тропикӣ ва супротропикӣ хос аст. Аз пирияхҳои кӯҳҳои баланд дарёҳои бисёр сар шуда, баъзеашон пурра барои обёрӣ сарф мешаванд.

Майдонаш – 652,8
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 36,5 млн.
Пойтахташ – Кобул.

Аҳоли. Афғонистон ба тоифаи давлатҳои аҳолиаш бо суръатҳои тез афзӯдаистода, дохил мешавад (дараҷаи афзоиши солона аз 2,5 % баланд). Аҳоли, асосан дар ҳамвориҳои наздикӯҳӣ ва дигар водии байниқӯҳӣ зиндагӣ мекунанд. Ҷамагӣ аз 1/4 аҳоли дар шаҳрҳои истиқомат мекунанд. Шаҳри аз ҳама калон пойтахти мамлакат Кобул, аҳолиаш дар атрофи 3 млн. нафар аст. Шаҳрҳои Ҳирот ва Мазори Шариф шаҳрҳои нисбатан бузург ҳисобида мешавад (расми 52).

Таркиби этникии аҳоли мураккаб буда, аз пуштунҳо, тоҷикон, ўзбекон, ҳазораҳо, белуҷиҳо ва туркманҳо иборат аст. Дар ҳудудҳои шимолии сарҳадӣ бо Ўзбекистон 2 млн. ўзбекҳо истиқомат мекунанд.

Иқтисодиёт. Афғонистон давлати аграрии аз ҷиҳати иқтисодӣ суст ривочёфта аст. Барои ривочёбии иқтисодӣ ёрии молиявӣ аз та-

Расми 52. Масҷиди Кӯк дар шаҳри Мазори – Шариф.

рафи давлатҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналхалқӣ расонида шуда, аҳамияти калон дорад.

Асоси хоҷагии қишлоқро зироаткорӣ ташкил медиҳад. Дар зироаткорӣ парвариши зироати ғалладона, пахта, мева ва ангур роли муҳим мебозад. Аз соҳаҳои чорводорӣ гӯсфандпарварӣ (қарокӯлпарварӣ) ва бузпарварӣ аҳамияти калон дорад. Барои тайёр наму-

дани пӯсти қарокӯлӣ Афғонистон дар ҷаҳон дар ҷойи якум меистад. Саноат ба дараҷаи сусти ривож ёфтааст. Корхонаҳои саноатӣ дар асоси ёрии молиявӣ аз тарафи ҳамҷамъияти ҷаҳон сохта мешавад.

ПОКИСТОН

Майдонаш – 803,9 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 200,6 млн. Пойтахташ – Исломобод.

Республикаи Исломии Покистон дар ҷануби Осиё ҷойгир аст. Ҳудудаш дар ҷануб бо баҳри Арабистон шуста мешавад. Хусусияти мусбӣи мавқеи географии он – гузаштани роҳҳои нақлиёти баҳрӣ ва хушкігарди дорони аҳамияти байналхалқӣ, ҷиҳатҳои манфиаш ҷойгиршавии вазъияти беқарори сиёсӣ дар минтақа мебошад. Ҳолати географии сиёсӣ бо Ҳиндустон дар бораи Кашмир низоҳҳои ҳудудии бисёрсола ва ҳудудҳои сарҳадӣ ба

давлати ҳамсоии Афғонистон, ки гурӯҳи «Толибон» онро зери назорати худ нигоҳ медоранд, тавсиф меёбад.

Покистон аз ҷиҳати сохти идоракунӣ республикаи парламентӣ, аз нуқтаи назари сохти маъмурӣ – сиёсӣ давлати федеративӣ аст. Федератсияи Покистон 4 – то провинсия ва ҳудуди федералиро дар бар мегирад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Қисмҳои шимолӣ ва ғарбии Покистон бо кӯҳҳои баланд банд бошанд, ҳудуди шарқӣ ва ҷанубиаш бошад, аз ҳамворихо иборат аст. Қисми калони мамлакатро водии дарёи Ҳинд, ки аз мамлакати ҳамсоии Ҳиндустон сар шуда, ба

бахри Арабистон мерезад, ишғол мекунад. Худудҳои ҳамворӣ дорои захираҳои нефт, газӣ табиӣ, ангишт ва намак бошад, қисми кӯҳӣ аз қонҳои гуногуни металлҳо бой аст. Дар худуди асосии Покистон иқлими гарми тропикӣ ҳукмрон аст. Барои ҳамин ҳам дар қисми ҳамворӣ ландшафтҳои биёбон ва нимбиёбон васеъ паҳн шудаанд.

Расми 53. Карачи – шаҳри калонтарини Покистон.

Аҳоли. Покистон аз рӯйи миқдори аҳоли ба қатори 10 то давлати бисёрахолidoшта дохил мешавад. Суръатҳои афзоиши табиӣ солана аз 2 % баланд, яъне дар як сол ба 4- 4,5 млн нафар баробар аст. Дараҷаи урбанизатсия дар атрофи 40 % мебошад. Шаҳри аз ҳама калони мамлакат – Карачи зиёда аз 15 млн. нафар аҳоли дорад. (расми 53) Шаҳр дар соҳили баҳри Арабистон ҷойгир аст. Шаҳрҳои дигари бузург – Лаҳор, Фейсалобод, Равалриндӣ мебошад.

Қариб 45 % – и аҳолиро панҷобиҳо ташкил медиҳад. Дар таркиби миллии аҳоли, пуштунҳо, синдҳо, белуҷиҳо бештаранд.

Иқтисодиёт. Покистон давлати индустриал – аграрии иқтисодиёташ ривҷёфта аст. Соҳаи пешқадами саноат – саноати сабук мебошад. Хусусан, саноати бофандагӣ бо ҳаҷми калон маҳсулоти содиротбоб истеҳсол мекунад. Ба ғайр аз он саноати металлургия, мошинасозӣ, кимйе, хӯрокворӣ ва чарм ҳам ривҷ ёфтааст.

Соҳаи асосии хоҷагии қишлоқ зироаткорӣ буда, ба парвариши гандум, шолӣ, найшакар, пахта ихтисосонида шудааст. Дар таркиби содироти мамлакат газворҳо, шолӣ, пахта, маҳсулотҳои чармин ва гилемҳо мавқеи муҳим дорад.

1. Мавқеи иқтисодӣ – географии Эрон, Афғонистон ва Покистонро муқоиса кунед. Мавқеи иқтисодӣ – географии кадом давлат ноқулай аст?
2. Дар ресурсҳо ва шароити табиӣ се давлат кадом ҷиҳатҳои монанд мавҷуд аст?
3. Шароити табиӣ ба ҷойгиршавии се давлат чӣ гуна таъсир расонидааст?
4. Барои ривҷёбии иқтисодиёти Афғонистон ба кадом омилҳо таъкирдан мумкин ва барои аз онҳо самаранок истифода бурдан чӣ гуна шароитҳо барпо кардан лозим?

§ 42. Республикаи Халкии Хитой

Осиёи Шарқӣ, уқёнуи Ором, давлати сотсиалистӣ, ҳамвориш Бузургӣ Хитой, ресурсҳои гидроэнергетикӣ, давлати бисёрмиллата, урбанизатсия.

Майдонаш – 9599 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 1394 млн. Пойтахташ – Пекин.

Республикаи Халкии Хитой дар Осиёи Шарқӣ ҷойгир шудааст. Соҳилҳояшро дар Шарқ баҳрҳои уқёнуи Ором мешӯяд. Хитой дар ҳушкӣ бо 15 – то давлат ҳамҳудуд аст. РХХ аз ҷиҳати бузургии ҳудудаш дар байни давлатҳои ҷаҳон ҷойи сеюм аз рӯи миқдори аҳоли ва ҳаҷми истеҳсоли бошад, ҷойи якумро ишғол мекунад.

Қулай будани мавқеи иқтисодӣ – географии дорои Хитой имконияти бевосита баромадан ба соҳилҳои уқёнуи Ором муайян карда мешавад.

РХХ яке аз давлатҳои бошумори сотсиалистии дар харитаи ҳозираи сиёсии ҷаҳон мебошад. Дар сохти идоракунии ва ҳаёти сиёсии давлат аҳамияти ҳалқунанда ба ҳизби коммунистӣ мансуб буда, сардори ҳизб дар айни вақт роҳбари давлат ва раиси Республикаи Халкии Хитой ҳисобида мешавад. Аз ҷиҳати маъмурӣ – ҳудудӣ дар таркиби Хитой 23 то провинсия, 5 – то ноҳияи мухторӣ (автономӣ), 4 – то шаҳри тобегӣ марказ, ва 2 – то ноҳияи махсуси маъмурӣ (Гонконг ва Макао) мавҷуд аст. Мустамликаи собиқ Британияи Кабир Гонконг (Сянган) соли 1997, мустамликаи собиқ Португалия Макао (Аомин) соли 1999 ба таркиби Хитой дохил шуданд.

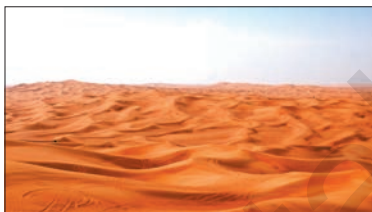
Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Хитой аз сабаби ишғол намудани ҳудуди калон бо шароити табиӣ, хусусан релеф ва ғуногунии иқлим чудо шуда меистад. Дар қисми шарқӣ ҳамвориҳо ва кӯҳҳои ҳамвор ва сеъ паҳн шуда бошад, ҳудудҳои ғарбиашро кӯҳҳои баланд ва пастҳои миёникӯҳии дорои хусусияти биёбонӣ дошта, ишғол мекунад (расмҳои 54–55). Ҳудуди мамлакат аз Шимол ба ҷануб 4 ҳазор км, аз ғарб ба шарқ 4,5 ҳазор км тӯл кашиданад дар иқлимаш тафовутҳои ҳудудӣ мавҷуд.

Хитой давлати аз ресурсҳои табиӣ бой аст. Аз ресурсҳои сӯзишворӣ – энергетикӣ ангишт, нефт, газ ва сланетси сӯзанда хеле бисёр аст. Асосан захираҳои ангиштсанг калон аст. Хитой ба маъданҳои ғуногуни

металлҳои сиёҳ ва ранга хуб таъмин шудааст. Хитой аз рӯйи истихроҷи металл ва ғудохтани он дар ҷаҳон ҷойҳои пешқадамро ишғол мекунад. Дар Хитой дарёҳои аз ҳама бузурги Евроосиё ба монанди Янтси, Хуанхе, Амур ҷорӣ мешавад. Аз рӯйи ҳаҷми ресурсҳои гидроэнергетикӣ Хитой дар дунё ҷойи якумро ишғол мекунад.

Расми 54. Ҳамвориҳои Бузурги Хитой.

Расми 55. Ландшафти биёбон дар Хитойи Ғарбӣ.

Аҳоли. Мувофиқи ҳолати соли 2018, аз рӯйи миқдори аҳоли Хитой (1 млрд.394 млн.) дар ҷаҳон давлати пешқадам аст. Дар замони ҳозира дар Хитой зиёда аз 18 % – и аҳолии ҷаҳон зиндагӣ мекунад. Дар Хитой дар давоми якчанд даҳсолаҳо (то соли 2016) барои кам кардани афзоиши аҳоли сиёсати давлатии «ба як оила як фарзанд» якчанд қонунҳо қабул карда шуда буд. Дар таъсири он афзоиши табиӣ, ба соли 2018 омада то 0,5 % фурумад, лекин ба он нигоҳ накарда аҳолии Хитой дар як сол ба 7 – 8 млн. нафар зиёд мешавад.

Аз ҷиҳати таркибӣ этникӣ Хитой давлати бисёрмиллата ҳисоб мешавад. Бештар аз 90 % – и аҳолии Хитойро хитойӣҳо – ханҳо ташкил медиҳад. Аммо мувофиқи маълумотҳои расмӣ, дар мамлакат ба ғайр аз ханҳо 55 – то миллатҳои маҳаллӣ ва халқҳо зиндагӣ мекунад. Аз онҳо аз ҳама калонашон – уйғурҳо, муғулҳо, тибетҳо, дунганҳо, манҷурҳо ва дигарон аст (расми 56).

Хитойӣҳо (ханҳо)

Уйғурҳо

Тибетҳо

Расми 56. Хитой – давлати бисёрмиллата.

Дини конфутсӣ дар Хитой васеъ паҳн шудааст. Бо баробари ин дар Хитой микдори ба динҳои даосизм, буддой, ислом ва християнӣ эътиқодкунандагон зиёд аст. Муслмонҳо асосан дар ноҳияи мухтори Шинҷон – Уйғур истиқомат мекунанд.

Аҳолии мамлакат аз ҷиҳати ҳудудӣ ноҳамвор тақсим шудааст. Зичии миёнаи аҳоли дар ҳар як км² 145 нафарро ташкил медиҳад, ин нишондиҳанда дар ҳамвориҳои байни дарёҳои Хуанхэ ва Янтсзи 800 – 1000 км² нафарро, дар пахнои баланди кӯҳи Тибет бошад, 1-2 км² нафарро ташкил медиҳад. 90 % – и аҳоли дар қисми 1/3 ҳиссаи ҳудуди мамлакат истиқомат мекунад.

Дар Хитой сои 2011 ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 50 % гузашт ва ҳоло дараҷаи урбанизатсия дар атрофи 60 % аст. Ба қатори шаҳрҳои аз ҳама бузурги мамлакат Шанхай, Пекин, Гонконг, Чинду, Гуанҷжоу, Тяньсин, Ухан ва дигарон дохил мешаванд.

1. Хусусиятҳои сохти давлати Хитой аз ҷиҳати иборат аст?
2. Тафовутҳои шароити табиӣ қисмҳои шарқӣ ва ғарбии Хитойро эзоҳ диҳед.
3. Барои ба тартиб овардани афзоиши табиӣ аҳолии Хитой чӣ гуна сиёсати давлатӣ дар давоми солҳои зиёд пеш бурда шудааст?
4. Ба ҷойгиршавии аҳолии Хитой шароити табиӣ чӣ хел таъсир расонидааст?

§ 43. Иқтисодиёт ва ноҳияҳои иқтисодии Хитой

Маҳсулоти умумии дохила (МУД), саноат, маҷмӯаи сӯзишворӣ – энергетикӣ, мошинасозӣ, СЭО – и «Се дара», зироаткорӣ, зонаҳои иқтисодӣ.

Хитой аз рӯйи ҳаҷми маҳсулоти умумии дохила дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Вале аз рӯйи нишондоди истехсоли маҳсулот ба ҳар сари аҳоли он ба дараҷаи оддии рӯ ба ривож аст. Таъкид кардан лозим аст, ки солҳои охир иқтисодиёти Хитой бо суръат боло меравад.

Саноат. Дар Хитой тамоми соҳаҳои саноат ба дараҷаи баланд ривож ёфта, аз рӯйи истехсоли навъҳои гуногуни маҳсулотҳои саноат дар ҷаҳон ҷойҳои якум ё дуумро мегирад. Аз ҷумла аз ҷиҳати истихроҷи ангишт, истехсоли энергияи энергетикӣ, пӯлод, ҷӯян, алюминий, кобальт ғудохтани металлҳои ранга ва сиёҳ,

чўбтайёркунӣ, истеҳсоли автомобил, киштӣ, маҳсулотҳои гуногуни электрикӣ, нуриҳои минералӣ, цемент, қоғаз, газворҳо, либосворӣ ва пойафзол РХХ дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад. Дар географияи саноат тағйиротҳои калон содир шуда истодааст. Агар дар Хитой дар солҳои 70 – 80 уми асри XX бештар аз 2/3 ҳиссаи корхонаҳои саноатӣ дар ҳудудҳои соҳили баҳр ҷойгир шуда бошанд, ҳоло дар ноҳияҳои дохилии кам аз ҳудудшуда ҳам саноаткунонидан бо суръат пеш бурда мешавад.

Расми 57. Ифлосшавии ҳаво дар шаҳри Пекин.

Соҳаи такаюғҳӣ саноат – саноати сӯзишворӣ – энергетикӣ ба шумор меравад. Соле зиёдтар аз 3.5 млрд. тонна ангишт истихроҷ карда мешавад. Конҳои асосии он дар ҳудудҳои шимоли шарқӣ ва шарқии мамлакат ҷойгир аст. Хитой аз соли 2012 то ҳозир аз рӯйи ҳаҷми истеҳсоли энергияи электрикӣ дар ҷаҳон ба ҷойи дуюм баромад. Мамлакат дар як сол қариб 6 трлн. Kw.h. энергияи электрикӣ истеҳсол мекунад. Дар соҳа саҳми СЭГ аз 85 % зиёд буда, 2/3 ҳиссаи сӯзишвории дар СЭГ истифодашаванда бошад, аз ангишт иборат аст. Аз сабаби бо суръати баланд ривоч ёфтани энергетика вазъияти экологӣ дар шаҳрҳои бузургтарини Хитой хеле бад шуд (расми 57). Солҳои охир барои зиёд кардани стансияҳои электрикии ба ресурсҳои азнавбарқароршаванда асос ёфта, СЭО ва СЭА эътибори калон дода мешавад. Аз ҷумла дар дарёи Янтсзи дар дунё аз ҳама бузург – СЭО– и «Се дара» (Санся) сохта шудааст (расми 58).

Саноати мошинасозӣ дар Хитой бо суръат ривоч меёбад. Дар мамлакат аз телевизор ва техникаи хизмати маишӣ сар карда, то автомобил, компютер, маҳсулотҳои гуногуни ченкунӣ ва техникаи барқӣ истеҳсол карда мешавад.

Саноати сабук ва ҳӯрокворӣ соҳаи пешқадами саноат аст. Асосан саноати бофандагӣ ва чарму пойафзол дар ҳаҷми калон маҳсулот истеҳсол мекунад.

Расми 58. СЭО (стансия)- и «Се дара» дар дарёи Янтсзи.

Расми 59. Майдонҳои шолӣ дар Хитой.

Хочагии қишлоқ. Қисми асосии хочагии қишлоқи Хитой зироаткорӣ аст. Қисми асосии тамоми майдонҳо бо зироати ғалладона, асосан бо шолӣ банд мебошад (расми 59). Хитой дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯйи ҳаҷми гандум, шолӣ, картошка, сабзавот, мева, маҳсулотҳои полизӣ, ангур, чой, ҳосили умумии тамоку, гӯсфанд, буз, ҳук миқдори парранда, гӯшт, мӯина, тухм, асал ва моҳӣ ҷойи якумо мегирад.

Хитой эҳтиёҷи ба маҳсулотҳои асосии хӯрокворӣ будаи худро аз ҳисоби қувваи худ қонеъ мекунад. Хитой 9 % – и тамоми майдонҳои кишти ҷаҳонро дар бар мегирад. Аҳолии худро, ки зиёда аз 18 % – и инсониятро ташкил медиҳад аз ҳисоби ресурсҳои худ бо маҳсулотҳои хӯрокворӣ таъмин мекунад. Ин ҳолат самаранокии баланди меҳнато дар хочагии қишлоқ нишон медиҳад.

РХХ мувофиқи ҳолати соли 2018 ҳамкори бузурги савдои берунаи Ўзбекистон ҳисоб мешавад, чунки вай дар байни ҳамкорҳои худ оид ба содирот ва воридот бо Ўзбекистон дар гардиши савдо мавқеи пешқадам дорад.

Ноҳияҳои иқтисодӣ. Хитой бо ноҳияҳои иқтисодии Хитойи Шарқӣ, Марказӣ ва ғарбӣ ҷудо мешавад. Дар байни онҳо ноҳияи иқтисодии Шарқӣ аз ҳамаи ҷиҳатҳо, салоҳияти табиӣ, иҷтимоӣ ва демографӣ ва иқтисодии худ пешқадамтар аст. Дар он маврид, асосан ҳудудҳои наздизоҳилии шаҳрҳои Шанхай, Пекин, Тяньзин, Юан, Гуанчжоу мавқеи алоҳида доранд. Сиёсати минтақавӣ ба амал ҷоришаванда дар мамлакат барои ривочи ноҳияҳои бойи Марказӣ ва Ғарбӣ ва саҳми ин ҳудудҳоро баланд бардоштан дар иқтисодиёти милли равона карда шудааст.

1. Мавқеи Хитойро дар хочагии ҷаҳон тавсиф кунед.
2. Дар Хитой асосан кадом соҳаҳои саноат хуб ривоч ёфтааст?
3. Барои ҷӣ зироаткорӣ дар Хитойи Шарқӣ асосан ба таври интенсивӣ ривоч ёфтааст?
4. Ба тафовутҳои байни ноҳияҳои иқтисодии Хитойи Шарқӣ, Марказӣ ва Ғарбӣ кадом омилҳои географӣ таъсир мерасонанд?

§ 44. Республикаи Корея

Мамлакати нимҷазиравӣ, платформаи қадим, рельефи кӯҳӣ, норасоии ресурсҳои замин, зичии аҳоли, давлати якмиллата, мамлакати нави индустриалӣ, ривочи иқтисодӣ

Майдонаш – 99.4
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 51,8 млн.
Пойтахташ – Сеул.

Республикаи Корея дар Осиёи Шарқӣ дар нимҷазираи Корея ҷойгир аст. Соҳилҳояшро аз шарқ баҳри Япон (дар Корея баҳри Шарқӣ меноманд) дар ғарб баҳри Зард (дар Корея баҳри ғарбӣ меноманд) дар ҷануб гулӯгоҳи Корея ва баҳри Хитойи Шарқӣ (дар Корея баҳри Ҷанубӣ меноманд) бо обҳояш мешӯяд. Республикаи Корея дар шимол бо Республикаи Халқии Демократии Корея (РХДК) ҳамхудуд аст. Ба Республикаи Корея қариб 3000 то ҷазираҳо мансуб буда, аз онҳо калонтаринаш ҷазираи – Чеджудо ҳисобида мешавад.

Шакли идоракунӣ – республикаи президентист. Аз ҷиҳати маъмурӣ – ҳудудӣ ба 9 – то провинсия, 6 – то шаҳри баробарҳукуки провинсия ва ба 1 – то шаҳри мақоми алоҳида дошта ҷудо шуда, давлати унитарӣ ҳисобида мешавад. Пойтахташ шаҳри Сеул – дар қисми шимоли ғарбии мамлакат ҷойгир аст (расми 60).

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Республикаи Корея дар платформаи қадима ҷойгир шудааст, рельефаш асосан аз кӯҳҳои баландиаш миёнаи сохти майдашуда иборат аст (расми 61). Релефаш кӯҳӣ буда, дар Республикаи Корея барои зироаткорӣ заминҳои қорам кам аст ва ин ҳолат корейгӣҳоро водор мекунад, ки аз замин самаранок истифода баранд.

Аз канданиҳои ғоиданок дар мамлакат ангишт, оҳан, руҳ, сурб, конҳои оҳан мавҷуд, лекин захираҳои онҳо нисбатан кам буда, Республикаи Корея эҳтиёҷҳои худро ба мавҷҳои гуногуни ашёи хом бештар аз ҳисоби воридот қонеъ мекунад.

Иқлими Корея мӯътадил буда, дар зерӣ шамолҳои муссонӣ ташаккул меё-

Расми 60. Шаҳри Сеул.

Расми 61. Кӯҳҳои Республикаи Корея.

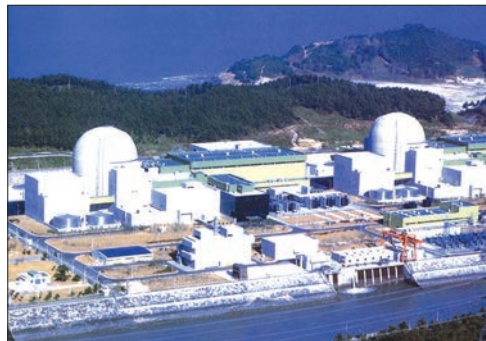
бад. Тобистонаш гарм ва хушк буда, дер давом мекунад, зимистонаш на онқадар хунук, лекин хушк аст. Дарёҳои сероб дорои имкониятҳои бой аст. Дарёҳои аз ҳама калонтарин – Нактонган ва Ханган мебошад. Қисми калони худудаширо ҷангалзорҳои омехтаи сӯзанбарг ва пахнбарг ишғол кардааст.

Аҳоли. Дар республикаи Корея беш аз 51 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунад (соли 2018). Республикаи Корея аз аксарияти мамлакатҳои Корея бо дараҷаи пасти афзоиши табиӣ ҷудо меафтад (солоне 0,1 – 0,2 %). Ба баланси мусбии динамикаи аҳолии мамлакат мигратсияи беруна ҳам таъсир мерасонад.

Республикаи Корея давлати баланди урбанизатсияшуда, зиёда аз 80 % – и аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Ба шаҳрҳои калонтарин ба ғайр аз Сеул, Пусан, Тегу, Инчхон, Кванчжу ва Теджон дохил мешаванд.

Қариб 99 % – и аҳолиро корейгҳо ташкил мекунанд. Динҳои васеи пахншуда буддӣ ва христианӣ ба ҳисоб меравад.

Дар Республикаи Корея зичии миёнаи аҳоли ба 1 км² беш аз 500 нафар рост меояд. Дар ҳудудҳои наздизоҳилии ҷанубӣ ва ғарбии релефаш нисбатан ҳамвори мамлакат зичии аҳоли ба дараҷаи баланд аст.

Расми 62. Республикаи Корея яке аз давлатҳои пешсафи дунё дар соҳаҳои киштисозӣ ва энергетикаи атомӣ.

Иқтисодиёт. Республикаи Корея аз солҳои 1980 сар карда дар ривочи иҷтимоӣ – иқтисодӣ ба муваффақияти бузург ноил гашт. Асосан дар соҳаи саноат ривочёбӣ ба ҷашм расид, барои ҳамин ҳам Республикаи Корея ба гурӯҳи мамлакатҳои нави индустриалӣ дохил карда шуд. Дар замони ҳозира Республикаи Корея аз рӯйи ҳаҷми МУД ба қатори 15 то мамлакатҳои нави индустриалӣ дохил мешавад.

Соҳаҳои аз ҳама муҳими саноат автомобилсозӣ, киштисозӣ, электротехника ва электроника, энергетикаи атомӣ, металлургия, кимиё ва нефту кимиё, саноати сабук ба ҳисоб меравад (расми 61). Хусусан дар ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли киштӣ ҷойи кумро ишғол мекунад. Ба ғайр аз он дар ғудохтани пӯлод, ҷӯян, рӯх, сурб, истеҳсоли автомобилҳо ва қисмҳои эҳтиётии онҳо, маҳсулотҳои полимерӣ Республикаи Корея ба панҷгонаи якуми ҷаҳон дохил мешавад. Республикаи Корея бо мавҷуд будани корпоратсияҳои трансмиллии машҳури дунё «Samsung-Elektroniks» ва «Posko» ҷудо шуда меистад.

Дар зироаткорӣ шиликорӣ, сабзавот, мева ва ангурпарварӣ аҳамияти муҳим дорад. Чорводорӣ барои гӯшту шир, говпарварӣ ва хукпарварӣ ривоч ёфтааст.

Республикаи Корея аз рӯйи ҳаҷми содирот ба қатори 10 – то мамлакатаи пешқадами дунё дохил мешавад. Мувофиқи маълумотҳо дар соли 2018 байни ҳамкорҳои савдои Ёзбекистон аз рӯйи гардиши савдои беруна баъди Хитой, Россия, Қазоқистон ва Туркия ҷойи 5 – умро гирифтааст, аз рӯйи ҳаҷми воридот бошад, баъди Хитой ва Россия ҷойи 3 – юмро гирифтааст.

1. Мавқеи географии Республикаи Корея ба шароити табиӣ ва иқлим чӣ гуна таъсир мерасонад?
2. Ба ҳаракати табиӣ аҳолии мамлакат чӣ хел хусусиятҳо хос аст?
3. Мавқеи Республикаи Кореяро дар саноати ҷаҳон тавсиф диҳед.
4. Алоқаҳои иқтисодии берунаи байни Республикаи Корея ва Ёзбекистонро эзоҳ диҳед.

§ 45. Япония

Мамлакати қазиравӣ, император, укёнуси Ором, минтақаи сейсмикӣ, вулқони Фудзияма, давлати якмиллата, синтоизм, буддизм, мегаполиси Токайдо.

Япония мамлакати қазиравии дар Осиёи Шарқӣ чойгиршуда мебошад. Дар Япония чамъи микдори қазираҳо 6852 – то бошад ҳам, 97 % – и ҳудудашро 4 – то қазираи калон – Хонсю, Хокайдо, Кюсю ва Сикоку ишғол кардааст. Сохилҳояшро дар шимол баҳри Охота, дар ғарб баҳри Япон, дар ҷануби ғарб баҳри Хитойи Шарқӣ ва дар ҷануб укёнуси Ором бо обҳояш мешӯяд. Ҳудуди Япония аз шимол ба ҷануб ба масофаи 2800 км тӯл кашидааст.

Япония – монархияи конституционӣ, роҳбари давлат дорои мақоми император аст, ки ягона мамлакати дар харитаи ҳозираи сиёсии ҷаҳон мебошад. Мувофиқи конститусияи Япония император «рамзи давлат ва ягонагии миллат» ҳисоб мешавад. Дар сохти идоракунии сиёсии дар амал буда, нақши асосӣ ба сарвазир мансуб мебошад. Япония давлати унитарӣ буда, ба 47 – то префектура тақсим мешавад. Пойтахташшаҳри Токио дар қисми шарқии қазираи аз ҷама калон Хонсю, дар ҳамвориҳои Конто чойгир аст.

Расми 63. Вулқони Фудзияма.

Шароти табиӣ ва ресурсҳо. Дар Япония, ки он дар минтақаи сейсмикии укёнуси Ором чойгир шудааст, тез – тез zilзила ва сунами содир мешавад. Ин хусусияти табиӣ ба тарзи ҳаёти аҳоли таъсири калон мерасонад. Бинобар ин ба японҳо аз давраи бачагӣ дар вазъиятҳои ғавқулода қоидаҳои идора кардани ҳудудҳои ёд медиҳанд.

Аз $\frac{3}{4}$ қисми ҳудуди мамлакат бо кӯҳ ва теппагиҳо ихота шудааст. Қуллаи аз ҳама баландтарини кӯҳи он – вулкони Фудзияма мебошад, ки барои халқи япон ҷойи муқаддас ҳисоб мешавад (расми 63). Кӯҳи будани релеф ба нарасидани замин дар хоҷагии қишлоқ оварда расондааст.

Расми 64. Яке аз чорроҳаҳои Токио.

Япония аз канданиҳои фойданок бой нест. Дар мамлакат, асосан йод (аз рӯйи захираи он дар ҷаҳон ҷойи 1 – ум), сулфур, ба ғайр аз он, бо миқдори кам нефт, гази табиӣ, тилло, нуқра ва дигар ресурсҳои минералӣ кофта мегиранд. Япония бо миқдори зиёд сӯзишворӣ ва металл воридот мекунад.

Мамлакат асосан дар минтақаҳои иқлимӣ мӯътадил ва субтропикӣ ҷой гирифтааст. Иқлимаш дар зерӣ таъсири шамолҳои муссонӣ ҳосил шудааст ва рутубати ба дараҷаи баланд ҳос аст. Ба ғайр аз он ба иқлими Япония тақроршавии зуд – зудӣ тайфунҳо ҳос аст. Бо туфайли иқлими рутубатнок ҳудуди Япония бо дарёҳои сероб бой буда, аз онҳо дар зироаткорӣ обёришаванда ва гидроэнергетика васеъ истифода мебаранд.

Аҳоли. Аҳолии Япония ба 126,5 млн. нафар баробар аст (соли 2018). Дар Япония ниҳоят паст будани таваллуд сабаби камшавии аҳолиро ба вууд меорад. Баъди аз рӯйи миқдори аҳоли аз Япония гузаштани Мексика, Япония аз гурӯҳи якуми мамлакатҳои дахгонаи ҷаҳон баромад.

Дар Япония сатҳи аҳолии шаҳр аз 90% бештар аст. Токио дар ҷаҳон яке аз калонтарин шаҳр ҳисоб меёбад. Дар агломератсияи он зиёда аз 30 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекунад (расми 64). Ба ғайр аз пойтахт, Иокагама, Осака, Нагоя, Саппоро, Кобе, Киото аз шаҳрҳои бузург ҳисоб мешаванд. Аксарияти шаҳрҳои калон дар қисми ҷануби ғарбии ҷазираи Хонсю ҷойгир шудаанд. Фақат Саппоро дар ҷазираи Хокайдо ҷойгир аст. Дар ин қисми мамлакат дар натиҷаи якҷояшавии якҷанд агломератсияҳои шаҳрҳои калон – мегаполиси аз ҳама бузурги ҷаҳон – Токайдо ташаккул ёфт.

Зиёда аз 90% – и аҳолии Японияро японҳо ташкил медиҳанд. Динҳои асосиашон- синтоизм ва буддизм мебошад. Ҷиҳати шавқовар

дар он аст, ки аксарияти японҳо ҳам ба анъанаҳои синтоизм ва ҳам ба анъанаҳои буддизм риоя мекунанд.

Ба ҷойгиршавии аҳоли релеф таъсири калон мерасонад. Қисми асосии аҳолии Япония дар 10% – и ҳудудаш зиндагӣ мекунад.

Иқтисодиёт. Япония мамлакати иқтисодиётташ ба дараҷаи баланд ривожёфта аст. Аз рӯи ҳаҷми умумии МУД баъди ШМА, Хитой ва Ҳиндустон ҷойи чорумро мегирад.

Саноати Япония соҳаҳои ба технологияи нави замонавӣ асосноккардашуда – электроника, электротехника, дастгоҳсозӣ, киштисозӣ, автомобилсозӣ, асбобсозӣ, кимиё ва нафту кимиё ихтисосонида шудааст. Ба тоифаи компанияҳои транснационали аз ҳама машҳури Япония «Toyota», «Honda», «Sony», «Mitsubishi» ва дигарон дохил мешавад.

Соҳаи пешқадами зироаткории Япония шиликорӣ аст. Дар нисфи майдони умумии кишт шилӣ мекоранд. Ба ғайр аз он, гандум, соя, сабзавотҳо ва меваҳо ҳам парвариш мекунанд.

Тамоми соҳаҳои нақлиёти Япония ба дараҷаи баланд ривож ёфтааст. Асосан поездҳои тезгарди «Синкансен», ки шаҳрҳои бузурги мамлакатро бо ҳам мепайвандад ба эътибори алоҳида сазовор аст (расми 65). Дар Япония дар мобайни ҷазираҳо тунелҳои зериниҳам гузаронида шудааст. Аз ҳама дарозтаринаш тунели Сейкан буда, (54 км) он ҷазираҳои Хонсю ва Хонкайдоро пайваست мекунад.

Дар Япония туризм хуб ривож ёфтааст. Ҳар сол ба Япония дар атрофи 30 млн. нафар сайёҳони хориҷӣ ташриф меоваранд. Ресурси аз ҳама муҳими сайёҳии Япония, меъроси таърихӣ-маъдани бетақдирӣ вай ҳисоб мешавад (расми 66).

Расми 65. Поезди тезгарди «Синкансен».

Расми 66. Ибодатхонаи машҳури буддо дар шаҳри Киото.

Дар қисми шарқии ҷазираи Хонсю дар масофаи 600 км минтақаи саноатии укёнуси Ором худуди аз ҷиҳати иқтисодӣ ривочёфтаи Япония ҳисобида мешавад. Қисми ҷануби ҷазираи Кюсю, Сикоку ва асосан ҷазираи Хокайдо аз ҷиҳати иқтисодӣ суғат ривоч ёфтааст.

1. Ба мавқеи иқтисодӣ – географияи Япония баҳо диҳед.
2. Ҷиҳатҳои маънӣ ва мусбии шароити табиӣи Японияро муқоиса кунед.
3. Дар ҷойгиршавӣ, таркиб ва афзоиши табиӣи аҳолии Япония ва Кореяи Ҷанубӣ ҷи гуна монандӣ ва тафовутҳо мавҷуданд?
4. Ба қудрати иқтисодии Япония ҷи ҳел омилҳо таъсир мерасонад?

§ 46. Ҳиндустон

Осиёи Ҷанубӣ, кӯҳҳои Ҳимолой, дарёи Ганг, ресурсҳои агроиқлимӣ, ранг – барангӣ, ҳиндуизм, мамлақати рӯ ба ривоч.

Республикаи Ҳиндустон давлати аз ҳама бузурги Осиёи Ҷанубӣ, аз рӯйи майдонаш ҷойи 7 – ум, миқдори аҳолиаш бошад, ҷойи 2 – юмро мегирад (соли 2018).

Худудаш асосан дар нимҷазираи Ҳиндустон воқеъ буда, аз шимол ба ҷануб 3,2 ҳазор км, аз ғарб ба шарқ ба масофаи 2,9 км тӯл кашидааст. Ба Ҳиндустон ҷазираҳои Лаккадив, Андаман ва Никобар низ дохил мешавад. Ҳиндустон дар роҳҳои серҳаракати баҳрӣ ҷойгир шудааст, ки мамлақатҳои Европа ва Осиёро бо ҳам мепайвандад, ин қулай будани мавқеи иқтисодӣ географияшро нишон медиҳад.

Майдонаш – 3287,2 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 1371 млн. Пойтахташ – Деҳлӣ.

Ҳиндустон аз ҷиҳати шакли идоракунӣ республикаи парламентӣ буда, аз ҷиҳати сохти сиёсӣ – худудӣ Ҳиндустон давлати федеративӣ ҳисоб мешавад. Дар таркиби он 29 штат ва 7 – то худудҳои иқтисодӣ мавҷуд аст. Воҳидҳои федералӣ дар асоси тамоилҳои этникӣ ҷудо шудаанд.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Шароити табиӣи Ҳиндустон гуногун ва ба ресурсҳои табиӣ ҳеле бой мебошад. Дар худуди он кӯҳҳои аз ҳама баланди сайёраамон, ҷангалзорҳои зиҷ, кӯҳҳои ҳамворшудаи бо саваннаҳо пӯшонида шуда ва биёбонҳои регии бепоёнро дидан мумкин (расми 67).

Кӯҳҳои Ҳимолой

Савана дар кӯҳсори Декан

Биёбони Тар

Расми 67. Гуногунии табиати Ҳиндустон.

Канданиҳои ғоиданокӣ зеризаминии он гуногун аст. Захираҳои оҳан ва марганец, хром, титан, уран, маъданҳои торий, ангишт, алмос, сангҳои гуногуни қимматбаҳо хеле калон аст. Аз ҳудудҳои гуногун ва тунукобаи бахрҳо нафт низ ёфт шудааст. Аз тарафи шимол бо кӯҳҳои баланди Ҳимолой ихота шудани мамлакат ба шароити иқлимӣ таъсири калон мерасонад. Дар ҳудуди Ҳиндустон фасли зимистон қариб ба чашм намерасад (ба ғайр аз кӯҳҳои Ҳимолой). Аз ин сабаб деҳқонҳои Ҳиндустон соли 2 – 3 маротиба ҳосил ғундоштанишон мумкин. Боришот дорои характери мавсимӣ буда, асосан дар моҳҳои июн – октябр бисёр меборад.

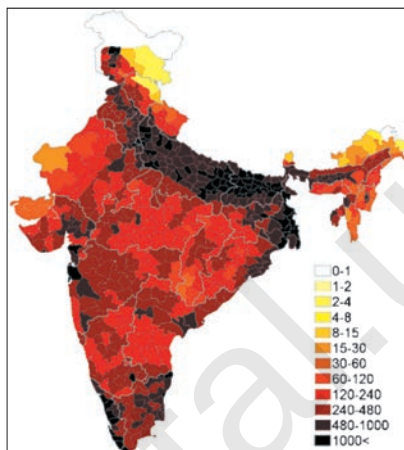
Дар ҳудуди Ҳиндустон дарёҳои сероб бисёранд. Аз онҳо қалонтаринаш дарёҳои Ганг ва Бхармапутра аз кӯҳҳои Ҳимолой сар шуда, ба халиҷи Бенгалия мерезад.

Аҳоли. Ҳиндустон аз ҷиҳати миқдори аҳоли баъди Хитой дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол мекунад (соли 2018). Лекин суръати афзоиши табиӣ аҳолии Ҳиндустон нисбат ба Хитой хеле баланд буда, фарқи миқдори аҳолии ду давлат торафт кам шудан мегирад. Бинобар ин, мувофиқи фикри мутахассисон, солҳои наздик Ҳиндустон ба давлати аз ҳама бештар аҳоли дошта табдил меёбад.

Ҳиндустон сермиллаттарин мамлакати ҷаҳон мебошад. Таркиби миллий – этникии аҳоли хеле мураккаб аст. Миллат, халқ ва қабилаҳои гуногуни маскунӣ он ба гурӯҳҳои мухталифи забонӣ ва динӣ мансубанд. Миллатҳои асосиро ҳиндҳо, бенгалҳо, бихарҳо, панҷобӣҳо, тамилҳо ташкил медиҳанд. Беш аз 40 % – и аҳолиро ҳиндҳо ташкил медиҳанд.

Таркиби динии аҳоли низ мураккаб аст. 80 % – аҳоли пайравони дини хиндуизм мебошад. Қойи 2 – ум ба пайравони дини ислом тааллуқ дорад. Онҳо 13 % – и аҳолии мамлакатро ташкил мекунад. Ҳамчунин дар Ҳиндустон христианҳо, сикхҳо, буддоиҳо ва вакилони дигар динҳо низ умр ба сар мебаранд.

Дараҷаи урбанизатсия чандон баланд нест. Алҳол 1/3 қисми аҳолии мамлакат дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Дар байни шаҳрҳо Мумбай (Бомбай), Калкатта (Калкутта), Дехлӣ, Бангалор, Чиннау (Мадрас), Ҳайдаробод, Аҳмадобод аз калонтарин шаҳрҳо мебошанд.

Расми 68. Зичии аҳолии Ҳиндустон (км² нафар).

Аҳолии Ҳиндустон нобаробар қойи гирифтааст. Зичии аҳоли дар водии Ганг ва ҳамвориҳои наздисоҳилий дар дараҷаи баланд бошад, дар доманаҳои кӯҳи Ҳимолай, дар ҳудудҳои хушкӣ шимолӣ – ғарбӣ ва марказӣ аҳоли хеле тунук қойгир аст (расми 68).

Иқтисодиёт. Ҳиндустон аз рӯи ҳаҷми даромади умумии миллий дар ҷаҳон баъди ШМА ва Хитой дар қойи сеюм меистад (соли 2017) ва яке аз мамлақати рӯ ба ривочи такаҷоҳӣ ба шумор меравад. Умуман, он мамлақати тафовутҳо аст. Дар он бой ва камбағал, корхонаҳои истеҳсолии замонавитарин ва хоҷагиҳои оддӣ бо ҳам омехта шудааст.

Ҳиндустон аз мамлақати анъанавии саноати сабук ва хӯрокворӣ ба мамлақати соҳаҳои саноати вазнини замонавӣ табдил меёбад. Асоси иқтисодиёти мамлақатро саноатҳои металлургия, мошинасозӣ ва кимиё ташкил медиҳад. Ҳиндустон дар кофта гирифтани ангишт, маъдани оҳан, намаки ош, дар истеҳсоли пӯлод, чӯян, мис, алюминий, ресмону газвор, пойафзол ба гурӯҳи якуми 5 – то давлати ҷаҳон дохил мешаванд. Шаҳри Бангалор маркази замонавии ахборот технологияҳои машҳури тамоми дунё ҳисоб мешавад.

Дар хоҷагии қишлоқ қариб 40 % – и аҳоли машғули меҳнат кор мекунад. Шароити табиӣ барои ривочи хоҷагии қишлоқ хеле қулай

аст. Аз ин рӯ, аз нисфи бештари худуди он майдони кишт аст. Аз рӯйи калонии майдони кишт он дар пас аз ШМА дар чойи 2 – юм меистад. Аз чихати ҳаҷми майдонҳои обёришаванда Ҳиндустон пас аз Хитой меистад. Ҳиндустон аз рӯйи кишти шолӣ, гандум, картошка, найшакар, чормағзи заминӣ, сабзавот, мева, пахта, чой, мурч, зироатҳои гуногуни доруворӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ба пешқадами сегона дохил мешавад.

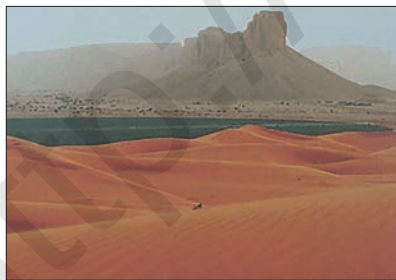
1. Қулай будани мавқеи иқтисодӣ – географии Ҳиндустон бо чӣ ифода меёбад?
2. Таркиби динӣ, миллий ва ҳаракати аҳолии Хитой ва Ҳиндустонро муқоиса кунед.
3. Дар Ҳиндустон кадом соҳаҳои саноат дар миқёси ҷаҳон хуб ривож ёфтаанд?
4. Ба салоҳияти соҳаи хоҷагии қишлоқи Ҳиндустон баҳо диҳед.

§ 47. Давлатҳои араби халиҷи Форс

Халиҷи Форс, нимҷазираи Арабистон, монархия, биёбонҳои тропикӣ, шири кардани оби баҳр, саноати наффт, туризми зиёрат.

Маълум, ки дар хоҷагии энергетикаи хоҷагии ҷаҳон минтақаи халиҷи Форс мавқеи алоҳида дорад. Давлатҳои дар халиҷи Форс ҷойгир шуда – Арабистони Саудӣ, Аморати Муттаҳидаи Араб, (АМА). Уммон, Қатар, Баҳрайн, – аз чихати табиӣ географӣ, иқтисодӣ – сиёсӣ, демографӣ ва миллию маданӣ ба якдигар монанданд. Ин гурӯҳи мамлакатҳо, давлатҳои халиҷи Форс номида мешаванд. Ба ғайр аз

Расми 69. Ландшафти биёбон дар нимҷазираи Арабистон.

Баҳрайн, ки дар ҷазираҳои хурди халиҷи Форс ҷойгир аст, тамоми давлатҳои ҳамин гурӯҳ дар нимҷазираи Арабистон ҷойгир шудаанд. Қулай будани мавқеи иқтисодӣ – географии минтақа ба ҷойгиршавии онҳо дар ҳудудҳои пайваستшавии се қитъа – Осиё, Африка ва Европа дар роҳҳои аҳамиятнокӣ байналхалқии наздисохилӣ вобаста аст.

Давлатҳои араби халиҷи Форс аз рӯйи майдон ва шумораи аҳоли аз ҳамдигар

фарқ мекунамд (ҷадвали 11). Аз ҷиҳати салоҳияти ҳудудӣ ва демографӣ дар минтақа давлати аз ҳама калонтарин Арабистони Саъудӣ бошад, Қатар, Қувайт, ва Баҳрайн мамлакатҳои хурд ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 11

Маълумотҳои умумӣ дар бораи давлатҳои араби халиҷи Форс

Давлат	Пойтахт	Майдонаш (ҳазор км ²)	Аҳолиаш (млн. нафар с. 2018)
Баҳрайн	Манама	0,7	1,5
Аморати Муттаҳидаи Араб	Абу – Даби	83,6	9,5
Қувайт	Ал – Қувайт	17,8	4,2
Қатар	Доха	11,4	2,7
Арабистони Саъудӣ	Ал – Риёд	2150	33,4
Уммон	Маскат	309,5	4,7

Тамоми давлатҳои араби халиҷи Форс дорои шакли идоракунии монархистӣ аст. Арабистони Саъудӣ, Қатар, Уммон – монархияҳои мутлақ, Қувайт ва Баҳрайн – монархияҳои конституционист, АМА бошад, ҳар яки онҳо дорои монархияи мутлақ буда, ба якто федератсия муттаҳид шудаанд. Дар сохти давлатӣ элементҳои монархияи мутлақ ва монархияи конституционӣ дида мешавад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Дар релефи нимҷазираи Арабистон ҳамворӣ ва паҳнкӯҳҳо мавҷеи асосӣ доранд. Иқлимаш тропикӣ, дар давоми сол хушк ва гарм мешавад. Тобистон ҳарорати ҳаво одатан аз +50 °С баланд мешавад, шабона бошад, ҳарорати ҳаво то 0°С паст шуданаш мумкин. Миқдори солонаи боришот то 100 мм мешавад. Дар минтақаи халиҷи Форс зонаи асосии табиат биёбонҳои тропикӣ мебошад (расми 69).

Бойигарии асосии давлатҳои халиҷи Форс захираҳои бузурги нафт ва газ ҳисобида мешавад. Бо захираҳои нафт асосан Арабистони Саъудӣ, Қувайт ва АМА ҷудо шуда меистад.

Бо туфайли хушкӣ иқлим ресурсҳои обӣ хеле кам аст. Аз сабаби дар нимҷазираи Арабистон набудани обҳои доимии ҷоришаванда аз қадим обҳои

Расми 70. Корхонаи ширинкуандаи оби баҳр.

Расми 71. Зиёратгоҳи муқаддаси Каъба дар шаҳри Макка.

зеризаминӣ ҳамчун манбаи асосии об хизмат намудааст. Дар шароити ҳозира барои бо об таъмин намудан оби баҳрро ширин карда истифода мебаранд (расми 70). Дарёҳо фақат баъди боридаи борон бо об пур шуда, шакли маҷро-водиро мегиранд.

Аҳоли. Хусусиятҳои муҳими аҳолии давлатҳои араби халиҷи Форс ҳиссаи мигрантҳои хориҷӣ мебошанд. Дар Уммон ҳиссаи коргарони хориҷӣ 25 % – и аҳоли, дар Арабистони Саудӣ 30 % – и аҳолиро ташкил диҳад, дар дигар давлатҳо ин нишондод аз 50% бештар, дар АМА бошад, қариб ба 90 % баробар аст. Қисми асосии мигрантҳои хориҷиро фуқароҳои Осиё ва Африкаи Шимолӣ ташкил мекунанд.

Афзоиши табиӣи аҳоли дар Арабистони Саудӣ ва Уммон дар як сол 1,6–1,8 %, дар давлатҳои дигар бошад, ба 0,8 – 1,3 % баробар аст.

Дар давлатҳои минтақа саҳми аҳолии шаҳр баланд мебошад. Дарачаи урбанизатсия дар Уммон ба 75%, дар Арабистони Саудӣ ва АМА беш аз 80%, Қатар ва Баҳрайн қариб ба 100 % баробар аст.

Дар Арабистони Саудӣ, АМА, Қатар, Қувайт мазҳаби сунӣ, дар Баҳрайн мазҳаби шиа, дар Уммон мусулмонони ибодӣ аксари-ятро ташкил медиҳанд. Шаҳрҳои Макка ва Мадинаи Арабистони Саудӣ барои тамоми мусулмонони ҷаҳон шаҳрҳои муқаддас ҳисоб мешавад, ҳар сол ба ин ҷойҳо зиёда аз 2 млн. одамон сафари ҳаҷро ба амал мерасонанд (расми 71).

Иқтисодиёт. Давлатҳои араби халиҷи Форс ба дараҷаи баланди ривожёбии иқтисодӣ ҷудо шуда меистанд. Мамлакатҳои минтақа аз рӯйи ҳаҷми МУД дар ҷаҳон нисбати ҳар сари аҳоли дар дараҷаҳои пешқадам мебошанд.

Соҳаи таъягоҳи саноат – саноати нафт ва газ аст. Содироти нафт ва газ барои давлатҳои минтақа манбаи муҳими даромад ҳисоб мешавад. Ба манбаҳои энергия хуб таъмин шуданаш дар давлатҳои минтақа саноати кимиё ва нафту кимиё, металлургияи ранга ва сиёҳ ривож меёбад.

Ривочёбии зироаткорӣ бо кам будани ресурсҳо маҳдуд аст. Дар вақтҳои охир ба истифода бурдан аз обёрикунӣ чакрагӣ эътибор дода мешавад. Дар равиши анъанавӣ зироати асосии хоҷагии қишлоқ хурмо ба ҳисоб меравад.

Соҳаҳои асосии чорводорӣ ғўсфандпарварӣ, бузпарварӣ ва шутурпарварӣ мешавад.

Дар минтақа сектори банк – молия, савдои транзитӣ ва туризм ҳам ривоч ёфта истодааст.

1. Дар сохти сиёсии давлатҳои араби халиҷи Форс чӣ гуна ҷиҳатҳои умумӣ дида мешавад?
2. Ҷиҳатҳои пурзӯр ва заифи ресурсҳо ва шароити табиӣи нимҷазираи Арабистонро муқоиса намоед.
3. Ба баланд будани дараҷаи урбанизатсия дар давлатҳои халиҷи Форс кадом омилҳо таъсир расонидааст?
4. Дар саноати давлатҳои минтақа ба ғайр аз саноати нафт ва газ кадом соҳаҳои иқтисодиёт ривоч меёбад?

§ 48. Давлатҳои Индонезия, Малайзия ва Сингапур

Осиёи Ҷануби Шарқӣ, мамлакатҳои ҷазиравӣ, мавқеи иқтисодӣ – географии қулай, ғайриҷамъиятӣ сейсмикӣ, иқлими экваториалӣ, мамлакатҳои индустриалӣ.

ИНДОНЕЗИЯ

Индонезия дар ҷануби шарқии Осиё, дар мобайни уқёнусҳои Ором ва Ҳинд ҷойгир шудааст, аз якҷанд ҷазираҳо иборат мебошад. Аз мамлакатҳои ҷазиравии аз ҳама калони ҷаҳон ҳисоб мешавад. Ҷазираҳои аз ҳама калонтарини Индонезия – Гвинеяи Нав, (қисми ғарбӣ), Калимантан (қисми марказӣ ва ҷанубӣ), Суматра, Ява ва Сулавеси мебошад. Қариб 60 % -и аҳоли дар ҷазираи Ява умр ба сар мебарад. Ин ҷазира яке аз ҳудудҳои дар сайёраамон аҳолии хеле зич ҷойгиршуда мебошад. Пойтахти Индонезия – шаҳри Ҷакарта буда, дар ҷазираи Ява ҷойгир шудааст.

**Майдонаш – 1919,4
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 265 млн.
Пойтахташ – Жакарта.**

Расми 72. Явагиҳо.

Кулай будани мавқеи иқтисодӣ – географияи он дар мобайни ду уқёнус Ором ва Ҳинд ва ду қитъа (Осиё ва Австралия ва Океания) ҷойгир шудааст, ифода карда мешавад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Худуди Индонезия як қисми «халқаи оташини уқёнуси Ором» буда, ба он релефи кӯҳӣ ва сейсмикии баланд хос аст. Дар Индонезия қариб 150 – то вулқонҳои амалкунанда мавҷуд буда, калонтарини онҳо Брома, Кракатау, Селак, Тамбора ҳисоб мешаванд. Индонезия аз канданиҳои ғоиданоки нефт, газ, ангишт, қалъагӣ, оҳан, марганетс, никел бой аст.

Иқлимаш асосан экваториалӣ, давоми сол гарм ва рутубатнок, тафовутҳои байни фаслҳои сол қариб назаррас нест. Индонезия релефи кӯҳӣ ва иқлими рутубатнок дошта, аз ресурсҳои обӣ ва гидроэнергетикӣ хуб таъмин шудааст. Ҳамчунин Индонезия яке аз давлатҳои аз ҳама бойи дорои ресурсҳои ҷангал ҳисобида мешавад.

Аҳоли. Индонезия аз рӯи миқдори аҳоли дар ҷаҳон пас аз Хитой, Ҳиндустон ва ШМА ҷойи чорумро ишғол мекунад. Дар мамлакат беш аз 10 – то шаҳри «миллионер» мавҷуд аст. Аз ҳама бузургаш Чакарта 10 млн. нафар аҳоли истиқомат мекунад.

Дар Индонезия қариб 300 – то миллат ва халқҳо умр ба сар мебаранд. Беш аз 40 % – и аҳолии мамлакатро явагиҳо ташкил мекунанд. (расми 72). Дини асосӣ дини ислом буда, Индонезия аз рӯи миқдори мусулмонон дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад.

Индонезия аз рӯи ҳаҷми МУД ба қатори 10 – то давлати пешқадами ҷаҳон дохил мешавад. Соҳаи пешқадами саноат – сӯзишворӣ (аз рӯи истихроҷи ангишт дар ҷаҳон ҷойи панҷум), истихроҷи гази табиӣ (ҷойи даҳум), кимия, ҳӯрокворӣ, саноати сабук, автомобилсозӣ, ҷангал, металлургия (аз рӯи истихроҷи қалъагӣ дар ҷаҳон ҷойи якум) ба ҳисоб меравад.

Ба қатори зироатҳои асосии хоҷагии қишлоқ шолӣ, чуворимакка, палмаи кокос, каучуки табиӣ, чой, кофе, найшакар, какао, тамоку ва зираворҳои гуногун дохил мешаванд. Индонезия аз рӯи ҳосили умумии зироатҳои бисёр ҷойҳои пешқадамо ишғол мекунад. Аз ҷиҳати мохидорӣ дар ҷаҳон дар ҷойи сеюм меистад.

МАЛАЙЗИЯ

Худуди Малайзия аз ду қисм, ки баҳри Хитойи Ҷанубӣ аз ҳамдигар ҷудо мекунад, иборат аст. Як қисми он ҷануби нимҷазираи Малаккаро ишғол кунад, дуюмаш дар қисми шимолии ҷазираи Калимантан ҷойгир аст. Аз паҳлӯи қисми нимҷазираи Малайзия роҳҳои баҳрӣ, ки уқёнусҳои Ҳинд ва Оромро мепайвандад, мегузарад.

Шакли идоракунии – монархияи конституционист. Малайзия давлати федеративӣ буда, 13 – то штат ва 3 – то ҳудуди федералиро муттаҳид мекунад. Аз тарафи монархҳои маҳаллии 9 – то штат идора карда мешавад ва дар ҳар панҷ сол онҳо аз байнашон як ҳукмдорро роҳбари давлат – ба лавозими шоҳ интихоб мекунад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Малайзия аз рӯи хусусиятҳои рельефи мамлакати кӯҳӣ аст. Канданиҳои асосии ғоиданок нефт, қалъагӣ, волфрам, оксид, тилло, мис ҳисобида мешавад. Нефти асосан аз тунукобаҳои баҳрии қисми ҷазираи мамлакат истихроҷ мешавад.

Иқлими он экваториалӣ, давоми сол гарм ва сербориш. Бо туфайли ин гуна иқлим дар Малайзия дарёҳои сероб бисёранд. Обҳезихо ба аҳолии мамлакат зарари калон мерасонад. Қариб 60% – и ҳудуди мамлакатро ҷангалзорҳои экваториалӣ бо олами бойи наботот ва ҳайвоноти худ пӯшондааст (расми 73).

Аҳоли. Аҳолии Малайзия аз ҳисоби афзоиши табиӣ ва мигратсия меафзояд. Дараҷаи урбанизатсия ба 75 % баробар мебошад. Шаҳри калонтарин пойтахти мамлакат Куала – Лумпур аст.

Аҳолии мамлакат аз ҷиҳати ҳудудӣ ноҳамвор ҷойгир шудааст. Дар қисми нимҷазираи мамлакат, ки 40 % – и ҳудуди мамлакатро ишғол намудааст, 80% – и аҳолии мамлакат истиқомат мекунад. Асосан дар ҳудудҳои наздисоҳилӣ аҳоли

Майдонаш – 329,7
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 32,5 млн.
Пойтахташ – Куала –
Лумпур.

Расми 73. Ҷангалзорҳои
Малайзия.

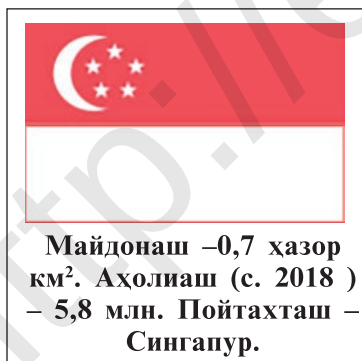
хеле зич ҷойгир шудааст. Дар қисмҳои дохилии ҳудудҳои кӯҳии мамлакат аҳоли тунук ҷойгир шудааст. Миллати аз ҳама сершумори мамлакат малайзиягӣҳо мебошанд, ки ҳиссаи онҳо беш аз 50 % аст. Ҳамчун дар Малайзия хитойӣҳо, ҳиндҳо ва вакилони халқҳои таҳҷойи ҷазираи Калимантан хеле бисёр аст.

Дини васеъ паҳн гардида – ислом буда, мувофиқи конститутсияи мамлакат мақоми дини давлатиро дорад. Аммо дар Малайзия динҳои буддӣ, ҳиндуизм ва христианӣ ҳам ба дараҷаи маълум дида мешавад.

Иқтисодиёт. Малайзия яке аз мамлакатҳои иқтисодиёташ бо суръатҳои баланд ривожёфтаи нави индустриалӣ мебошад. Саноати Малайзия, асосан бо мошинасозии бисёрсоҳавӣ ихтисосонида шудааст (электроника, техникаи маишӣ, истеҳсоли автомобил). Дар баробари ҳамин соҳаи саноати нефт, нефту кимиё ва металлургия ҳам хуб ривож ёфтааст. Хоҷагии қишлоқ барои қишти зироатҳои каучуки табиӣ, палмаи рағғанӣ, палмаи кокос, банан, тамоку ва дигар зироатҳо ихтисосонида шудааст.

Табиат ва мероси таърихӣ – маъданияи бойи Малайзия барои ривож додани туризм имконияти калон меофарад. Солҳои охир Малайзия аз рӯи бисёр будани микдори сайёҳони хориҷӣ дар қатори 10 – то мамлакати калон ҷой мегирад.

СИНГАПУР

Сингапур дар ҷануби шарқии Осиё, қисми канории ҷанубии Малакка дар ҷазираҳои хурд, ки онҳо бо гулӯғоҳи танг ҷудо мешаванд, ҷойгир шудааст. Сингапур яке аз давлатҳои хурди Осиё ва тамоми ҷаҳон буда, дар равиши пурра аз як шахр иборат аст. Ҷойгиршавии он дар роҳҳои серҳаракати назди баҳр барои ривожёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ аҳамияти калон дорад.

Аз ҷиҳати шакли идоракунӣ республикаи парламентӣ аст. Дар сохти идоракунии сиёсии давлат нақши асосиро сарвазир мебозад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Релефи Сингапур аз ҳамворироҳ иборат буда, нуқтаи аз ҳама баланди он аз сатҳи баҳр дар баландии 166 метр ҷойгир аст. Сингапур ягон канданиҳои ғоиданок надорад. Вай ба хати экватор хеле наздик ҷойгир шудааст ва иқлими он дорои типии экваторалӣ мебошад. Ҳарорати миёнаи моҳҳои июл ва январ ба 2 °C фарқ мекунад.

Расми 74. Бандари Сингапур.

Аҳоли. Сингапур аз рӯйи зичии аҳоли баъди Монако дар ҷойи дуюм меистад. Азбаски Сингапур аз як шаҳр иборат аст, дараҷаи урбанизатсия ба 100 % бароар аст. Сингапур яке аз давлатҳои Осиё, ки афзоиши табиӣ хеле паст, аҳоли асосан аз ҳисоби мигратсияи беруна меафзояд.

Зиёда аз 75 % – и аҳолиро хитойӣҳо ташкил мекунанд. Ҳиссаи малай дар атрофи 15 %, ба ҳиссаи ҳиндҳо 8 % – и аҳоли рост меояд. Динҳои аз ҳама пахншуда, буддӣ ва конфутсӣ мебошад.

Иқтисодиёт. Сингапур дар давраи нисбаттан кӯтоҳи таърихӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва технологӣ ба яке аз давлатҳои пешқадами ҷаҳон табдил ёфт. Дар замони ҳозира аз рӯйи миқдори МУД ба ҳар сари аҳоли дар байни мамлакатҳои ҷаҳон Сингапур ба нишондоди баланд соҳиб аст. Соҳаҳои саноати электроника, электротехника, киштисозӣ, азнавкоркарди нафт, кимиё, фармасевтика хуб ривож ёфта, ба содирот равона карда шудааст. Барои саноат ашёи хом аз давлатҳои ҳамсоя ворид карда мешавад. Соҳаҳои технологияҳои ахборот ва биотехнология ҳам дар Сингапур ба комёбиҳо ноил шудаанд. Хизматрасонии нақлиёти байналхалқӣ ва бонку молия, соҳаҳои туризм ҳам аҳамияти иқтисодии Сингапурро доранд. Шаҳри Сингапур яке аз бандарҳои калонтарини дунё ба ҳисоб меравад (расми 74).

1. Мавқеи иқтисодӣ – географии давлатҳои Индонезия, Малайзия ва Сингапур бо кадом ҷиҳатҳои худ монандӣ дорад?
2. Ба иқлими Индонезия, Малайзия ва Сингапур чӣ хел хусусиятҳо хос аст?
3. Таркиби этникӣ ва динии аҳолии 3-то давлатро муқоиса кунед.
4. Барои ривҷёбии иқтисодии ҳар яки давлатҳо чӣ гуна омилҳо муҳиманд?

БОБИ 7. МАМЛАКАТҲОИ АФРИКА, АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ, АМЕРИКА

§ 49. Мавқеи географӣ ва харитаи сиёсии Африка

Қитъа, материк, гулӯгоҳи Гибралтар, канали Сувайш, мустамлика, «Соли Африка», Саҳрои Кабир, биёбонишавӣ, Сахел.

Расми 75. Қитъаи Африка.

Қитъаи Африка бо ҳамин ном материк ва қазираҳои ҳамшафати он иборат аст. Финикиёни қадим халқҳои дар қисми ғарбии Карфаген истиқомат кунандагонро бо калимаи «афарик» ба забон мегирифтанд. (калимаи «афар» аз забони финикиён маънои «чанг» – ро дорад). Баъди аз тарафи римиён забт кардани Карфаген ва атрофҳои он ба ин ҳудуд номи Африкаро додаанд.

Майдони умумии Африка якҷоя бо қазираҳояш 30,3 млн.км² ташкил мекунад. Аз миёнаҷойи Африка хати экватор, аз қисми ғарбӣ меридиани асосӣ гузаштааст. Бо туфайли ҳамин Африка ҳам дар нимкураи Шимолӣ, ҳам дар нимкураи Ҷанубӣ, ҳам дар нимкураи Шарқӣ ва ҳам дар нимкураи ғарбӣ ҷой гирифтааст. (расми 75) Соҳилҳои Африка дар шимол бо обҳои баҳри Миёна, дар шимолӣ шарқ баҳри Сурх, дар шарқ уқёнуси Ором, дар ғарб уқёнуси Атлантика шуста мешавад. Баҳри Сурх, канали Сувайш ва гулӯгоҳи Баб – Эл – Мандоб Африкаро аз Осиё, гулӯгоҳи Гибралтар бошад, аз Европа ҷудо мекунад. (расми 76).

Қитъаи Африка бо кам будани қазира ва нимқазираҳо ҷудо шуда меистад. Ба таркиби он қазираҳои Мадагаскар (аз ҷиҳати майдонаш дар байни қазираҳои сайёраамон ҷойи чорум), Маскарен, Комор, Сейшел воқеъ дар уқёнуси Ҳинд, қазираҳои Димоғи Сабз, Сан – Томе ва Принсипи, Канар, Авлиё Елена ва дигар қазираҳо, ки дар уқёнуси Атлантика ҷой гирифтааст, дохил мешаванд. Нимқазираи ягонаи калон Сомали ҳисоб мешавад.

Дар харитаи ҳозираи сиёсии Африка 54 – то давлати мустақил мавҷуд аст. Ташаккулёбии харитаи сиёсии қитъа хусусиятҳои ба

худ хос дорад. Аз давраҳои кашфиётҳои Бузурги географӣ аксарияти ҳудудҳои Африка ба мустамликаҳои давлатҳои Европа табдил ёфт. Дар ибтидои асри XX дар Африка танҳо ду давлати мустакил монда буд. Давлати Эфиопия, ки таърихи якчанд ҳазорсолаи давлатдорӣ дорад, ва давлати Либерия, ки соли 1847 бо ёрии ШМА барпо шуда буд. Ҳудудҳои боқимондаи қитъа бошад, аз тарафи Британияи Кабир, Франция, Португалия, Белгия, Германия, Италия ва Испания тақсим карда гирифта шуда буд.

Расми 76. Намуди соҳилҳои Африка аз соҳилҳои гулӯгоҳи Гибралтари Европа.

Давлатҳои Африка дар солҳои 1950 – ум ба мустакил шудан сар карданд. Аз тарафи СММ соли 1960 «Соли Африка» эълон карда шуда, ҳамон сол дар қитъа 17 – то мамлакат ба мустакилӣ ноил шуд ва аз тарафи ҳамҷамъияти ҷаҳон тан гирифта шуд. Бисёр мамлакатҳо дар мобайни солҳои 1960 – 1980 ба мустакилии давлатӣ соҳиб шуданд. Давлатҳои аз ҳама ҷавони қитъа Намибия соли 1990 ба мустакилӣ ноил гаштааст, Эритрея соли 1993 аз Эфиопия ҷудо шудааст ва Судани Ҷанубӣ, ки 2011 мустакилли худро эълон намудааст.

Сарҳадҳои бисёри давлатҳои Африка дар давраи мустамликадорӣ ташаккул ёфта, дар аксарияти ҳолат дорои шакли сунъӣ буда, ба ҳудудҳои табиӣ ва этникӣ рост намеояд. Дар натиҷаи ин ҳолат то ҳол дар қитъа мочароҳои ҳарбии мухталиф ва табaddулоти давлатӣ тез – тез содир шуда меистад. Яке аз ҷиҳатҳои ба худ хоси харитаи сиёсии Африка бештар будани давлатҳои майдонашон калон аст. Аз 29 давлати ҳудодаш аз 1 млн.км² калони ҷаҳон 12 – тои он дар Африка ҷойгир шудааст. (Алҷазоир, РДК, Судан, Лубнон, Чад, Нигер, Ангола, Мали, РАҶ, Эфиопия, Мавритания, Миср). Аз 24 – то давлатҳои ҷаҳон, ки майдони онҳо аз 1 ҳазор км.² хурд аст, фақат якто Ҷазираҳои Сейшел ба Африка мансуб аст.

Дар Африка 6 – то мамлакати ҷазиравӣ ҷойгир шудааст. Инҳо: Мадагаскар, Кабо – Верде, Ҷазираҳои Комор, Маврикий, Сан-Томе ва Принсипи, ҷазираҳои Сейшел. Аз ҷиҳати миқдори давлатҳои имконияти ба баҳр баромадан надошта, Африка дар байни қитъаҳо пешқадам аст. Дар Африка 16 – то давлати дар дохили хушкӣ

Расми 77. Биёбоншавии ба дараҷаи баланд ривочёфтаистодаи худуди Сахел.

ҷойгиршуда мавҷуд аст. Дар қатори онҳо Чад, Нигер, Мали, Эфиопия, Замбия, Ботсвана, Судани Ҷанубӣ барин давлатҳо ҳастанд. Эфиопия дар байни 44 то давлати дар дохили хушкӣ ҷойгиршуда, аз рӯйи миқдори аҳолиаш пешқадам ҳисобида мешавад.

Аз давлатҳои Африка 51 – тои онҳо республика, 3 – тояшон (Марокаш, Свазиленд (Эсватини), Лесото) дорои шакли идоракунии монархия мебошад. Аз ҷиҳати маъмурӣ – ҳудудӣ дар Африка 6 – то давлат – Нигерия, Эфиопия, Судан, Судани Ҷанубӣ, Ҷазираҳои Комор – дорои шакли федеративӣ мебошад.

Давлатҳои Африка ба ресурсҳои табиӣ муҳталиф, асосан бойиғарӣҳои минералӣ ҷудо мешаванд. Ба захираҳои нафт ва гази табиӣ давлатҳои Нигерия, Алҷазоир, Лубнон, Ангола, Конго бой аст. Дар қитъа бо захираҳои аз ҳама калони ангишт РАҶ ҷудо шуда меистад. Давлатҳои РАҶ, Намибия, Ботсвана, Замбия, РДК, Нигер ва дигар давлатҳои зиёди Африка бо металлҳои ранга, қимматбаҳо ва радиоактивӣ ва конҳои бузурги алмос машғуранд.

Дар Африка зонаҳои табиати васеъ пахншуда саванна, нимбиёбон ва ҷангалҳои экваториалӣ ҳисоб мешаванд. Дар Африкаи Шимолӣ биёбони аз ҳама калонтарини сайёраамон – Саҳрои Кабир ҷойгир аст. Дар қисми ҷанубии он нимбиёбони Сахел ҷойгир шудааст. Кишвари табиӣ – географии Сахел ҳудуде мебошад, ки аҳоли ва хоҷагии қишлоқи он аз ҷараёни биёбоншавӣ зарари ҷиддӣ мебинад. Сахел ҳудудҳои Судан, Чад, Нигер, Мали, Мавритания барин давлатҳоро ба доми худ мегирад (расми 77).

1. Мавқеи географии Африка ба шароити табиӣ он чӣ гуна таъсир мерасонад?
2. Таърихи ташаккулёбӣ ва хусусиятҳои ҳолати замонавии харитаи сиёсии Африқаро эзоҳ диҳед.
3. Гузаштаи мустанликавии мамлакатҳои Африка ба ривҷёбии ҳозираи онҳо чӣ тавр таъсир расонида истодааст?
4. Кишвари табиӣ – географии Сахел дар қучо ҷойгир шудааст ва бо қадом хусусиятҳои худ ҷудо шуда меистад?

§ 50. Аҳоли ва хоҷагии мамлакатҳои Африка

Зичии аҳоли, афзоиши табиӣ, урбанизатсия, европоидҳои қанубӣ, негроидҳо, таркиби этникӣ ва динии аҳоли, шабакаҳои хоҷагии таъминкунандагони ашъи хом, зироати яккахуҷумрон.

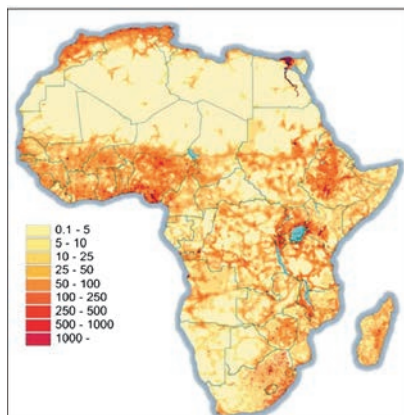
Африка аз рӯйи миқдори аҳоли баъди Осиё меистад. Мувофиқи ҳолати соли 2018 дар Африка қариб 1,3 млрд нафар аҳоли умр ба сар мебарад. Ин 17 % – и аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад.

Дар байни давлатҳои Африка аз ҷиҳати миқдори аҳоли Нигерия алоҳида чудо шуда меистад. Мувофиқи соли 2018, аҳолии мамлакат қариб ба 196 млн. нафар баробар буда, ин дар байни давлатҳои ҷаҳон ҷойи ҳафтум ҳисобида мешавад. Нигерия аз рӯйи майдонаш дар қатори давлатҳои Африка дар ҷойи 14 – ум меистад.

Аз ҷиҳати миқдори аҳоли баъди Нигерия ҷойҳои баъдинаи пешқадамро Эфиопия (107,5 млн. нафар), Миср (97 млн. нафар), РДК (84,3 млн. нафар), Танзания (59,1 млн. нафар) ва РАҶ (57,7 млн. нафар) барин давлатҳо ишғол мекунад (соли 2018).

Аҳоли. Африка ноҳамвор ҷойгир шудааст (расми 78). Ба он омилҳои табиӣ, асосан, ресурсҳои иқлимӣ ва обӣ таъсири калон расонидааст. Водии Нил ва делтаи он, ҳудудҳои наздисоҳилии баҳри Миёна ва Гвинея, пастҳои байникӯҳии Африкаи Шарқӣ ва ҳудудҳои саноатикардашудаи РАҶ бо дараҷаи аз ҳама баланди зичии аҳолии худ фарқ мекунад. Дар айни вақт дар биёбонҳо тропиҳои Саҳрои Кабир, Калахари ва Намиб зичии аҳоли хеле паст аст.

Африка китъаи аҳолиаш бо суръати аз ҳама баланди афзоишбанда ҳисоб мешавад. Дар замони ҳозира аҳоли бо ҳисоби миёна ҳар сол ба 1,2 % афзояд, ин нишондод дар Африка 26 % – ро ташкил медиҳад. Ба аксарияти давлатҳои Африка суръатҳои баланди таваллудшавӣ ва афзоиши табиӣ, нисбатан паст будани нишондоди миёнаи умр дидан хос аст (ҷадвали 12). Ин ҳолат фақат дар

Расми 78. Зичии аҳолии Африка (км² нафар).

давлатҳои Тунис, Марокаш, Лубнон, Ботствана, РАҶ, Ҷазираҳои Сейшел, Маврикий барин давлатҳо, ки дараҷаи ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодии онҳо як қадар баланд аст, аз вазъияти умумии китъа фарқ мекунад.

Ҷадвали 12

Нишондодҳои демографии баъзе давлатҳои Африка ва Германия, Япония (ба ҳолати соли 2018)

Нишондодҳо	Баъзе давлатҳои Африка		Давлатҳои ривҷёфтаи ҷаҳон	
	Нигер	Чад	Германия	Япония
Шумораи миёнаи фарзанд барои як зан	7,2	6,4	1,6	1,4
Афзоиши табиӣ солонаи аҳоли, %	3,8	3,1	-0,2	-0,3
Умр дидани миёнаи мардон ва занон, синну сол	Э. – 59 А. – 61	Э. – 52 А. – 54	Э. – 78 А. – 83	Э. – 81 А. – 87
Саҳми бачаҳои то 15 сола дар таркиби синну соли аҳоли, %	50	47	13	12
Саҳми одамони аз 65 - ба сола боло дар таркиби синну соли аҳоли, %	3	2	21	28
Ҷавти кӯдакон, нисбат 1000 то кӯдаки таваллудшуда	60	72	3	2

Африка аз ҷиҳати дараҷаи урбанизатсия (43% соли 2018) дар байни китъаҳо дар ҷойи охир меистад. Ҳиссаи аҳолии шаҳр, асосан дар давлатҳои наздизоҳилии баҳри Миёна, РАҶ, мамлакатҳои хурди ҷазираӣ ва давлатҳое, ки саноати ривҷёбии нафт доранд, баланд аст. Дар давлатҳои Нигер, Руанда, Брунди, Малави, дараҷаи урбанизатсия ба 20% ҳам намерасад.

Аз ҷиҳати таркибии ирқӣ, этникӣ ва динии аҳоли китъаи Африка ба ду қисми калон ҷудо мешавад. Якумаш, минтақаи Африкаи Шимолӣ аз давлатҳои Миср, Лубнон, Судан, Алҷазоир, Марокаш ва Мавритания иборат аст. Дар ин давлатҳо асосан араб ва барбарҳои ба қисми ҷанубии ирқии европоид мансуббуда, истиқомат мекунад. Дини асосӣ дини ислом ҳисоб мешавад, таркиби этникӣ ва динии аҳоли бо якҷуғи худ ҷудо шуда меистад. Дигар давлатҳои китъа минтақаи Африкаи Тропикиро ташкил мекунад. Таркиби этникии аҳолии ин минтақа ниҳоят рангоранг буда, аз садҳо миллат, халқ ва қabilaҳо, ки ба ирқи негроид мансубанд, иборат аст. Аз динҳо

ислом, христианин ва динҳои гуногуни маҳаллӣ васеъ паҳн гардида дар ҳар давлатҳо нисбати онҳо ҳархеланд.

Мавқеи давлатҳои Африка дар ҳоҷагии ҷаҳон асосан бо саноати маъдани кӯҳӣ ва зироаткории тропикӣ чудо шуда меистад, яъне дар иқтисодиёти давлатҳои қитъа бештар шабакаҳое, ки ашёи хомро расонида медиҳанд, бартарӣ доранд.

Аз рӯйи ҳаҷми истихроҷ ва содир кардани ресурсҳои минералӣ Нигерия, Алҷазоир, Ангола, Габон, Конго, Гвинеяи Экваториалӣ бо нефт ва гази табиӣ, Нигер ва Малави уран, Гвинея – боксит, Замбия ва РДК – мис, Марокаш – фосфорит, Гана ва Танзания тилло, Ботсвана, РДК, Ангола, Зимбабве, Намибия – алмос, РАҶ бошад, бо ангиштсанг, оҳан, манган, тилло, платина, алмос чудо шуда меистад.

Барои ҳоҷагии қишлоқи аксарияти давлатҳои Африка яккахуқмронии маълуми як навъи растанӣ хос аст. Масалан, дар Судан, Мали, Чад ва Буркина Фасо зироати асосӣ пахта, дар Кот – Дивуар, Гана, Камерун – какао, дар Сенегал ва Гамбия чормағзи заминӣ, дар Эфиопия ва Уганда – кофе, дар Кения бошад – ҷой ҳисоб мешавад. Ҳоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ дар РАҶ ва давлатҳои наздизоҳилии баҳри Миёна ташаккул ёфтааст.

Аз нуқтаи назари дараҷаи ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ Африка ба сето қисм чудо мешавад. Дар байни давлатҳои қитъа РАҶ аз ҷиҳати иқтисодӣ аз ҳама бузург буда, алоҳида чудо карда мешавад. Миср, Лубнон, Алҷазоир, Тунис ва Марокаш барин давлатҳои якқадар ба дараҷаи баланд ривҷёфта, минтақаи иқтисодӣ – географии Шимолиро (наздизоҳилии баҳри Миёна) ҳосил мекунанд. давлатҳои боқимондаи қитъа ба таркиби минтақаи Африкаи Тропикӣ дохил мешаванд. Аз тарафи СММ 34 – то давлати Африкаи Тропикӣ ба гурӯҳи давлатҳои аз ҳама суғ ривҷёфта дохил карда шуд.

1. Хусусиятҳои ба худ хоси таркиби зиёдшавӣ ва синну соли Африкаро эзоҳ диҳед.
2. Аз ҷиҳати таркиби ирқи ва динии аҳоли Африка ба кадом ду минтақа чудо мешавад? Ба аҳолии худуди ду минтақа мухтасар тавсиф диҳед..
3. Мавқеи мамлакатҳои Африкаро дар ҳоҷагии ҷаҳон кадом соҳаҳо нишон медиҳад?
4. Барои ҳоҷагии қишлоқи мамлакатҳои Африка ҷӣ гуна ҷиҳатҳо хос аст? Ин хусусиятҳоро дар мисоли баъзе давлатҳо нишон диҳед.

§ 51. Республика Африкаи Чанубӣ

Кӯҳҳои Дракон ва Кап, платои Велд, биёбонҳои тропикӣ, иқлими субтропикӣ, африканерҳо, забони африканӣ, саноати маъдани кӯҳӣ.

Майдонаш 1219,9 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 57,7 млн. Пойтахташ – Претория.

Республикаи Африкаи Чанубӣ дар қисми канории ҷанубии Африка ҷойгир шудааст, соҳилҳояш дар ҷануби ғарб бо обҳои уқёнуси Атлантика, дар ҷануби шарқ уқёнуси Ором шуста мешавад. РАҶ дар наздикии роҳҳои баҳрии муҳим ва серҳаракат ҷойгир шудааст. Шаҳри Кейптаун РАҶ яке аз бандаршаҳрҳои аз ҳама бузурги нимкураи Чанубӣ мебошад. (расми 79)

Шакли идоракунӣ – республикаи парламентист. Пойтахташ – шаҳри Претория мебошад. Дар онҷо фақат қароргоҳи президент ва ҳукумат ҷойгир аст, парламент дар Кейптаун, суди Олӣ бошад, дар шаҳри Блумфонтейн фаъолият мебарад.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Ҳудуди релефи РАҶ гуногун аст. Дар қисми шарқӣ кӯҳҳои Дракон, дар ҷануб бошад, кӯҳҳои Кап ҷойгир шудааст. Қисмҳои марказӣ ва шимолии мамлакат бо платои Велд банд, ҳудудҳои ғарбӣ бошад, бо релефи ҳамвор ҷудо шуда меистад. РАҶ дорои бойиғариҳои калони минералӣ аст. Дар мамлакат захираҳои калони ангишт, манган, хром, уран, тилло, алмос, платина, ванадий ва металлҳои гуногуни нодир мебошад.

Дар ҳудудҳои марказӣ ва ғарбӣ иқлими гарм ва хушки тропикӣ ҳукмрон аст. Дар ҳудудҳои ҷанубӣ ва наздизоҳилли шарқӣ иқлими субтропикии рутубатнок дида мешавад.

Аҳоли. РАҶ дар байни давлатҳои китъа аз рӯи миқдори аҳоли дар ҷойи 6 – ум меистад. Суръати афзоиши табиӣ аҳоли нисбат ба аксари яти давлатҳои Африка паст буда, бо ҳисоби солона ба 1–1,2 % баробар аст. Аҳолии РАҶ аз ҳисоби кӯчида омадагони давлатҳои ҳамсоя ҳам меафзояд.

Расми 79. Шаҳри Кейптаун.

Дараҷаи урбанизатсия дар РАҶ ба 75% баробар буда, ин нишондод нисбат ба дигар давлатҳои Африка андак баланд аст. Шаҳри аз ҳама бузург ва пойтахти иқтисодӣ Йоханнесбург мебошад.

Расми 80. Фермаи шутурмурғ.

Қариб 80 % – и аҳолии Республикаи Африкаи Ҷанубиро миллатҳои гуногуни маҳаллӣ ва халқҳо ташкил мекунад. РАҶ бо саҳми нисбатан баланди европоидҳо аз давлатҳои Африкаи Тропикӣ (қариб 10%) ҷудо шуда меистад. Қисми калони европоидҳоро африканерҳо-авлодони голландҳое, ки дар асрҳои 17–19 кӯчида омада буданд, ташкил мекунад. Онҳо бо забони африкании дар асоси забони нидерландӣ ташаккулёфта ҳарф мезананд.

Дар ноҳияҳои саноатии шимоли шарқ ва ҳудудҳои наздизоҳилии ҷануби шарқ ва ҷанубӣ зичии аҳоли ба дараҷаи баланд бошад, дар ғарб ва шимоли ғарбии ҳудудҳои биёбонӣ аҳоли хеле тунук ҷойгир шудааст.

Иқтисодиёт. Республикаи Африкаи Ҷанубӣ давлати ривочёфтаи қитъаи Африка мебошад. Иқтисодиёти РАҶ ба саноати маъдани кӯҳӣ, мошинасозӣ, хоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ ва туризм ихтисосонида шудааст. Дар РАҶ саноати маъдани кӯҳӣ аз ҳисоби захираҳои бойи канданиҳои гуногуни фоиданок ба дараҷаи баланд ривоч ёфтааст. РАҶ аз рӯи истихроҷи ангишт, маъдани оҳан, марганец, тилло, платина, алмос ва ресурсҳои дигари минералӣ дар байни давлатҳои ҷаҳон мавқеи пешсафро ишғол мекунад. РАҶ яке аз содиркунандаи калони ангишт аст.

Фақат дар қисми 15%-и ҳудуди мамлакат хоҷагии қишлоқ бо роҳи интенсивӣ ривоч ёфтааст. Сабаби асосии он ба нарасидани ресурси обӣ вобаста аст. Аммо, ба он нигоҳ накарда дар РАҶ соҳаҳои гуногуни зироаткорӣ ва чорводорӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфтааст. Соҳаҳои муҳими зироаткорӣ боғдорӣ ва тоқпарварӣ ҳисоб мешавад. Соҳаҳои асосии чорводорӣ – говпарварӣ, гӯсфандпарварӣ ва бузпарварӣ аст. Дар РАҶ соҳаи ноодатии чорводорӣ – парвариши шутурмурғҳо ҳам ривоч ёфтааст (расми 80).

Дар қисми назди соҳилии ҷанубӣ ва штатҳои доҳилии мамлакат туризм хуб ривоч ёфтааст.

1. Ба қулай будани мавқеи иқтисодӣ-географии РАҚ баҳо диҳед.
2. Чӣхатҳои ба худ хоси шароити табиӣ ва ресурсҳои мамлакатро муайян кунед.
3. РАҚ аз чӣхати афзоиши табиӣ ва таркиби миллии аҳоли аз мамлакатҳои Африкаи Тропикӣ чӣ гуна фарқ мекунад?
4. Иқтисодиёти РАҚ ба кадом соҳаҳо ихтисосонида шудааст?

§ 52. Республикаи Федеративии Нигерия

Африкаи Ғарбӣ, Африкаи Тропикӣ, Гвинея, делтаи Нигер, Лагос, хауса, ёриба, игбо, саноати нефт ва азнаворкарди нефт.

Майдонаш – 923,7 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 195,9 млн. Пойтахташ – Абуҷа.

Республикаи Федеративии Нигерия дар қисми ғарбии Африка ҷойгир аст. Соҳил-хояшро аз ҷануб обҳои уқёнуси Атлантика ва гулӯгоҳи Гвинея мешӯяд.

Шакли идоракунӣ – республикаи президентист. Нигерия давлати федеративӣ буда, аз 36 – то штат ва ҳудуди федералии пойтахт иборат аст. Штатҳои Нигерия, асосан дар асоси тамоилҳои этникӣ ҷудо карда шудаанд. Пой-

тахташ – шаҳри Абуҷа дар қисми марказии мамлакат ҷойгир шудааст (расми 81).

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Ҳудуди Нигерия аз ҷиҳати релеф ба ду қисмҳои фарқкунанда бо дарёҳои Нигер ва Бенуэ ҷудо мешавад. Дар шимол релеф асосан аз кӯҳсорҳои ҳамвор, қисми ҷанубии мамлакат бошад, аз пастҳамвориҳо иборат аст.

Бойигарии аз ҳама калони табиӣ Нигерия захираҳои нафти он буда, қонҳои нафт бештар дар қисми ҷанубии мамлакат ҷойгир аст.

Мамлакат асосан дар минтақаи иқлими субэкваториалӣ ҷойгир шудааст. Дар давоми сол ҳарорати гарм ҳукмрон аст. Миқдори боришот аз ҳудудҳои наздизоҳилӣ ба сӯи шимол кам шуда меравад. Дар қисми экваториалӣ миқдори боришот дар атрофи 3000 мм аст. Зонаҳои асосии табиати Нигерия ҷангалзорҳои доимӣ ва мавсимӣ ва саваннаҳо мебошад.

Расми 81. Шаҳри Абуҷа.

Дарёи аз ҳама калони Нигерия дарёи Нигер ҳисоб мешавад. Вай дар резишгоҳи гулӯгоҳи Гвинея делтаи калон ҳосил мекунад. Делтаи Нигер ноҳияи муҳими иқтисодии мамлакат ҳисоб мешавад.

Аҳоли. Нигерия аз рӯи миқдори аҳоли дар ҷаҳон дар ҷойи ҳафтум меистад ва он дар байни 10 – то давлатҳои пешқадам бо суръати баланди афзоиши табиӣ ҷудо мешавад. Аҳолии Нигерия дар як сол 4–4.5 миллион нафар зиёд мешавад.

Расми 82. Лагос – шаҳри аз ҳама бузурги Нигерия ва тамоми Африка.

Қариб нисфи аҳолии Нигерия дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Дар Нигерия 6 – то шаҳрҳои «миллионер» ҳаст. Шаҳри Лагос, ки дар соҳили гулӯгоҳи Гвинея ҷойгир аст, вай нафақат дар Нигерия, балки шаҳри аз ҳама калонтарини Африка ҳисоб мешавад (расми 82). Лагос то соли 1991 пойтахти мамлакат буда, лекин аз сабаби зиёд будани аҳолиаш пойтахт ба шаҳри Абуҷа кӯчонида шуд.

Нигерия дар қатори аксарияти мамлакатҳои Африкаи Тропикӣ давлати бисёрмиллата буда, таркиби этникии аҳолии он беш аз 250 то миллатҳои маҳаллӣ ва халқҳо иборат аст. Миллатҳои сершумор – хауса, ёруба ва игбо (ҳар яки онҳо тақрибан 20 % – и ҷамъи аҳолиро ташкил мекунад). Забони давлатӣ – забони англисӣ, дар штатҳои қисми шимолӣ ва ғарбӣ дини ислом, дар штатҳои қисми шарқӣ ва ҷанубӣ бошад, дини христианӣ васеъ паҳн шудааст. Зичии миёнаи аҳоли дар 1 км² ба ҳисоби миёна зиёда аз 200 нафар бошад, дар ҳудудҳои наздизоҳилӣ аз ин 3–4 маротиба баланд аст.

Иқтисодиёт. Нигерия аз рӯи ҳаҷми умумии МУД дар Африка ҷойи аввалро мегирад, лекин миқдори ба ҳар сари аҳоли рост омадаи МУД на он қадар баланд – дар атрофи 6000 доллари ШМА аст. Аммо ин нисбат ба дигар давлатҳои Африкаи Тропикӣ нишондоди баланд аст (нишондоди миёна дар минтақа ба 3600 доллари ШМА баробар).

Асоси иқтисодиёти мамлакат ва манбаи асосии даромади бучети давлат – содироти нефт аст. Саноати истихроҷ ва азнавкоркарди нефт соҳаи ривҷёфтаи саноати Нигерия мебошад. Дар мамлакат саноати ҷангал, бофандагӣ, хӯрокворӣ ва маъдани кӯҳӣ ба андозае ривҷ ёфтааст.

Хочагии қишлоқ – соҳаи асосии шуғл мебошад. Дар Нигерия чормағзи заминӣ, чуворимакка, шолӣ, каучуки табиӣ, пахта, сабзавотҳо ва меваҳо парвариш мекунанд. Соҳаҳои асосии чорводории Нигерия говпарварӣ, гӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ ва хукпарварӣ ҳисобида мешавад.

1. Сохти маъмурӣ – ҳудудии шакли федералӣ ба чӣ гуна омил вобаста аст?
2. Сабаби кӯчонида шудани пойтахти Нигерия аз Лагос ба Абуҷаро фаҳмонед.
3. Сабабҳои зич будани аҳолии ҳудудҳои ҷанубӣ нисбати шимолиро эзоҳ диҳед.
4. Ба андозае баланд будани ривҷоёбии иқтисодии Нигерия нисбат ба давлатҳои Африкаи Тропикӣ ба кадом соҳаҳои истехсолӣ вобаста аст?

§ 53. Республикаи Мисри Араб

Канали Сувайш, нимҷазираи Синай, дарёи Нил, обанбори Асвон, иқлими тропикӣ ва субтропикӣ, зичии аҳоли, зироаткорию обёришаванда, меъроси таърихию маъданӣ.

Майдонаш – 1001,4
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 97 млн.
Пойтахташ – Қоҳира

Республикаи Мисри Араб дар шимоли шарқии Африка ва қисми хурдии он дар нимҷазираи Синайи қитъаи Осиё ҷойгир шудааст. Соҳилҳояшро дар шимол обҳои баҳри Миёна, дар шарқ обҳои баҳри Сурх мешӯяд. Канали Сувайш ин ҳарду ҳудудро пайваست мекунад ва дар айни вақт сарҳади Осиё ва Африка ҳисоб мешавад. Қулай будани мавқеи иқтисодӣ–географии мамлакат бо гузаштани канали Сувайш аз ҳудудаш ва дар ҷойи пайваستшавии қитъаҳои Осиё

ва Африка ҷойгиршавии он муайян карда мешавад.

Шакли идоракунӣ-республикаи президентист. Пойтахти Миср шаҳри Қоҳира дар делтаи Нил ҷойгир шудааст. (расми 83).

Ҳудуди Миср, асосан аз ҳамвориҳо иборат аст. Фақат дар қисми ба баҳри Сурх наздикбудаи он ва нимҷазираи Синай кӯҳҳо ҷойгиранд. Аз канданиҳои ғоиданок дар Миср, асосан конҳои нафт, гази табиӣ, маъдани оҳан, фосфоритҳо мавҷуданд. Қисми калони ҳудуди Миср дар минтақаи иқлими тропикӣ, соҳили баҳри Миёна бошад, дар минтақаи

иқлими субтропикӣ қойгир аст. Тобистонаш хеле гарм, зимистонаш на он қадар хунук, боришот ниҳоят кам меборад, миқдори боришот одатан аз 200 мм намегузарад, бинобар ин ҳудуди мамлакат асосан аз биёбонҳои тропикӣ иборатанд.

Дар шароити иқлими гарм ва хушк барои Миср нарасидани ресурсҳои обӣ хос аст. Ягона дарёи мамлакат ҳудуди онро аз ҷануб ба шимол бурида мегузарад. Нил – дарёи транзитӣ буда, аз мобайни биёбонҳо қорӣ мешавад ва оби ҳудро ба баҳри Миёна мерезад (расми 84). Дар дарёи Нил яке аз обанборҳои бузурги ҷаҳон – Обанбори Асвон сохта шудааст.

Аҳоли. Миср аз рӯи миқдори аҳоли дар байни давлатҳои Африка баъди Нигерия ва Эфиопия дар қойи сеюм меистад. Афзоиши табиӣ аҳоли ба дараҷаи нисбатан баланд боқӣ мемонад.

Аҳолии Миср дар як сол ба 2,5%, яъне беш аз 2 млн. нафар зиёд мешавад. Саҳми аҳолии шаҳр дар Миср дар атрофи 45 % ва ин нишодод нисбат ба давлатҳои дигари Африка ба дараҷаи паст аст. Ба қатори шаҳрҳои калонтарин Қоҳира, Искандария, ва Гиза мансубанд.

Миср давлати якмиллата аст, чунки 99% – и аҳолиро арабҳо ташкил медиҳад. Дини васеъ пахншуда – дини ислом аст. Лекин қариб 10% -и мисриён ба дини христианӣ мансубанд.

Дар Миср аҳоли ноҳамвор қойгир шудааст. Зиёда аз 90% – и аҳолии Миср бо зичии аҳоли дар ҷаҳон ҷудо мешаванд, дар водӣ ва делтаи Нил умр ба сар мебаранд. Ҳамчунин, дар наздикии канали Сувайш ва соҳилҳои баҳрҳои Миёна ва Сурх ҳам зичии аҳоли ба андозае баланд мебошад.

Иқтисодиёт. Миср дар байни давлатҳои қитъаи Африка, яке аз давлатҳои калони дорои салоҳияти иқтисодӣ аст. Иқтисодиёти мамлакат характери аграрӣ – индустриалӣ дорад. Саноат, асосан ба соҳаҳои нефту газ, бофандагӣ, хӯрокворӣ

Расми 83. Шаҳри Қоҳира.

Расми 84. Дарёи Нил.

Расми 85. Яке аз аҳромҳои Миср ва ҳайкали Сфинкси Калон.

ва кимийё ихтисосонида шудааст. Ҳамчунин, саноати металлургия ва мошинасозӣ ҳам ривоч ёфтааст.

Хочагии қишлоқ ба зироаткории обёришаванда таъя мекунад. Зироатҳои асосӣ – пахта, шолӣ, ҷуворимакка, сабзавот, мева ва зироати полизӣ. Соҳаи асосии ҷорводорӣ говпарварӣ аст.

Республикаи Мисри Араб барои буҷети давлат аз ҳисоби боҷҳои киштиҳои транзитӣ, ки аз канали Сувайш мегиранд,

даромади калон мегирад.

Соҳаи муҳими иқтисодиёти Миср туризм аст. Ба ривчоёбии туризми Миср шароити табиӣ ҳудудҳои наздисоҳили ва меъроси хеле бойи таърихи маданияи мамлакат таъсири калон мерасонад (расми 85).

1. Хусусиятҳои ба худ хоси мавқеи иқтисодӣ – географии Республикаи Мисри Араб бо ҷиҳо вобаста аст?
2. Хусусиятҳои умумии ҷойгиршавии географии Миср ва Туркияро аниқ кунед.
3. Ба ҷойгиршавии аҳолии Миср ҷи гуна омилҳо таъсир мерасонад?
4. Дар Миср барои ривчоёбии туризми байналхалқӣ ҷи гуна ресурс ва шароит мавҷуд аст?

§ 54. Иттифоқи Австралия

Материк, шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия, англисҳои австралиягӣ, аборигенҳои австралиягӣ, Сидней, Мелбурн, саноати маъдани кӯҳӣ.

Майдонаш – 7692,0 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 24,5 млн. Пойтахташ – Канберра.

Иттифоқи Австралия ягона давлати ҷаҳон, ки масоҳати материки Австралияро пурра ишғол кардааст. Ба таркиби он, ғайр аз материки Австралия, Тасмания ва дигар ҷазираҳо дохил мешавад. Соҳилҳояшро аз шимол, ғарб ва ҷануб обҳои уқёнуси Ҳинд, баҳрҳо ва гулӯгоҳҳои он, аз тарафи шарқ бошад, обҳои уқёнуси Ором бо баҳрҳояш мешӯяд. Аз ҷиҳати майдонаш дар ҷаҳон ҷойи 6 – умро мегирад.

Мавқеи иқтисодӣ – географии он бо он, ки дар нимкураи Ҷанубӣ аз минтақаҳои калон хеле дур ҷойгиршавиаш тавсиф карда мешавад.

вад. Баробари хамин, ба дараҷаи баланд ривоч ёфтани нақлиёти ҳавоӣ ва баҳрӣ ҳамешагии мамлакатро бо тамоми минтақа ва давлатҳои ҷаҳон таъмин месозад.

Иттифоқи Австралия аъзои шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия буда, роҳбари расмӣ давлатии он ҳукмдори Британияи Кабир ҳисоб мешавад. Дар амал дар сохти идоракунӣ нақши асосиро сарвазир мебозад. Австралия аз 6 – то штат ва 2 – то ҳудуд ташкил ёфтааст. Австралия давлатӣ – федеративӣ мебошад.

Расми 86. Биёбонҳои Австралия.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Релефи Австралия, асосан аз ҳамворихо ва платоҳои парчашуда иборат аст. Фақат дар шарқии мамлакат қаторкӯҳи баландиҳои миёнадоштаи Обтақсимкунаки Каллон мавҷуд аст. Дар он нуктаи аз ҳама баланди Австралия қуллаи Коссюшко (2228 м) ҷойгир аст.

Австралия аз канданиҳои муҳталифи ғоиданок хеле бой аст. Мамлакат дар миқёси ҷаҳон бо захираҳои оҳан, мис, никел, маъданҳои боксит, ангишт, тилло, алмос алоҳида ҷудо шуда меистад.

Ҳудуди Австралия асосан дар минтақаҳои иқлимӣ субэкваториалӣ, тропикӣ ва субтропикӣ ҷойгир шуда, хусусияти аз ҳама муҳими иқлим хушк будани он аст. Ҳудуди ниҳоят калони мамлакатро, нимбиёбон, биёбон ва саваннаҳо ишғол кардаанд. (расми 86). Камбудии аз ҳама калони табиати Австралия норасоии ресурсҳои обӣ аст. Дарёи асосии Австралия Муррей ва шохобаш Дарлинг буда, оби он вобаста ба мавсим хеле тағйир меёбад.

Аҳоли. Австралия яке аз давлатҳои ҷаҳон мебошад, ки дар он зичии аҳоли хеле паст аст. Дар он ҷо ба ҳудуди 1 км.² бо ҳисоби миёна 3 нафар аҳоли рӯст меояд. Дар Австралия аҳоли асосан дар ҳудудҳои ҷануби шарқӣ ва шарқӣ бештар буда, дар ҳудудҳои дохилӣ бошад, хеле тунук ҷойгир шудааст.

Афзоиши табиӣ аҳолии Австралия паст буда, дар як сол то ба 0.5–0.6% баробар аст. Ба зиёдшавии миқдори аҳоли бештар мигратсияи беруна таъсир мерасонад. Зиёдшавии мигратсионии аҳоли ба ҳисоби солона 0.8–1.0% – ро ташкил медиҳад.

Расми 87. Шаҳри Сидней.

Умуман, аҳолии Австралия аз ҳисоби мигратсия ташаккул ёфтааст. Аҳолии таҳҷой-аборигенҳои австралиягӣ ҳамагӣ 1% – и аҳолии давлатро ташкил мекунад. Миллати асосӣ англисҳои австралиягӣ мебошад.

Иттифоқи Австралия ба қатори давлатҳои дараҷаи баланди урбанизатсия мансуб мебошад. Дар он саҳми аҳолии шаҳр ба 90 % баробар аст. Шаҳрҳои аз ҳама бузург – Сидней (расми 87), Мелбурн, Аделаида мебошад.

Иқтисодиёт. Австралия давлатест, ки иқтисодиёташ ба дараҷаи баланд ривож ёфтааст. Аз рӯйи ҳаҷми МУД Австралия ба таркиби 20 то давлати пешқадами ҷаҳон дохил мешавад. Миқдори МУД – и ба ҳар сари аҳоли рост омада, аз аксарияти мамлакатҳои Европа ҳам баланд аст. Мавқеи Австралияро аз ҷиҳати бисёр, дар иқтисодиёти ҷаҳон саноати маъдани кӯҳӣ ва сӯзишворӣ муайян мекунад.

Мамлакат аз рӯйи истихроҷи ангишт, оҳан, боксит, тилло, никел, рӯҳ ба қатори се давлати пешсафи ҷаҳон дохил мешавад. Ангишт, газӣ моеъкардашуда, уран ва қисми калон металлургияи ранга ва сиёҳ ба давлатҳои Осиё, дар навбати аввал, ба Хитой содирот карда мешавад. Хоҷагии қишлоқ ҳам соҳаи муҳими иқтисодиёти Австралия мебошад. Соҳаҳои асосии чорводорӣ – гӯсфандпарварӣ, говпарварӣ аст. Австралия аз рӯйи саршумори гӯсфандон ва истеҳсоли мӯина дар ҷаҳон дар ҷойи дуюм, аз рӯйи содироти мӯина ва гӯшти чорво бошад, ҷойи аввалро ишғол мекунад. Зироаткорӣ ба ғалладона, боғдорӣ ва ангурпарварӣ ихтисосонида шудааст.

Ноҳияҳои асосии иқтисодии Австралия ҷануби шарқии он ҳисоб мешавад. Дар он ҷо 70 % – и аҳолии мамлакат истиқомат мекунад ва 2 – то шаҳри аз ҳама бузург – Сидней ва Мелбурн ҷойгир шудааст.

1. Хусусияти бетакрори ҷойгиршавии географии Иттифоқи Австралия аз ҷиҳати иборат? Ҷаҳатҳои мусбӣ ва манфӣи иқтисодияшро эзоҳ диҳед.
2. Аҳолии ҳозираи Австралия чӣ гуна ташаккул ёфтааст?
3. Барои чӣ ҳудудҳои ҷануби – шарқии Австралия ба дараҷаи нисбати баланди зичии аҳоли ҷудо мешавад?
4. Иқтисодиёти Австралия ба кадом соҳаҳо ихтисосонида шудааст ва ба он чӣ хел омилҳо таъсир расонидааст?

§ 55. Харитаи сиёсии Америка

Америка, Америкаи Шимолӣ, Америкаи Ҷанубӣ, канали Панама, баҳри Кариб, қитъа, материк, шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия.

Америка қитъаи дар нимқураи Ғарбӣ ҷойгиршуда, ду материк – Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ ва ҷазираҳои ба онҳо наздикро дар бар мегирад (расми 88). Майдони умумии он 42 млн. км² аст. Материкҳои Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубиро канали Панама ҷудо мекунад. (расми 89).

Расми 88. Мавқеи географии қитъаи Америка.

Дар харитаи сиёсии ҳозираи Америка 35 – то давлати мустақил мавҷуд. Онҳо аз ҷиҳати бузургии майдонашон аз якдигар ниҳоят фарқ мекунанд. 4 – то мамлакати қитъа аз қатори 10 – то давлатҳои аз ҳама бузург ҷой гирифтааст. Инҳо Канада, ШМА, Бразилия ва Аргентина мебошад.

Майдони Боливия, Колумбия, Перу ва Мексика аз 1 млн.² мегузарад. Ҳудуди давлатҳои Венесуэла ва Чили бошад, аз 500 ҳазор км.² калон аст. Дар баробари ҳамин, майдони 7 – то давлат аз 1 ҳазор км.² хурд аст, ҳамаи онҳо дар ҷазираҳои баҳри Кариб ҷойгир шудаанд. Дар Америка фақат 2 – то давлат – Боливия ва Парагвай имконияти бевосита ба баҳр баромаданро надорад. Соҳилҳои Мексика, Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Коста – Рика, Панама ва Колумбияро обҳои 2 – то, яъне укёнуҳои Ором ва Атлантика мешӯянд. Америка ва Канада бошад, бо укёнуҳои Ором ва Яхбастаи Шимолӣ ҳамсарҳад аст.

Аз 35 давлати Америка 25 – тояш республика, 10 – тояш таркиби шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия, яъне монархияи конституционӣ, 2 – то давлат Канада ва Белиз – дар Америкаи Шимолӣ ҷойгир шудааст, боқимонда 8 – тои онҳо давлатҳои ҷазиравии баҳри Карибанд.

Дар Америка 7 – то давлати федеративӣ – ШМА, Аргентина, Бразилия, Канада, Мексика, Венесуэла ва Сент- Китс ва Невис ҷойгир шудаанд. Сент- Китс ва Невис аз ҳама давлати хурди федеративии ҷаҳон ҳисоб мешавад.

Америка бу ду минтақаи сиёсӣ – географии бузург – Америкаи Шимолӣ ва Америкаи Лотинӣ ҷудо мешавад. Дар Америкаи Шимолӣ, ШМА ва Канада ҷойгир аст.

Расми 89. Канали Панама.

Дар Америка тамоми давлатҳои дар қисми ҷанубии ШМА ҷойгиршуда, Америкаи Лотиниро ташкил мекунанд. Сабаби номбурда шудани Америкаи Лотинӣ дар бисёри давлатҳои қитъа бо забонҳои испанӣ, португалӣ ва франсузӣ гуфтугӯ мекунанд, ки ин забонҳо аз забони қадимии лотинӣ пайдо шудаанд.

Ривожёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва хусусиятҳои милли – маданияи Америкаи Шимолӣ ва Америкаи Лотинӣ аз якдигар фарқ мекунанд. ШМА ва Канада ба гурӯҳи давлатҳои ривожёфтаи «Ҳафтгонаи калон» мансуб бошанд, давлатҳои Америкаи Лотинӣ давлатҳои рӯ ба ривож мебошанд.

1. Қитъаи Америка кадом ҳудудҳоро муттаҳид мекунад?
2. Кадом давлатҳо дар харитаи сиёсии Америка бузург ҳисобида мешаванд?
3. Тафовутҳои байни материки Америкаи Шимолӣ ва минтақаҳои сиёсӣ – географии Америкаро эзоҳ намоед.
4. Региони Америкаи Лотинӣ аз чӣ сабаб ҳамин ҳел номида шудааст?

§ 56. Штатҳои Муттаҳидаи Америка

Америкаи Шимолӣ, штатҳои континенталӣ, Аляска, ҷазираҳои Гавайи, водии Аҷал, торнадо, мегаполис.

Майдонаш – 9519,4 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 328 млн. Пойтахташ – Вашингтон.

Штатҳои Муттаҳидаи Америка дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯйи калонии ҳудуд ҷойи 4 – ро, аз рӯйи миқдори аҳоли ҷойи 3 – юмро мегирад. Бинобар ин, ШМА аз рӯйи салоҳияти иқтисодӣ, ҳарбӣ – сиёсӣ ва илмӣ технологӣ яке аз давлатҳои замонавии пешсафи ҷаҳон мебошад.

Ҳудуди ШМА аз 3 қисм иборат аст: штатҳои континенталии қисми шимолии Америкаи Шимолӣ, Аляска, ки дар шимоли ғарбии Америкаи Шимолӣ ҷойгир шудааст ва ҷазираҳои Гавайи укёнуси Ором. ШМА имконияти баромадан ба 3 укёнус, укёнуҳои Ором, Атлантика ва Яхбастаи Шимолиро дорад. Вай дар хушкӣ фақат бо Канада ва Мексика ҳамсарҳад аст. Сарҳади байни ШМА ва Канада дар ҷаҳон

сарҳади аз ҳама дарозтарин дар байни давлатҳо ҳисоб мешавад. Тавассути баҳри Беринг ШМА бо Россия ҳамсарҳад аст.

Расми 90. Водии Ачал.

ШМА республикаи президентӣ – президент сардори давлат ва ҳукумат ҳисоб мешавад. ШМА аз нуқтаи назари сохти сиёсӣ – ҳудудӣ аз 50 – то штат ва округи федералии пойтахтии Колумбия иборат аст. 48 – то штат ва округи Колумбия (шаҳри Вашингтон) дар ҳудуди штатҳои континенталӣ ҷойгир шудаанд. Штати 49 – ум Аляска, 50 – ум бошад, Гавайи ба ҳисоб меравад.

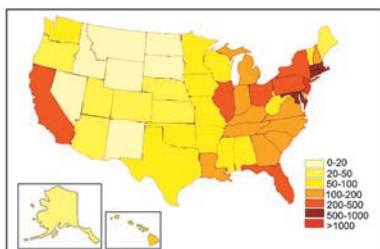
Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Аз сабаби калон будани ҳудудаш ШМА шароити табиӣ хеле гуногун дорад. Қисмҳои марказӣ ва шарқии штатҳои континенталӣ асосан аз ҳамвориҳо иборат буда, аз қисми ғарбии он бошад, якчанд шабакаҳои кӯҳҳои Кордильера гузаштааст. Релефи штатҳои Аляска ва Гавайи ҳам асосан кӯҳӣ аст. Дар ҳудуди Аляска нуқтаи аз ҳама баланди Америкаи Шимолӣ – қуллаи Денали (6194 м.) (то соли 2015 Мак – Кинли) ҷойгир аст. Пасттарин нуқтаи материк – водии Ачал (- 86 м) ҳам дар штати Калифорнияи ШМА ҷойгир шудааст. (расми 90).

ШМА дорои захираҳои бузурги ангишт, нефт, гази табиӣ, оҳан, маъданҳои металлҳои рангаи гуногун ва намакҳои минералӣ ҳаст. Асосан ҳудудҳои ғарбии мамлакат аз ресурсҳои минералӣ бой аст. Аммо ҳаҷми истеҳсолоти саноат хеле бузург буда, мамлакат бисёр намуди ашёҳои хоми минералиро ворид мекунад.

Ҳудуди штатҳои континенталӣ дар минтақаи иқлими мӯътадил ва субтропикӣ, қисми калони Аляска субарктикӣ ва арктикӣ, нимҷазираи Флорида ва ҷазираҳои Гавайи тропикӣ ҷойгир шудаанд. Дар ҳудудҳои ҳамҷавори халиҷи Мексика бӯронҳои тропикӣ (торнадо) бисёр содир мешавад.

ШМА аз ресурсҳои обӣ ва гидроэнергетикӣ бой аст. Дарёҳои калонтарини мамлакат – Миссисипи, Миссури, Рио – Гранде, Колорадо, Колумбия мебошад.

Аҳоли. Аҳолии таҳҷойии ШМА ҳиндуҳоанд. Лекин дар замони ҳозира ҳиндуҳо қисми хеле ками аҳолии мамлакатро ташкил медиҳанд. Дар таркиби америкагӣҳо авлодони дар давраҳои гуногун кӯчида ома-

Расми 91. Зичии аҳолии ШМА (дар миқёси штатҳо, км² нафар).

даи мамлакатҳои Европа аксариятро ташкил мекунанд. Дар баробари ҳамин, дар таркиби аҳолии ШМА кўчида омадагон аз Америкаи Лотинӣ (асосан, Мексика), саҳми зангиҳо, мулатҳо ва дигар гурӯҳҳои иркӣ баланд буда, торафт зиёд мешаванд.

Аз соли 1790 сар карда, дар ШМА дар тӯли ҳар 10 сол мунтазам аҳоли ба рӯйхат гирифта мешавад. Дар байни солҳои 1790 – 2010 шумораи аҳолии ШМА қариб 8 баробар афзуд ва афзудани он то ҳозир давом мекунад. Дар замони ҳозира афзоиши табиӣи аҳолии ШМА ба ҳисоби солона 0,3–0,4 % – ро ташкил намуда, нисбат ба нишондиҳандаи миёнаи аҳолии ҷаҳон (1,2%) хеле паст, аммо аз нишондиҳандаи (0,0 %) миёнаи мамлакатҳои ривожёфта ба андозае баланд аст. Афзоиши мигратсионӣ ба ҳисоби солона 1–1,5 % баробар аст.

Саҳми аҳолии шаҳр дар ШМА аз 80% баланд аст. Шаҳрҳои аз ҳама бузург – Нью – Йорк, Лос – Анжелес, Чикаго, Хюстон, Филадельфия. Дар ҳудуди ШМА 3 – то мегаполис ташаккул ёфтааст: дар шимоли ғарб «Бостон – Вашингтон», (Босваш) дар назди кўлҳои Бузург «Чикаго – Питсбург» (Чипитс), дар соҳили уқёнуси Ором «Сан – Франсиско – Сан – Диего» (Сансан).

Забони расмӣи ШМА – забони англисӣ. Ҳамчунин қариб 50 млн. одамон дар ҳаёти ҳаррӯзаашон бо забони испанӣ гуфтугӯ мекунанд. Саҳми испанзабониёни америкой, ки дар наздикии сарҳад бо Мексика ҷойгиранд, асосан дар штатҳои Нью – Мексика, Калифорния, Техас, Аризона ва Невада баланд аст (20–45 %). Зичии миёнаи аҳоли дар ШМА ба ҳисоби миёна дар 1 км.² 35 нафар, лекин дар қисмҳои гуногуни он фарқ мекунад (расми 91). Ба он, асосан шароити табиӣ таъсири калон мерасонад. Дар штатҳои наздисоҳилии шимоли шарқӣ, ҷануби шарқӣ ва ғарбӣ зичии аҳоли ба дараҷаи баланд бошад, дар штатҳои кўҳӣ ва хусусан дар Аляска аҳоли тунук ҷойгир шудааст.

1. Сохти ҳудудии ва мавқеи географии ШМА –ро тавсиф диҳед.
2. Сохти сиёсӣ – ҳудудии ШМА чӣ гуна аст?
3. Релефи мамлакат чӣ гуна сохт дорад? Дар бораи таъсири он ба ҷойгиршавии аҳоли эзоҳ диҳед.
4. Мегаполис чист? Дар ШМА кадом мегаполисҳо ташаккул ёфтаанд?

§ 57. Хоҷагӣ ва ноҳияҳои иқтисодии Штатҳои Муттаҳидаи Америка

Минтақаҳои саноатӣ, саноати аэрокосмикӣ, минтақаҳои хоҷагии қишлоқ, роҳҳои трансконтиненталӣ, Шимолӣ Шарқ, Ғарби Миёна, Чануб, Ғарб.

ШМА аз рӯйи ҳаҷми МУД дар ҷаҳон баъди Хитой дар ҷойи дуюм меистад ва яке аз давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ривҷоёфта мебошад. Садҳо корпоратсияҳои трансмиллии ШМА дар давлатҳои зиёди хориҷӣ фаъолияти васеи тадбиркориро мебаранд ва он қудрати иқтисодии мамлакат ва мавқеи хоҷагии ҷаҳониашро боз ҳам баланд мебардорад. Ҳамчунин, салоҳияти ниҳоят бузурги сохти молиявии ШМА ва доллари ШМА, ки функцияи асъори (валюта) байналхалқиро иҷро мекунад, таъсири пурзӯри давлатро ба иқтисодиёти ҷаҳон таъмин менамояд.

Саноат. ШМА аз рӯйи ҳаҷми маҳсулоти умумии саноат дар ҷаҳон баъди Хитой дар ҷойи дуюм меистад. Тамоми соҳаҳои саноати ШМА хуб ривҷ ёфтааст. Дар соҳаҳои ривҷоёфтаи саноат, хусусан саноати аэрокосмикӣ, автомобилсозӣ, электротехникӣ, электроникӣ, истихсоли асбобу ускунаҳои тиббӣ, мошинасозии атомӣ, маҷмӯаи саноати ҳарбӣ ва саноати нафтӣ кимиёи ба технологияи замонавӣ таъям намудани ШМА ягона пешқадам будани онро дар миқёси ҷаҳон нишон медиҳад.

Дар солҳои охир ШМА аз ҷиҳати истихроҷи газӣ табиӣ дар ҷаҳон ҷойи якум (зиёда аз 800 млрд.м.³ зиёд дар як сол), истихроҷи ангишт ҷойи 2 – юм (беш аз 800 млн.т.) ва истихроҷи нафт ҷойҳои 2-3 (беш аз 500 млн.т.)-ро ишғол мекунад. Ноҳияҳои аз ҳама бузурги саноати нафт ва газ дар штатҳои Техас, Калифорния ва Аляска таъаккул ёфтааст. Ангишт ба миқдори зиёд аз ҳавзаи ангишти Аппалачи, ки дар қисми ҷанубӣ – шарқии мамлакат ҷойгир аст, кофта мегиранд.

Саноати мошинасозӣ бисёрсоҳавӣ буда, дар штатҳо ҳархел ихтисос шудааст. Штатҳои наздиқўнусии Ором (Калифорния, Вашингтон) ба ривҷоёбии саноати аэрокосмикӣ ва электроникӣ,

Расми 92. Гунҷини пахта дар плантатсияҳои калони ШМА.

штатҳои ҳавмчавори кӯлҳои бузург (Мичиган, Иллинойс) автомобилсозӣ, шимоли шарқии соҳили Атлантика бо киштисозӣ алоҳида чудо шуда меистанд.

Дар ШМА якҷандто минтақаҳои калони саноатӣ ташаккул ёфтаанд. Ҳудудҳои аз ҳама қудратнок уқёнуси Атлантика ва штатҳои наздикии кӯлҳои бузургро дар бар мегирад. Ба он қариб нисфи истеҳсолоти саноатии мамлакат рост меояд. Ба қатори дигар минтақаҳои калони саноатӣ минтақаҳои саноатии ҷануби шарқии воқеъ дар кӯҳҳои Аппалачи, асосан ба саноати нафт ва нафту кимиё ихтисосшудаи халиҷи Мексика ва Калифорнияи воқеи ҷануби ғарбии мамлакат дохил мешаванд.

Ҳоҷагии қишлоқ. Зироатҳои асосии ҳоҷаи қишлоқ – гандум, ҷуворимакка, соя, пахта, найшакар, лаблабуи қанд, сабзавотҳо ва меваҳо. Аз рӯйи содироти ҷуворимакка, соя, тамоку ва пахта ШМА дар ҷаҳон дар ҷойи якум меистад. Соҳаҳои асосии чорводорӣ – говпарварӣ, паррандапарварӣ ва ҳукпарварӣ. ШМА аз ҷиҳати содироти гӯшт ва маҳсулоти шир яке аз давлатҳои пешқадами ҷаҳон аст. Дар ШМА минтақаҳои ҳоҷагии қишлоқи ба соҳаҳои гуногун ихтисосшуда ба вучуд омадаанд. Ҳамвориҳои Бузург, ки домани кӯҳҳои Колдильераро ишғол кардаанд, минтақаи гандум, дар қисми шимолии ҳамвории Марказӣ минтақаи ҷуворимакка, дар ҷануби ҳавзаи Миссисипи минтақаи пахта (расми 92), дар штатҳои назди кӯлҳои Бузург минтақаи шир мебошад.

Расми 93. Шаршараи Ниагара ва яке аз чашмаҳои гарм дар боғи миллии Еллоустон.

Туризм. ШМА аз рӯйи миқдори сайёҳони хориҷии ташрифоваранда пешқадам набошад ҳам, давлатест, ки аз ҳисоби туризм даромади калон мегирад. Ба ШМА асосан аз Канада ва Европа

сайёҳон меоянд. Дар штатҳои наздизоҳилии Флорида, Калифорния ва Гавайи туризм хуб ривоч ёфтааст. Ҳар сол ба шаҳрҳои Нью – Йорк, Чикаго, Лос – Анжелес ва дигар шаҳрҳо даҳҳо миллион сайёҳон меоянд. Дар мамлакат барои ривочи туризм ресурсҳои табиӣ хеле бой мавҷуд аст (расми 93).

Ноҳияҳои иқтисодӣ. Ҳудуди ШМА ба сабабҳои табиӣ ва иҷтимоӣ таърихӣ дорои қудрати гуногуни иқтисодӣ ва ихтисосшуда ба чорто ноҳияҳои (макроноҳия) калони иқтисодии зерин ҷудо мешавад: ноҳияи Шимоли Шарқӣ, ки дар наздикии уқёнуси Атлантика ҷойгир аст, майдонаш хурд, аммо бо миқдор ва зичии аҳолии калон, штатҳои ба дараҷаи баланд ривочёфтаи дорои марказҳои бузурги молиявиро дар бар мегирад. Ноҳияи Ғарби Миёна, ки дар ҷануб ва ғарбии қўлҳои Бузург ҷойгир аст, ба саноати бисёрсоҳавӣ, зироати дондор ва чорводорӣ ширӣ ихтисос шудааст. Ноҳияи Ҷанубӣ, ки ба пахтакорӣ, тамоқпарварӣ, боғдорӣ, саноати кимиё ва боғандагӣ, бо ривочёбии туризми наздизоҳилӣ ҷудо шуда, саҳми аҳолии сиёхпўстон нисбатан баланд аст. Ноҳияи Ғарбӣ, ки дорои релефи қўҳӣ ва иқлими хушк, ба саноати металлургияи ранга, аэрокосмикӣ, электроникӣ, боғдорӣ ва чорводорӣ яйловӣ ихтисос гардида бо саҳми нисбатан баланди аҳолии испанизабон ҷудо мешавад.

1. Таъсири ШМА ба иқтисодиёти ҷаҳон бо кадом омилҳо намоён мешавад?
2. Минтақаҳои асосии саноати ШМА – ро тавсиф намоед.
3. Дар ШМА кадом намуди минтақаҳои хоҷагии қишлоқ ташаккул ёфтааст?
4. ШМА – ро ба кадом ноҳияҳои калони иқтисодӣ ҷудо мекунам?

§ 58. Канада

Шоҳигарии Ҳамдўстии Британия, ресурси ҷангал, аглисҳои Канада, франсузҳои Канада, Торонто, Монреал.

Канада аз рӯйи калонии ҳудудаш дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Вай дар қисми шимолии материкаи Америкаи Шимолӣ ва дар ҷазираҳои паҳлӯи он ҷойгир шудааст.

Соҳилҳои Канадаро аз шимол обҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, аз шарқ

Майдонаш – 9976 ҳазор км². Аҳолиаш (с. 2018) – 37,2 млн. Пойтахташ – Оттава.

Расми 94. Табиати Канада.

укёкуси Атлантика, аз чануби ғарб укёкуси Ором мешӯяд. Канада дар хушкӣ фақат бо ШМА ҳамсарҳад аст.

Канада таркиби шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия буда, роҳбари давлат дар равиши расмӣ ҳукмдори Британияи Кабир ҳисоб мешавад. Дар амал дар болои идоракунии сиёсӣ сарвазир меистад. Канада аз 10 – то

провинсия ва 3 – то ҳудуд иборат буда, давлати федеративӣ аст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Қисми шарқии Канада дар платформанӣ қадим ҷойгир аст. Асосан аз ҳамвориҳо ва кӯҳсорҳои вайроншудаи сахтпораишуда иборат аст. Қисми ғарбии ба укёкуси Ором пайвастишуда бо кӯҳҳои баланди Кордильера банд аст.

Дар ҳудуди Канада конҳои калони уран, оҳан, никел, мис, сурб, рӯҳ, тилло, нафт ва гази табиӣ мавҷуд аст.

75 % – и ҳудуди Канада ба зонаи иқлими сард рост меояд. Зонаҳои асосии табиат – тайга, тундра ва биёбонҳои Арктика мебошад. Дар чануб ландшафти дашт васеъ паҳн гардидааст. Мамлакат аз ресурсҳои замин, обӣ ва ҷангал хеле бой аст (расми 94). Қариб 1/3 қисми ҷангалзорҳои нимкураи Шимолӣ ба Канада рост меояд.

Аҳоли. Суръатҳои афзоиши табиӣ аҳолии Канада ба ҳисоби солна аз 0,5 % кам буда, зиёдшавии механикӣ бошад, дар як сол қариб ба 1% мерасад. Саҳми аҳолии шаҳр аз 80 % зиёд аст. Шаҳрҳои аз ҳама калон – Торонто (расми 95), Монреал, Ванкувер, Квебек.

Дар Канада ду миллати аз ҳама калонтарин – англисҳои Канада ва франсузҳои Канада мебошанд. 85 % – и аҳоли, ки бо забони франсузӣ ҳарф мезананд, дар қисми шарқии мамлакат дар провинсияи Квебек истиқомат мекунанд. Дар Канада маркази маданияти франсузҳо дар шаҳри Монреал ҷойгир шудааст. Дар қисми шимолии мамлакат аҳолии таҳҷой – эскимосҳо ва ҳиндуҳои америкой умр ба сар мебаранд.

Аз рӯйи дараҷаи зичии аҳоли Канада дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои охиринаро мегирад (дар 1 км.² 4 нафар). 4/5 қисми аҳолии мамлакат дар ҳудудҳои чанубӣ, ки шароити иқлим ба андозае қулайтар аст, муҷассам шудаанд. Хусусан дар чануби шарқии ҳудудҳои наздисарҳадӣ зичии аҳоли баланд мебошад.

Иқтисодиёт. Аз ҷиҳати ривочёбии иҷтимоӣ – иқтисодӣ Канада яке аз давлатҳои пешқадам буда, аъзои гурӯҳи «Ҳафтгонаи калон» аст.

Канада аз рӯйи истихроҷи никел, руҳ, тилло, платина, маъдани молибден, алмос, намаки калий, сулфур дар ҷаҳон пешқадам аст. Саноати нафт ҳам дар Канада ба дараҷаи баланд ривоч ёфтааст. Дар саноати Канада дар баробари соҳаи маъдани кӯҳӣ соҳаҳои саноати электроэнергия, азнавкоркарди ҷӯб, селлюлоза – коғаз, мошинасозӣ, металлургияи сиёҳ ва ранга, кимиё, хӯрокворӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфтаанд.

Зироаткорӣ дар даштҳои сиёҳҳои ҳосилхези ҷанубии мамлакат хуб ривоч ёфтааст. Канада дар ҷаҳон яке аз содироткунандаи калони гандум аст. Аз рӯйи парвариши рапс, соя ва офтобпараст барин растаниҳои рағғандиҳанда ва ба бозор расонидани он ҳам Канада яке аз давлатҳои пешсаф мебошад.

Расми 95. Телеминораи аз ҷама баланди ҷаҳон дар шаҳри Торонто.

1. Хусусиятҳои асосии шароити табиӣи Канадаро тавсиф намоед ва фаҳмонед, ки онҳо ба иқтисодиёти мамлакат чӣ гуна таъсир мерасонанд?
2. Чаро қисми зиёди аҳолии мамлакат дар қисми ҷанубӣ истиқомат мекунанд?
3. Хусусиятҳои ба худ хоси таркиби этникӣ ва забонии аҳолии Канадаро эзоҳ диҳед.
4. Ҳоҷагии қишлоқи Канада ба кадом соҳаҳо ихтисосонида шудааст?

§ 50. Бразилия

Амазония, иқлими экваториалӣ ва субэкваториалӣ, ресурсҳои ҷангал, Сан – Паулу, Рио – де – Жанейро, ҳоҷагии қишлоқи молӣ.

Республикаи Федеративии Бразилия калонтарин мамлакати Америкаи Ҷанубӣ аст. Соҳилҳояшро аз шарқ обҳои уқёнуси Атлантика мешӯяд. Бразилия ба ғайр аз Чили ва Эквадор бо тамоми мамлакатҳои Америкаи Ҷанубӣ

Майдонаш – 8515,7
ҳазор км². Аҳолиаш
(с. 2018) – 209,4млн.
Пойтахташ – Бразилия.

хамсарҳад мебошад. Аз рӯйи калонии ҳудуд дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.

Шакли идоракунӣ – республикаи президентист. Бразилия аз 26 то штат ва 1 – то округи федералии пойтахт иборат аст.

Шароити табиӣ ва ресурсҳо. Ҳудуди Бразилия дар платформаи қадимии Америкаи Ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Бинобар ин релефи он аз пастҳамвориҳо ва кӯҳсорҳои ҳамворшуда иборат аст. Дар қисми шимолии мамлакат майдони калонро пастҳамвории Амазония ишғол мекунад. Аз он ҷанубтар кӯҳҳои ҳамвори саҳт порашуда ҷойгир шудааст.

Дар Бразилия қонҳои бузурги ангишт, нафт, маъдани оҳан, боксит, никел, уран, алмос ва дигар қанданиҳои фойданок мавҷуд мебошад. Сабаби дар минтақаҳои иқлими экваториалӣ ва субэкваториалӣ ҷойгир шудани қисми калони Бразилия ба шароити иқлим намигари дараҷаи баланд ва гармӣ хос мебошад.

Ба туфайли иқлими сернам соҳаҳои гидрографикӣ хуб ривоч ёфтаанд. Аз қисми шимолии Бразилия дарёи аз ҷама сероби ҷаҳон – Амазонка мегузарад. Дар ҳавзаи Амазонка яке аз массивҳои ҷангали аз ҷама калон ва зич ташаккул ёфтааст (расми 96).

Аҳоли. Дар Бразилия зиёда аз 209 миллион нафар аҳоли зиндагӣ мекунад (соли 2018). Афзоиши табиӣ аҳоли баланд набуда, ба ҳисоби солона ба 0,7- 0,8 % баробар аст.

Бразилия давлати ба дараҷаи баланд урбанизатсияшуда мебошад. Ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 85 % баланд аст. Дар Бразилия дуто шаҳр – Сан – Паулу ва Рио-де-Жанейро, ки дар микёси ҷаҳон бо бузургии худ ҷудо шуда меистад, ҷойгир шудаанд (расми 97).

Дар таркиби ирқии Бразилия европоидҳо ва мулатҳо аксарияти аҳолиро дар бар мегиранд. Забони давлатӣ ва дар ҳаёти ҳаррӯза аз ҷама бештар истифодашаванда забон – забони португалӣ мебошад. Дар таркиби динии аҳоли католикҳо пешқадаманд. Дар қисми ҷануби шарқии ба назди уқёнуси Атлантика пайвасти аҳоли зич ҷойгир шудааст, дар ҷангалзорҳои Амазония баръакс аҳоли хеле тунук ҷойгир шудааст.

Расми 96. Ҷангалзорҳои Амазония.

Иқтисодиёт. Бразилия дорои салоҳияти бузурги иқтисодӣ мебошад, ки бо истехсолоти босуръат ривочёфтаи худ чудо шуда меистад. Аз рӯйи ҳаҷми МУД дар ҷаҳон ҷойи ҳафтумро ишғол мекунад (соли 2018).

Саноати Бразилия дар солҳои охир барқарор меафзояд. Яке аз соҳаҳои муҳими саноат металлургия ҳисоб мешавад. Калонтарин ва таркибан бойтарин дар ҷаҳон кони маъдани оҳани Минас – Жерайс ва Каражас дар иқтисодиёти мамлакат аҳамияти калон дорад.

Расми 97. Шаҳри Сан – Паулу.

Аз соҳаҳои мошинасозӣ дар Бразилия автомобилсозӣ, самолётсозӣ, киштисозӣ хуб ривоч ёфтааст. Дар мамлакат соҳаҳои микроэлектроника, радиотелемеханика ба дастовардҳои калон ноил шудаанд. Бразилия аз ҷиҳати истехсоли энергияи электрикӣ ба қатори 10 – то давлати пешқадам дохил мешавад. Дар электроэнергетикаи мамлакат мавқеи СЭО калон аст. Итайпу, Тукураи ва Ксиндо аз калонтарин СЭО ҷаҳон мебошанд.

Бразилия дар ҷаҳон аз рӯйи истехсоли биомассаҳо баъди ШМА ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Ин маҳсулот дар мамлакат дар асоси азнавкоркарди найшакар истехсол карда мешавад.

Дар хоҷагии қишлоқ зироаткорӣ ва чорводорӣ бо аҳамияти молӣ буданаш фарқ мекунад. Дар зироаткорӣ рӯёнидани ғалла, кофе, найшакар, пахта ва соя роли калон мебозад. Бразилия дар ҷаҳон аз рӯйи содироти шакар, кофе, соя ва тамоку ҷойи якумро ишғол мекунад. Дар чорводорӣ чорвои таъминоти гӯшт ва паррандапарварӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфтааст.

1. Иқлими Бразилия ба салоҳияти ресурсҳои табиӣ мамлакат чӣ гуна таъсир мерасонад?
2. Дар кадом қисмҳои Бразилия аҳоли хеле зич ва хеле тунук ҷойгир шудааст?
3. Электроэнергетикаи Бразилия дорои чӣ гуна хусусиятҳо аст?
4. Иқтисосшавии хоҷагии қишлоқ ва саноати мамлакат ва омилҳои ба он таъсиркунадоро тавсиф намоед.

§ 60. Такрорин умумигардонӣ

Дар давоми соли хониш оиди умимигардонӣ ва мустаҳкам намудани мавзӯҳои гузашта, сӯҳбат ва саволу ҷавоб гузаронида мешавад.

ИЛОВА

Маълумот дар бораи мамлакатҳои ҷаҳон (2018)

№	Давлат	Майдо- наш ҳазор км ²	Аҳоли млн. нафар	Шакли идора-кунии давлат	Пойтахт
Европа					
1	Австрия	83,2	8,8	Республика	Вена
2	Албания	28,7	2,9	Республика	Тирана
3	Андорра	0,45	0,08	Монархия	Андорра-ла-Вела
4	Беларус	207,6	9,5	Республика	Минск
5	Белгия	30,5	11,4	Монархия	Брюссел
6	Болгария	111	7	Республика	София
7	Босния ва Герцеговина	51,1	3,5	Республика	Сараево
8	Британия Кабир	244,5	66,4	Монархия	Лондон
9	Ватикан	0,0004	0,001	Монархия	Ватикан
10	Венгрия	93	9,8	Республика	Будапешт
11	Германия	357,4	82,8	Республика	Берлин
12	Дания	43	5,8	Монархия	Копенгаген
13	Ирландия	70,3	4,9	Республика	Дублин
14	Исландия	103	0,4	Республика	Рейк-Явик
15	Испания	504,7	46,7	Монархия	Мадрид
16	Италия	301,3	60,6	Республика	Рим
17	Латвия	64,6	1,9	Республика	Рига
18	Литва	65,3	2,8	Республика	Вильнюс
19	Лихтенштейн	0,16	0,04	Монархия	Вадутс
20	Люксембург	2,6	0,6	Монархия	Люксембург
21	Малта	0,32	0,5	Республика	Ла – Валетта
22	Молдова	33,8	3,5	Республика	Кишинёв

23	Монако	0, 002	0,04	Монархия	Монако
24	Македонияи Шимолӣ	25,7	2,1	Республика	Скопе
25	Нидерландия	41,2	17,2	Монархия	Амстердам
26	Норвегия	324,2	5,3	Монархия	Осло
27	Польша	312,7	38,4	Республика	Варшава
28	Португалия	92, 3	10,3	Республика	Лиссабон
29	Россия	17075	147,3	Республика	Москва
30	Руминия	238,4	19,5	Республика	Бухарест
31	Сан – Марино	0,06	0, 03	Республика	Сан-Марино
32	Сербия	88,3	7	Республика	Белград
33	Словакия	49	5,4	Республика	Братислава
34	Словения	20,3	2,1	Республика	Любляна
35	Украина	603,7	42,3	Республика	Киев
36	Финляндия	338	5,5	Республика	Хелсинки
37	Франсия	551,6	65,1	Республика	Париж
38	Хорватия	93	9,8	Республика	Загреб
39	Черногория	13,8	0,6	Республика	Подгориста
40	Чехия	78,9	10,6	Республика	Прага
41	Шветсария	41,3	8,5	Республика	Берн
42	Шветсия	450	10,2	Монархия	Стокгоlm
43	Юнон	132	10,6	Республика	Афина
44	Эстония	45,1	1,3	Республика	Таллин
Осиё					
45	Афғонистон	652,8	36,5	Республика	Кобул
46	Арманистон	29,7	3	Республика	Ереван
47	Аморати Муттахидаи Араб	83,6	9,5	Монархия	Абу-Даби
48	Арабистони Саъудӣ	21,50	33,4	Монархия	Ал-Риёд
49	Бахрайн	0,7	1,5	Монархия	Манама
50	Бангладеш	144	166,4	Республика	Дакка
51	Бруней	5,7	0,4	Монархия	Бандар-Сери-Бегаван
52	Бутан	38,4	0,8	Монархия	Тхимпху

давомаш

53	Вьетнам	329,5	94,7	Республика	Ханой
54	Гурзчистон	69,7	3,9	Республика	Тбилиси
55	Индонезия	1919,4	265	Республика	Чакарта
56	Иордания	98,3	10,2	Монархия	Уммон
57	Ирок	435,1	40,2	Республика	Бағдод
58	Исроил	22	8,5	Республика	Тел-Авив
59	Камбодча	181	16	Монархия	Пномпен
60	Кипр	9,3	1,2	Республика	Никосия
61	Кувайт	17,8	4,2	Монархия	Ал-Кувайт
62	Қатар	11,4	2,7	Монархия	Доха
63	Қирғизистон	199,9	6,2	Республика	Бишкек
64	Қазақистон	2724,9	18,4	Республика	Нур-Султон
65	Лаос	236,8	7	Республика	Вьетян
66	Ливан	10,8	6,1	Республика	Бейрут
67	Малайзия	329,7	32,5	Монархия	Куала - Лумпур
68	Мянма	678,5	53,9	Республика	Нейпидо
69	Муғулистон	1566,6	3,2	Республика	Улан - Батор
70	Непал	140,8	29,7	Республика	Катманду
71	Озарбойчон	86,6	9,9	Республика	Боку
72	Покистон	830,9	200,6	Республика	Исломобод
73	Республикаи Корея	99,4	51,8	Республика	Сеул
74	Республикаи Халкии Демократии Корея	120,5	25,6	Республика	Пхенян
75	Республикаи Малдив	0,3	0,4	Республика	Мали
76	Республикаи Халкии Хитой	9599	13,94	Республика	Пекин
77	Сингапур	0,7	5,8	Республика	Сингапур
78	Сурия	185,2	18,3	Республика	Димишк
79	Таиланд	514	66,2	Монархия	Бангкок
80	Тоҷикистон	142	9,1	Республика	Душанбе
81	Туркия	780,6	81,3	Республика	Анкара
82	Туркменистон	491,2	5,9	Республика	Ашқобод

83	Тимори Шарқӣ	14,8	1,2	Республика	Дили
84	Уммон	309,5	4,7	Монархия	Маскат
85	Ўзбекистон	448,9	32,9	Республика	Тошканд
86	Филиппин	299,7	107	Республика	Манила
87	Ҳиндустон	3287,2	13,71	Республика	Дехлӣ
88	Шри-Ланка	65,6	21,7	Республика	Коломбо
89	Эрон	16,48	81,06	Республика	Техрон
90	Япония	377,9	126,5	Монархия	Токио
91	Яман	528	28,9	Республика	Сана
Африка					
92	Ангола	1246,7	30,4	Республика	Луанда
93	Алчазоир	2381,7	42,7	Республика	Алчазоир
94	Бенин	112,6	11,5	Республика	Порто-Ново
95	Ботсвана	581,7	2,2	Республика	Габороне
96	Буркина - Фасо	274,2	20,3	Республика	Уагадугу
97	Брунди	27,8	11,8	Республика	Бучумбура
98	Габон	11,3	2,2	Республика	Либревил
99	Гвинея	245,8	11,9	Республика	Конакри
100	Гвинея - Бисау	36,1	1,9	Республика	Бисау
101	Гвинеяи Экваториалӣ	28	1,3	Республика	Малабо
102	Гамбия	11,3	2,2	Республика	Банчул
103	Гана	238,5	29,5	Республика	Аккра
104	Замбия	752,6	17,7	Республика	Лусака
105	Зимбабве	390,5	16,6	Республика	Хараре
106	Кабо-Верде	4	0,6	Республика	Прая
107	Камерун	475,4	25,6	Республика	Яунде
108	Конго	342	5,4	Республика	Бразавил
109	Кот - Дувуар	322,4	24,9	Республика	Ямускуро
110	Кения	582,6	51	Республика	Найроби
111	Лесото	30,3	2,3	Монархия	Масеру
112	Либерия	111,3	4,9	Республика	Монровия
113	Ливия	1759,5	6,5	Республика	Триполи
114	Мадагаскар	587	26,3	Республика	Антананариву

давомаш

115	Малави	118,4	19,1	Республика	Лилонге
116	Марокаш	446,5	35,2	Монархия	Работ
117	Маврики	2	1,3	Республика	Порт-Луи
118	Мавритания	1030,7	4,5	Республика	Нуакшот
119	Миср	1001,4	97	Республика	Қохира
120	Мозамбик	801,6	3,5	Республика	Мапуту
121	Мали	1240	19,4	Республика	Бамако
122	Намибия	825,4	2,5	Республика	Виндхук
123	Нигер	1267	22,2	Республика	Ниамей
124	Нигерия	923,7	195,9	Республика	Абуча
125	Руанда	26,3	12,6	Республика	Кигали
126	Республикаи Африкаи Марказӣ	622,9	4,7	Республика	Банги
127	Республикаи Демократии Конго	2345,4	84,3	Республика	Киншаса
128	Республикаи Африкаи Ҷанубӣ	1219,9	57,7	Республика	Претория
129	Сан – Томе ва Принсипи	1	0,2	Республика	Сан-Томе
130	Сенегал	196,2	16,3	Республика	Дакар
131	Сомали	637,6	15,2	Республика	Могадишо
132	Судан	1886	41,7	Республика	Хартум
133	Свазиленд (Эсватини)	17,3	1,4	Монархия	Мбабане
134	Серра- Леоне	71,7	7,7	Республика	Фритаун
135	Судани Ҷанубӣ	619,7	13	Республика	Чубба
136	Танзания	948	59,1	Республика	Додома
137	Тунис	163,6	11,6	Республика	Тунис
138	Того	56,7	8	Республика	Ломе
139	Уганда	236	44,1	Республика	Кампала
140	Чад	1284	15,4	Республика	Нчамена
141	Ҷазираҳои Комор	2,2	0,8	Республика	Морони

142	Чазираҳои Сейшел	0,45	0,1	Республика	Виктория
143	Чибути	23,2	1	Республика	Чибути
144	Эритрея	121,3	6	Республика	Асмера
145	Эфиопия	1127,1	107,5	Республика	Аддис-Абеба
Америка					
146	Антигуа ва Барбуда	044	01	Монархия	Сент-Чонс
147	Аргентина	2780,4	44,5	Республика	Буэнос-Айрес
148	Барбадос	043	0,3	Монархия	Бричтаун
149	Белиз	22,4	0,4	Монархия	Белмопан
150	Боливия	1098,5	11,3	Республика	Ла-Пас
151	Бразилия	8515,7	209,4	Республика	Бразилиа
152	Венесуэла	921	31,8	Республика	Каракас
153	Гаити	27,7	10,8	Республика	Порт-о-Пренс
154	Гаяна	214,9	0,8	Республика	Чорчтаун
155	Гондурас	112,1	9	Республика	Тегусигалпа
156	Гренада	034	0,1	Монархия	Сент-Чорчес
157	Гватемала	108,9	17,2	Республика	Гватемала
158	Доминика	0,75	0,07	Республика	Розо
159	Канада	9976	37,2	Монархия	Оттава
160	Колумбия	1138,9	49,8	Республика	Богота
161	Коста-Рика	51,1	5	Республика	Сан – Хосе
162	Куба	110,8	11,1	Республика	Гавана
163	Мексика	1972,5	130,8	Республика	Мехико
164	Никарагуа	129,5	6,3	Республика	Манагуа
165	Панама	78,2	4,2	Республика	Панама
166	Парагвай	406,7	6,9	Республика	Асунсон
167	Перу	1285,2	32,2	Республика	Лима
168	Республикаи Доминикан	48,7	10,8	Республика	Санто-Доминго
169	Салвадор	21	6,5	Республика	Сан-Салвадор
170	Сент – Китс ва Невис	0,26	0,05	Монархия	Бастер
171	Сент-Лусия	0,62	0,2	Монархия	Кастри

давоми

172	Сент – Винсент ва Гренадина	0,39	0,1	Монархия	Кингстаун
173	Суринам	163,8	0,6	Республика	Парамарибо
174	Тринидад ва Тобаго	5,1	1,4	Республика	Порт-оф-Спейн
175	Уругвай	176,2	3,5	Республика	Монтевидео
176	Чили	756,9	18,6	Республика	Сантьяго
177	Чазираҳои Багам	13,9	0,4	Монархия	Нассау
178	Штатҳои Муттаҳиди Америка	9519,4	328	Республика	Вашингтон
179	Эквадор	283,5	17	Республика	Кито
180	Ямайка	11	2,9	Монархия	Кингстон
Австралия ва Океания					
181	Австралия	7692,0	24,5	Монархия	Камберра
182	Вануату	12,2	0,3	Республика	Порт-Вила
183	Зеландия Нав	268,6	4,9	Монархия	Веллингтон
184	Кирибати	0,71	0,1	Республика	Баирики
185	Науру	0,02	0,01	Республика	Ярен
186	Палау	0,45	0,02	Республика	Нгерулмуд
187	Папуа Гвинеяи Нав	461,7	8,5	Монархия	Порт-Морсби
188	Самоа	2,8	0,2	Республика	Апия
189	Тувалу	0,02	0,01	Монархия	Фунафути
190	Тонга	0,74	0,1	Монархия	Нукуалофа
191	Фиджи	18,3	0,9	Республика	Сува
192	Чазираҳои Маршал	0,18	0,06	Республика	Маджуро
193	Чазираҳои Соломон	29,8	0,7	Монархия	Хониара
194	Штатҳои Федеративии Микронезия	0,7	0,1	Республика	Паликир

Эзоҳ: Микдори аҳолии мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯи маълумотҳои СММ 1.07. соли – 2018 дода шудааст. Дар ҳама мувофиқи ҳолати 01.01.2019 фақат давлатҳои аз тарафи СММ расман тан гирифташуда маълумотҳо дода шудааст.

Манбаъ: Population Reference Bureau. 2018 World Population Data Sheet.

МУНДАРИЧА

Мукаддима.....	3
ҚИСМИ – I. ТАВСИФИ УМУМИИ ҶАҶОН.....	4
БОБИ 1. ХАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҶОН.....	4
§ 1. Харитаи сиёсии ҷаҳон.....	4
§ 2. Тавсифи ривҷёбии иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакатҳои ҷаҳон.....	7
§ 3. Сохти давлатӣ ва шаклҳои идоракунии мамлакатҳои ҷаҳон.....	9
БОБИ 2. РЕСУРСҲОИ ТАБИИИ ҶАҶОН.....	12
§ 4. Ресурсҳои табиии ҷаҳон.....	12
§ 5. Географияи ресурсҳои минералӣ.....	14
§ 6. Географияи ресурсҳои табиии тамомнашаванда ва барқароршаванда.....	17
§ 7. Муаммоҳои замонавии экологӣ.....	20
БОБИ 3. АҶОЛИИ ҶАҶОН.....	24
§ 8. Микдор, афзоиш ва ҷойгиршавии аҳолии ҷаҳон.....	24
§ 9. Таркиби ҷинсӣ, синну солӣ ва ирқии аҳолии ҷаҳон.....	28
§ 10. Таркиби этникӣ ва динии аҳолии ҷаҳон.....	32
§ 11. Урбанизатсияҳои мамлакатҳои ҷаҳон.....	35
§ 12. Машғулотӣ амалӣ.....	39
БОБИ 4. ХОҶАГИИ ҶАҶОНӢ.....	40
§ 13. Хоҷагии ҷаҳонӣ ва тақсимои байналхалқии меҳнат.....	40
§ 14. Марказҳои иқтисодиёти ҷаҳон ва ҷараёнҳои интегратсияи байналхалқӣ.....	42
§ 15. Инқилоби илмӣ – технологӣ ва таъсири технологияҳои инноватсионӣ ба ривочи истеҳсолот.....	44
§ 16. Географияи энергетикаи ҷаҳон.....	46
§ 17. Географияи саноати металлургия ва кимиёи ҷаҳон.....	50
§ 18. Географияи саноати мошинасозӣ ва сабуки ҷаҳон.....	53
§ 19. Географияи кишоварзии ҷаҳон.....	55
§ 20. Географияи ҷорводорӣ ва мохидории ҷаҳон.....	59
§ 21. Географияи нақлиёти ҷаҳонӣ.....	61
§ 22. Географияи робитаҳои байналхалқии иқтисодӣ.....	64
ҚИСМИ II . ТАВСИФИ РЕГИОНАЛИИ ҶАҶОН.....	67
БОБИ 5. МАМЛАКАТҲОИ ЕВРОПА.....	67
§ 23. Мавқеи географӣ, сарҳад ва харитаи сиёсии Европа.....	67
§ 24. Шароити табиӣ, ресурсҳо ва аҳолии Европа.....	69
§ 25. Иқтисодиёти мамлакатҳои Европа.....	72
§ 26. Республикаи Федеративии Германия.....	74
§ 27. Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ.....	77
§ 28. Республикаи Франция.....	80
§ 29. Республикаи Италия.....	83
§ 30. Федератсияи Россия.....	86
§ 31. Хоҷагии Федератсия Россия.....	89
БОБИ 6. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ.....	92
§ 32. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо ва харитаи сиёсии ҷаҳон.....	92
§ 33. Ресурсҳои табиӣ ва аҳолии мамлакатҳои Осӣ.....	94
§ 34. Ривҷёбии иқтисодии мамлакатҳои Осӣ.....	96
§ 35. Республикаи Қазокистон.....	99

§ 36. Республикаи Киргизистон	101
§ 37. Республикаи Туркменистон	104
§ 38. Республикаи Тоҷикистон.....	106
§ 39. Машғулоти амалӣ.....	109
§ 40. Республикаи Туркия	110
§ 41. Республикаҳои Исломии Эрон, Афғонистон ва Покистон	113
Эрон	113
Афғонистон.....	115
Покистон.....	116
§ 42. Республикаи Халқии Хитой.....	118
§ 43. Иқтисодиёт ва ноҳияҳои иқтисодии Хитой.....	120
§ 44. Республикаи Корея	123
§ 45. Япония	126
§ 46. Ҳиндустон	129
§ 47. Давлатҳои араби халиҷи Форс	132
§ 48. Давлатҳои Индонезия, Малайзия ва Сингапур.....	135
Индонезия.....	135
Малайзия	137
Сингапур.....	138
БОБИ 7. МАМЛАКАТҲОИ АФРИКА, АВСТРАЛИЯ	
ВА ОКЕАНИЯ, АМЕРИКА	140
§ 49. Мавқеи географӣ ва ҳаритаи сиёсии Африка.....	140
§ 50. Аҳоли ва хоҷагии мамлакатҳои Африка	143
§ 51. Республикаи Африкаи Ҷанубӣ	146
§ 52. Республикаи Федеративии Нигерия	148
§ 53. Республикаи Мисри Араб	150
§ 54. Иттифоқи Австралия.....	152
§ 55. Ҳаритаи сиёсии Америка	155
§ 56. Штатҳои Муттаҳидаи Америка	156
§ 57. Хоҷагӣ ва ноҳияҳои иқтисодии Штатҳои Муттаҳидаи Америка.....	159
§ 58. Канада	161
§ 59. Бразилия.....	163
§ 60. Такрории умумигардонӣ	166

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
[IRANQUL SAFAROV],
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik

(Tojik tilida)

Beshinchi nashri

Мутарчим *Р. Каримов*
Мухаррир *Ҷ. Эшонқулов*
Мухаррири техникӣ *Л. Хижова*
Мухаррири бадеӣ *Ҳ. Қутлуқов*
Сахифабанди компютерӣ *Б. Душанова*

Литсензияи нашриёт АИ 158, 14.08.2009.

Ба чопаш 17-уми июли соли 2019 имзо гардид. Андозаи 70×90¹/₁₆.
Коғазии офсетӣ. Чопи офсетӣ. Гарнитурани «Times New Roman Tj».
Кегли 12. Ҷузъи чоии шартӣ 12,87. Ҷузъи наشريю хисобӣ 14,71.
Адади нашр 6743 нусха. Супориши № 19-218.

ХЭТН «O'zbekiston»-и Оҷонсии иттилоот ва коммуникатсияҳои оммавии
назди Маъмурияти Президенти Республикаи Ўзбекистон
100011, Тошканд, кӯчаи Навой, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Чадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба ичора додашуда

№	Ному насаби донишомӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб Ҳангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб Ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						

Чадвали боло Ҳангоми ба ичора дода шудан ва дар охири соли хониш баргardonида гирифтани китоб аз тарафи раҳбари синф аз рӯйи меъёрҳои зерин баҳо гузошта мешавад:

Нав	Ҳолати китоб Ҳангоми бори аввал супоридан.
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоб ҷудо нашудааст. Ҳамаи varaқҳояш ҳаст, нодарида, ҷудо нашуда, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, канорҳояш қоҳида, якчанд хатҳо қошида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ ҷудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Vарақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир шудааст, дар баъзе саҳифаҳо хат қошида шудаанд.
Ғайри-қаноатбахш	Муқова хат қошида шудааст, даридааст, аз қисми асосӣ ҷудо шудааст ё ки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Саҳифаҳо дарида, varaқҳо намерасанд, хат қошида, ранг карда партофта шудааст, китоб барқарор карда намешавад.

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
IRANQUL SAFAROV,
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik

(Tojik tilida)

Beshinchi nashri

Мутарчим *Р. Каримов*
Мухаррир *Ч. Эшонқулов*
Мухаррири техникӣ *Л. Хижова*
Мухаррири бадеӣ *Ҳ. Қутлуқов*
Саҳифабанди компютерӣ *Б. Душанова*

Литсензияи нашриёт АИ 158, 14.08.2009.

Ба чопаш 17-уми июли соли 2019 имзо гардид. Андозаи 70×90^{1/16}.
Коғази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Гарнитураи «Times New Roman Tj».
Кегли 12. Ҷузъи чоии шартӣ 12,87. Ҷузъи наشريю ҳисобӣ 14,71.
Адади нашр 887 нусха. Супориши № 19-219.

ХЭТН «O'zbekiston»-и Оҷонсии иттилоот ва коммуникатсияҳои оммавии
назди Маъмурияти Президенти Республикаи Ўзбекистон
100011, Тошканд, кўчаи Навой, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz